

Andor Csaba

A siker éve: 1861

Madách Könyvtár – Új folyam 54.

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Andor Csaba

A siker éve: 1861

Madách élete

Sófalvi Krisztinának

2. (javított) kiadás

© Sófalvi Krisztina

Szakmailag ellenőrizte:
Alexa Károly és Györfy Miklós

Az életrajz megírását a Soros Alapítvány
kétéves ösztöndíjjal támogatta

A könyv megjelenését támogatta: Czeller András

Madách Irodalmi Társaság
Budapest
2007

Készült Budapesten, 2007-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 978-963-9386-50-1
ISSN 1219-4042

Madách Imre sei

Hadvezérek és költők Madách Páltól Madách Jánosig – A költő nagypapja – Szülők és testvérek – Híres nők: Zrínyi Miklós és Földnélküli János

Vannak alkotók, akiknek sejt csupán egy-két nemzedékre visszamenően ismerjük, mások családfáján akár évszázadokra vissza tudunk menni a múltba. Madách Imre seinek hiteles felsorolása férfi ágon egészen II. Endre koráig nyúlik. Ez ugyan a nemes családoknál nem számít rendkívüli ritkaságnak, de azért nem is túlzottan gyakori. Amikor Madách egyik barátjának, Nagy Ivánnak a magyar nemes családok leszármazását taglaló munkája a múlt század közepén megjelent, a családok többségénél csupán néhány nemzedékre visszamenő sikerült az őket feltüntetni, s még azokat sem lehetett minden esetben hiteles forrással igazolni.

Az első, akiről a családnak tudomása volt, Radon comes. (Neve olykor Radun alakban szerepel.) II. Andrással, majd IV. Bélával kapcsolatban fordult elő a neve; utóbbinak bujdosása alatt a kísérete volt, majd a tatárjárás után a Felvidéken telepedett le. Nevét egy település is őrzi: Radvány, amely ma közigazgatásilag Besztercebányához tartozik. (A helység neve a mai olvasó fülének első sorban irodalomtörténeti okból csenghet ismerősen: valóban, az a bizonyos "sötét erdő" is ott található, amely Arany balladájában szerepel. Sőt: 1990-ben a Bárczy család kúriája még állt.)

Radonnak négy fia volt: Tamás, Madách, Tóbiás és Mike; közülük értelemszerűen Madách volt a család se (csak évszázadokkal később alakult ki az a szokás, amely a személyek azonosítására egy családnevet és egy keresztnévet használt). Nevének eredete mindmáig vitatott: vannak, akik azt állítják, hogy szláv eredetű, jelentése pedig "mézes".

Madách fia Pál (a családnevek megjelenése előtt így vagy hasonló módon pontosították, kiről is van szó valójában) a harctéren szerzett

érdemeket III. András oldalán. Így K. szeg, majd Sümeg várának ostrománál – az előbbinél meg is sebesült – említik, később pedig a nassau-i Adolf ellen vívott gallenheimi csatában szerzett elévülhetetlen érdemeket: III. András rokona, az Adolffal hadakozó Albert herceg megsegítésére küldött sereget 1298-ban, s annak egyik alvezére volt Pál. Szolgálatiért 1300-ban Cserényt kapta meg. (Adolfot azonban nem, hanem saját kezével Albert szúrta le.)

Pál egyik unokájánál, Ferencnél említik először a *sztregovai és kelecsényi* elnevezést, ami vélhetően annak a jele, hogy a család a praedikátumban jelzett helységeket ekkor már (1448) birtokolta. A későbbiekben kettévált a sztregovai és kelecsényi ág, bár a családtagok általában mindkét elnevezést használták; a költő gyászjelentésében is ez állt: sztregovai és kelecsényi Madách Imre. (Ahol lehet, mindenütt igyekszem megadni – többnyire az első fordulás helyén – a nemesi elnevezéseket is.)

Pál másik unokája a "literátus" György, de hogy közelebbi leírás miatt neveztek t literátusnak, azt nem tudjuk. Tény azonban, hogy volt a család minden későbbi férfi tagjának is az őse. György unokája, László Mátyás király oldalán harcolt; legnevezetesebb tette az volt, hogy János Gyáspárral elfogta Podjebrád cseh király fiát, Viktorint. Eredetileg építette az alsósztrgovai ún. régi kastélyt, amely a XX. század elején még állt; igaz, az eredeti épületet többször átépítették, s eredeti jellege végül megszűnt.

1552-ben a törökök lerombolták a sztregovai várkastélyt; László dédunokája, Péter török fogságban töltött több mint tíz évet. A család életére azonban, ha lehet, még nagyobb hatással volt, hogy Péter osztályra lépett sógorával, Rimay Györggyel, és áttért az evangélikus hitre. A történelemből ezen a ponton az irodalomtörténetbe lépünk át: Rimay György és Madách Krisztina fia, Rimay János a család egyik legismertebb – igaz, oldalági – költő rokona volt, s valószínűleg is Alsósztrgován született. Péter már viszonylag közeli se Madách Imrének (ükapjának az ükapja) és több más személynek, köztük Fráter Erzsébetnek (ükapja ükapjának az apja). Igen, Madách Imre voltaképpen a nyolcadunokahúgát vette nőül, s ezt talán mindketten tudták is, hi-

szen néhány nemzedékre visszamen leg helyel-közzel a n i s öket is számon tartották akkoriban.

A Rimayval kötött egyezés nem a legszerencsésebben alakult. Rimay János fia fiatalon elhunyt, s így el bb a Duló, majd a Révay családra szállt a birtok egy része, többek között az ún. új kastély is, amelyben kés bb Madách Imre született. Az épületet még a költ szü-leinek házasságkötésekor is a Révay család birtokolta.

Péter fia Gáspár az 1600-as évek közepén Nógrád alispánja volt és verseket is írt, amelyek azonban csak 1901-ben jelentek meg. Volt egy igen távoli, ugyancsak Madách Gáspár nev rokona a család kelecsényi ágán, akinek nevéhez egy 1628-ban írt (vagy inkább fordított) gyógyszerészeti munka f z dik, ez a kéziratos könyv azonban csak másolatban maradt fenn. A kelecsényi ág Gáspár fiával, a Hont megyei Zsemberen él Madách Pállal 1707 körül férfiágon kihalt. Sokáig úgy t nt, hogy a két Madách Gáspár talán azonos személy, ezt a feltevést látszott alátámasztani az is, hogy a kelecsényi ág Gáspára m ve címlapján a sztregovai el nevet használta. Ennek oka azonban állítólag az volt, hogy a sztregovai birtokhoz f z d jogát szerette volna kifejezésre juttatni, valójában azonban a kelecsényi ág tagja volt.

A sztregovai Madách Gáspár ükunokája, Madách János (a költ dédapja) már tekintélyes vagyon fölött rendelkezett (édesanyja, Ujfalussy Zsuzsanna hozománya is hozzájárult ehhez), ám mégis koldus-szegényen halt meg 1768-ban, családját kilátástalannak t n nyomorba taszítva. Akkoriban még nem is volt olyan könny egy ilyen tekintélyes vagyont elherdálni; hacsak nem ítétek valakit f - és jószágvesztésre. Az esetében azonban egészen másról volt szó: állítólag az evangélikus egyházra áldozta mindenét. Az elzálogosított birtokokon túl néhány verset hagyott hátra, jobbára vallási témájú, szlovák és latin nyelven írt költeményeket.

Madách Jánossal kis híján kihalt a család sztregovai ága is. Ám egyetlen fia, az apja halálakor még csak 12 éves Sándor (akinek pontos születési dátumát csak egy újabbban el került, születésének alkal-mából írt latin nyelv verskéziraton találjuk), a család hét évszázados történetének talán legambiciózusabb tagja, helyrehozta azt, amit té-kozló apja már-már helyrehozhatatlanul tönkre tett. Igaz, sem a harctéren,

sem az egyház körül nem tevékenykedett. Miután Migazzi Kristóf bí-boros visszatértette t a katolikus hitre, korának egyik legkiválóbb ügyvédje lett, s apránként sikerült visszaszereznie az si birtokot. Éle-tének néhány eseménye mindazonáltal vitára adott okot. A Martino-vics-per több vádlottjának is a véd je volt, egyesek azonban kétségbe vonták, hogy valóban a vádlottak érdekét tartotta volna szem el tt; mai tudásunk alapján ebben nincs okunk kételkedni. Különös volt a házassága is: felesége, Ruzs Anna, aki állítólag a házvezet n je volt, törvénytelen gyermek lehetett, legalábbis a családfán az apját hiába keressük, mert csak az édesanyja szerepel, akit történetesen Ruzs Juli-annának hívtak (akkoriban a házasságon kívül született gyermekek édesanyjuk családnevét kapták).

Ezzel a lépésével látszólag gyermeke sorsát is megpecsételte, ám igencsak agyafúrt jogász lehetett, hiszen sikerült “ballépésének” kö-vetkezményeit l gyermekét, a költ édesapját, id. Madách Imrét meg-óvnia. Arról van szó, hogy id. Madách Imre 1819-ben császári-királyi kamarás lett, márpedig egy ilyen el kel címhez el kel s öket kellett felmutatnia. Ma sem tudjuk, hogy pontosan mi történt – legvalószí-n bben egyszer okirat-hamisítás –, tény azonban, hogy Ruzs Anna személye elméletileg kizárta volna annak a lehet ségét, hogy fia ka-marássá váljék, ez azonban mégiscsak megtörtént: a császári-királyi kamarássá történt kinevezés okirata ma is megvan (a költ Brazíliában él leszármazottjai a nyolcvanas években Balassagyarmatnak ajándé-kozták Madách Imre végrendeletével együtt), és minden jel szerint va-lódi.

Madách Imre nagypjánál, Madách Sándornál érdemes még egy kicsit elid znünk, mivel a mostoha körülmények ellenére nemcsak sa-ját egzisztenciáját, de családjá túlélési esélyét is sikerült optimalizál-nia; zseniális lépései azt sejtetik, hogy intelligenciahányadosa nem maradhatott el Madách Imréé mögött.

Az korában a magas intelligenciájú férfiak többsége sajátos és szigorúan zártkör “klubok”-ba tömörült, amelyeket szabadk m ves páholyoknak hívtak. Madách Sándort, aki sok id t töltött Pesten, de Nógrád megyében is, ott találjuk *Az erényes zarándokhoz* címzett ba-lassagyarmati páholyban, s ugyancsak tagja a *Hét csillaghoz* címzett pesti páholyban, s t – a magyarországi szabadk m vesség történetét

feldolgozó Abafi Lajos legalábbis így tudta – annak f mesteri tisztségébe is beiktatták 1793. március 8-án. (Ennek a páholynak tagja volt földije, a losonci születés Kármán József is.)

Két fia volt: Imre és János; utóbbiról nem sokat tudunk, a családfa is csak annyit árul el, hogy néhány nemzedék múltán férfiágon nem született több utód. Madách Sándor bizonyára tisztában volt vele, hogy még egy olyan házasságot, amelyet kötött, nem engedhet meg magának a család; a jelek szerint ugyanis tevékenyen részt vett fia jövendő belijének kiválasztásában. A család történetét taglaló Latkóczy Mihály egy évszázaddal ezelőtt így magyarázta az apai aktivitást: “Madách Sándor ismerte fiát, aki még az alacsony kisleány házban született; csendes, engedelmes jó fiú volt, de nem abból a fajtából való, kik eresszenvedélyek vagy kitarató akarat által odáig edzettek, hogy az ár ellen is tudjanak úszni. Azért olyan házastársra gondolt fia számára, akiben minden veltség és vagyon mellett meglegyen a régi magyar köznemesség asszonyait jellemző erény.” Madách Sándor 1809. október 5-én Marczibányi Istvántól engedélyt kért, hogy fia “komoly szándékkal” látogatást tehessen a családnál.

A családfőnek ugyan nem volt gyermeke, ám feleségével, Majthényi Máriaival sok évvel korábban örökbe fogadták annak unokahúgát, az ekkor 20 éves Majthényi Annát, a Madách Sándor által kiszemelt arát. Madách Sándor látogatását követően a fiatalok is megismerkedtek a Dísz tér 8. alatti Marczibányi-házban (ma egy modern épület áll a helyén), majd 1810. január 23-án, Budán megtartották az esküvőt.

Kesselekei Majthényi Anna – akinek elnevezését csak ritkán sikerült hibátlanul leírni – szintén régi nemesi családból származott; családfájuk annak ellenére szinte áttekinthetetlen, hogy száz éve külön könyv is megjelent róla. Mezőnyáradon született, bár halotti anyakönyve Tibolddaróci származásúnak mondja, s valóban: a Borsod–Abaúj–Zemplén megyében található település több rokonának is tartózkodási helye volt a múlt század elején. Szüleinek, Majthényi Jónásnak és Zoltán Eszternek a korai halála után Csesztvén élőkronai nevelték, majd a nagynéni, Marczibányi Istvánné fogadta örökbe. Erről unokája, Madách Aladár száz évvel később – a nagymama saját elbeszélése alapján – így számolt be egyik levelében: “Külön érdekes tradíció, sa-

ját maga által hallottam elbeszélni sokszor, hogy midőn nagynénje a gyermektelen Marczibányiné szüleinek házában szüleiivel megállapodott, hogy az egyik leányt magával viszi és nevelteti Budán családjába fölvéve, akkor nővére volt erre kijelölve. De mikor el kellett volna már utazniok, korán reggel költözték a leányokat, és nővére inkább álmosan húzódozott, gyorsan kiugrott az ágyból, s mintegy pillanatszerű lelkesülést felkiáltott: Elmenyek én néni, vigyen engem! S így is történt.”

Házasságkötése után Alsósztrégován élt férjével, majd annak halála után gyermekeivel, végül unokáival, összesen 71 évet. Mégsem ott halt meg. 1881 tavaszán, 92 éves korában, amikor unokája, Madách Aladár feleségül vette nagybátyja házvezetőnőjét és médiumát, Fekete Máriaat, úgy döntött, hogy nem várja meg az ifjú pár érkezését, és egyetlen még életben lévő fiához, Madách Károlyhoz költözött Csesztvére; ott is hunyt el 95 és fél éves korában, bár Alsósztrégován, a Madách család kriptájába temették el.

Jelentős birtokok kerültek az özörmányaként a Madách család tulajdonába, többek között Csesztvén, Nagycsalomján, Solymáron, Pilisvörösváron.

A házasság első éveiben az új kastély még mindig a Révayak birtokában volt, a régieben Madách Sándor és családjá lakott; a fiatalok az ún. Szubszky-kúriában kezdték meg első közösen töltött éveiket. Ám bár az sem kizárt, hogy Budán. Mint a legújabb kutatásokból kiderült, Budán született első gyermekük, Sándor (1811. december 30-án), és ott is halt meg másfél hónapos korában. A többi gyermeket viszont az alsósztrégovai anyakönyvben találjuk. Sándoron kívül még nyolc gyermekük született, közülük öten érték meg a felnőtt kort: Mária (1813–1849), Anna (1818–1866), Imre (1823–1864), Károly (1826–1888) és Pál (1827–1849). Madách Sándor 1814-ben, felesége 1815-ben halt meg.

A család híresei közül zerinvári gr. Zrínyi Miklós érdemel még figyelmet, akinek portréja száz évvel ezelőtt még ott függött az új kastély falán; állítólag maga Madách Imre festette. A kép ma is megvan, bár vannak, akik kétségbe vonják, hogy egy naiv festés – még ha miniták alapján is – ilyen jó képet festhetett. De mi köze van Madách Imrénének Zrínyi Miklóshoz? Több, mint gondolnánk. Űkapjának, Madách Lászlónak a feleségét divékujfalussi Ujfalussy Zsuzsannának hívták. Az

ükapjának, Ujfalussy Jánosnak a felesége az az alsóindvai Bánffy Kata volt, akinek szülei: Bánffy Miklós és Zrínyi Orsolya, végül Orsolya apja maga Zrínyi Miklós volt. Egyenes ági sr l van tehát szó, akit felfelé haladva a tizedik nemzedékben találunk.

Ha nemcsak férfi ágon követjük az söket, akkor persze könny - szerrel lehet a legkülönfélébb hírességekre bukkanni a felmen k között, nyilván nemcsak Madách Imre, de minden olyan család esetében, ahol a leszármazást akkurátusan számon tartották. Példaként nézzük meg, miként lehetett Madách Imre Földnélküli János leszármazottja! Az imént említett Bánffy Miklós dédapjának hg. Sгани Margit volt a felesége. Az egyik ükapa gr. Tübingiai Baltazár (1336–1406), utóbbi egyik ükanyja viszont Izabella angol királylány volt, vagyis Földnélküli János leánya. Az olvasót megkímélem annak taglalásától, hogyan vezethet vissza Madách családfája Ádámgig és Éváig, de a téma iránt érdekl k kedvéért annyit azért könnyítésül elárulok, hogy éppen Földnélküli Jánoson át vezet az út, s végs soron (137 lépésben) mitikus ír uralkodókon át találjuk magunkat a Bibliában, Ádámnál és Évánál.

De ne menjünk ilyen messzire! Az elmúlt évtizedek egyik legérdekesebb genealógiai eredménye ugyanis az volt, hogy a család (férfiágon számon tartott) sének, Radonnak sikerült megtalálni az apját. Radon apja, Nyárád többek között annak a Dobáknak is az apja volt, akit l pl. a nényei Luka és a keszihóczyi és dacsólámi Dacsó család származik, ily módon tehát kiderült, hogy olyan családok, amelyeknek a genealógiai kapcsolatát eddig nem is sejtettük, szoros rokonsági kapcsolatban állnak egymással.

A családfa kezdetén álló egyik név keresztnévként visszatér a családfa végén is. Emlékezzünk csak vissza: Radon fiai között volt Madách is és Mike is; a család férfiágon történetesen Madách Mikével halt ki 1929. november 28-án.

Alsósztrégova

A falu környezete – Mit mond a korabeli földrajzkönyv Alsósztrégováról? – Vallási és etnikai megoszlás – A kastély és környezete – Milyen nyelveken beszéltek Sztrégován?

Az a nógrádi falu, ahol Madách Imre született, az Ipolytól északra, a mai Nagykürtösi járás (valaha Gácsai járás) területén, a Sztrégova nevű patak völgyében fekszik (mai neve: Dolná Strehová). A nagyobb települések közül keletre Losoncot találjuk; ha valamit venni kellett vagy éppen eladni, ez volt a legközelebbi hely, ahol a rendszeresen megtartott vásárok alkalmával erre lehet ség nyílt. De ugyancsak Losoncra kellett kocsit küldeni vagy sürg sebb esetekben lovast meneszteni, ha valaki váratlanul megbetegedett, s baját a családtagok nem tudták orvosolni. Egyszer bb esetekben ugyanis a család ill. a közvetlen környezet tapasztaltabb hölgytagjaira várt a gyógyítás feladata. Mint ahogyan els segélyben is nekik kellett részesíteniük a rászorulókat, hiszen amíg az orvosi segítség megérkezett, hosszú órák teltek el.

A környék infrastruktúrájában kitüntetett szerep jutott Nógrádszakálnak (akkoriban egyszer en csak Szakálnak vagy Szakálnak hívták a települést), két okból is. Egyrészt azért, mert az volt a legközelebbi postaállomás, s ilyenformán a közvetett kommunikáció e falun keresztül bonyolódott. A korabeli levelek címzésein, amelyeken nemcsak a célállomást, de az odáig vezető útvonal postaállomásait is fel kellett tüntetni, a Pestr l küldött leveleknél ezt találjuk: Vác – Rétság – Szakál – Alsósztrégova.

Másrészt azért volt kitüntetett szerepe a falunak, mert az Ipoly egyetlen k hídja a Nógrádszakálhoz közeli Rárós-pusztán volt. (A hidat a II. világháború idején felrobbantották; új híd azóta sem épült.) Az Ipoly legalább olyan szeszélyes folyó volt, mint a Tisza, még ha méreteiket s így veszélyességüket tekintve nem is lehet ket összehasonlítani. Áradások alkalmával nem volt más lehet ség a megye északi

és déli része közti közlekedésre, mint a rárósi hídon való átkelés. Ma Balassagyarmatról Nagykürtösön és Nógrádszentpéteren át visz a leg-rövidebb út Alsósztrégovára, 1945 előtt azonban évszázadokon át egészen más útvonal vezetett: a rárósi hídon és Szécsényen át lehetett eljutni a megyeszékhelyre.

A falu vízrajzához a Sztregova patak mellett további kisebb vízforrások tartoznak, így a Kakatka és a sztrégovai kastély parkján (időszakosan) átfolyó Volyava. Az emberi fantázia határtalanságát jól példázza, hogy a falu lakói között ma is vannak, akik úgy vélik, ezen a vidéken temették el Attilát.

Ma gyakorlatilag mindenki szlovákul beszél a faluban; a többség így beszélt már Madách idejében is. Fényes Elek az 1851-ben megjelent *Magyarország geographiai szótára* c. könyvében ezt írta: "tót falu Nógrád vármegyében, egy völgyben, Szakálhoz 1 $\frac{1}{2}$ órányira, 314 evang., 76 kath., 4 ref., 3 zsidó lak., régi nagyszerű evang. s újabb kath. templommal. Határa, beszámítva a kihasított *Dubrava* pusztát is, 3007 hold, melyből beltelek 127 h., szántóföld 1620 h., bikkes, tölgyes, cseres erdő 960 h., rét 300 hold. Ebből majorsági belsőség 80 h., szántóföld 727 h., rét 160 h., erdő 960 h., elárkosodott föld mint legel 271 h., többi úrbéri. Az erdő közös legel. Földje agyagos, néhol köves, néhol vadvizes, hegyes és vízmosásos, legjobban termi a rozsot, zabot, burgonyát, veres lóherét; rétjei néhol háromszor kaszálhatók; a juhtenyésztés virágzó. A határtól az egész völgyet Sztregova patakja hasítja, mely itt 2 malmot forgat. Nevezetes itt egy régi erőd, mely a Madách nemzetségi laka. Építése ideje nem tudatik, de homlokfalán álló kőtáblára vésett a következő betűkkel: »AEDES HAS OLIM CASTELLUM ANNO MCCCCXXX. JAM GENTI MADÁCH HABITATUM« világos, hogy már 1430-ban Madáchok laka volt, s a háborús időkben több súlyos csapások érték. E határban sok vasérc is található. Bírja a falut a Madách család, kinek itt szép laka, alatta nagy kertje, gyümölcsöse és üvegháza van; $\frac{1}{16}$ részét pedig a Baros család bírja." A leírás egyetlen szépséghibája, hogy a címszó "Alsó- és Felső Sztregova"; ezek azonban egymástól viszonylag nagy távolságban (4–5 km) fekvő települések. Fényes Elek leírásában mégis egyes szám szerepel; valóban: a szócikk csak a két falu egyikéről, Alsósztrégováról szól.

A lakosok vallási és nemzetiségi összetétele között szoros kapcsolat volt: a szlovákok zömében evangélikusok, a magyarok katolikusok voltak, így aztán a helyi ellentétek értelmezésénél már-már akadémikus kérdésnek tekinthető, hogy azok vallási vagy inkább etnikai természetűek-e. S ha ma mégis úgy látjuk, hogy az ellentét inkább etnikai jellegű, akkor ebben éppúgy szerepet játszhat a tömegtájékoztatás által sugalmazott értékrend, mint a szekularizáció. Mára azonban Alsósztrégova lakóinak túlnyomó többsége katolikus, jóllehet mindenki Szlovákul beszél. Sőt: egész Szlovákiában is a katolikusok száma jóval meghaladja az evangélikusokét.

A falu mezőgazdaságának imént idézett leírásából a házi szárnyasok értelemszerűen kimaradtak, hiszen azok minden településen megtalálhatók. A pulyka azonban nem tartozik a magyar falu jellegzetes tenyésztéséhez, ezen a vidéken azonban hagyományosan elég nagy számban található. Szőlés és borkészítés is volt mindenütt, még ha a természeti adottságok nem is voltak túlzottan kedvezőek. Alig húsz kilométerre Alsósztrégovától, Csáb és Lukanénye környéke ma is híres boráról, Madách szülőfaluja azonban sohasem volt az. Mégis ünneplés volt a szüret, ezt Madách tréfás szüreti meghívója is jól példázza, amelyet komájának, farádi Veres Gyulának írt:

Alsósztrégova, 1861. okt. 11.

HIRLEL .

Az a.-Sztregovai híres Promontoriumon, mely a tokai hegyvel ugyanegy szélességi fok alatt fekszik, visszavonhatatlanul folyó hó 16-án fog a szüret kezdetni. A vendégek elfogadására a szívességen kívül ékes borház szolgál, a többi pedig jó barátok közt majd csak megadja az Isten. – Aki pedig nem általja házigazda meghívásomat konokul elfogja ítélni vagy két icze tavalji bor benyakalására, vagy egres szőlővel megöltendő mordály vet véget gyászosan életének.

Ezt önkalmazás végett jónak láttam véled közölni mint

igaz barátod:

Madách Imre.

Valóban, a falu Tokajjal azonos szélességi körön fekszik, azon a határon, ahol a borsz l még éppen beérik; néhány kilométerrel északabbra már nem találunk sz l t. Földrajzi fekvését tekintve tehát kíváncsi sz l nek kellene teremnie erre felé, az igazság azonban az, hogy Sztregova sohasem volt híres a boráról; s hogy ebben a talaja vagy más tényező játszott-e szerepet, az az eredmény – vagy inkább eredménytelenség – szempontjából igazán mellékes. A kísérletező kedv azonban változatlanul megmaradt. Felső sztregován (Horná Strehová) – ahol egyébként régen a Madách család borospincéi voltak – az 1990-es évek elején is palackoztak fehér borokat.

Az ún. új kastély, ahol Madách Imre született, az evangélikus templomtól szomszédságában áll. Lakóira bizonyára sohasem volt jellemző az a fajta zárkózottság, amelyet más hasonló kastélyok lakói általában már az épület elhelyezésével is kifejezésre juttatnak. Erről nemcsak úgy gondolhatunk meg, hogy elvesszük a mérőszalagot, és lemérjük a templom és az épület közti legkisebb távolságot, bár természetesen ezt is megtehetjük (az eredmény 3,75 méter); az épület története is erről tanúskodik. A kastély mai bejárata a költő idejében még átjáró volt – vagyis a szó szoros értelmében átjáróházzal beszélhetünk –, ahol a falu lakói, sőt a távolabbi vidékek vándorai is szívesen átjártak. (Mára a bejárattal szemközti részt befalazták, ezzel az épületet és környékét elszigetelték.) Madách unokaöccse, mankóbüki Balogh Károly így írt erről emlékiratában: “Madách Imre lakosztályának udvar felől a szobájából kettől az ajtón át a kapubejárat alá jutunk. Arra járt az egész falu népe keresztül, hol józanon, hol részegen. Kopogtak a patkós csizmák éjjel-nappal a rossz kövezeten, meg-megálltak néha egy-egy rövid tereferére, vagy egy kis romantikus találkára.

Nagybátyám könnyen véget vehetett volna ennek a régi gyakorlaton alapuló szokásnak, de ez nem fért össze demokratikus gondolkodásával, s talán mulattatta is.

Különösen nagy volt az átjáró forgalma a húsvéti időszakban, amikor a falu felvégi részének mindkét nem-protestáns ifjúsága esténként – heteken át – a vallásoktatásra, »artikulikra«, mint mondták, arra vette útját a paplakra; no meg aztán a kékképvásárok idejében. Ezek négyeszer ismétlődtek egy évben, s ekkor, mintha az egész csizmadiaság

arra vette volna útját, vége-hossza nem volt a csizmadia-karavánnak, mely a kapubejárat alatt az udvaron keresztül, Gácsról Kékképvásárra tett útjában átvonult. Ketten-ketten rúdral aggatva szállították mesterségük remekait.

Másnap este azután mentek visszafelé. De bizony ritkán üres rúddal.” Ez az érzékletes leírás már csak azért is figyelmet érdemel, mert alapjaiban cáfolja azt a közkeletet, nemegyszer az irodalmárok által is terjesztett elképzelést, amely “sztregovai remeté”-nek mondja a költőt. Az állítás lélektani képtelenségére a maga helyén még visszatértek. Az azonban az idézett leírásból is megállapítható, hogy “a világ zajától félrevonulni” éppen a sztregovai kastélyba biztosan nem lehetett. (Csesztve sokkal inkább alkalmas volt erre, noha az ottani kúria mérete meg sem közelítette a sztregovai kastélyt. Magas fekvése és parkja mégis elszigetelte a falutól.)

A kastély húszegynéhány szobájában viszonylag kényelmesen el lehetett férni. Persze szükség is volt a helyre, hiszen nemcsak a fiúknak és lányoknak kellett külön szoba, de pl. a nevelőnek és a nevelőnőnek, a személyzetnek, a család könyvtára és levéltára is sok helyet foglalt el, szükség volt továbbá ebédlőre, olyan helyre, ahol fogadni lehetett a vendégeket stb. A költő szobájának rezidenciája élete utolsó tíz évében nemigen haladta meg egy közepes legénylakás méretét: egy szerény dolgozószobán és egy apró hálófülkén kívül mindössze egy vendégek fogadására alkalmas közepes méretű helyiségből, az ún. biliárdszobából állt.

A park azonban több tízezer négyzetméteres (vagy ahogyan a nemzetközi egyezményekkel dacolva sokan még ma is mondják: több hektáros) volt, s a gazdasági épületeken kívül egy kerti laknak, az *ermítázsnak* adott helyet. Nos, ide már valóban vissza lehetett vonulni, persze csak nyáron, hiszen a kicsiny faépületet természetesen nem lehetett fűteni.

A park a költő születése körüli időben különösen ápoltságban volt; Nógrád vármegye első monográfusa, bocsári Mocsáry Antal már 1820-ban hosszasan méltatta nemcsak a Madách család tagjainak cselekedeteit, de lakhelyét is, amelynek parkjáról ezt írta: “Ékesíti ezt [mármint a kastélyokat – A. Cs.] nem kevésbé a mellette lévő nagy ter-

jedés , négyszeg anglus kert, mely nagy szorgalommal és nem kis költséggel szép rendbe hozatott, ahol sokféle hasznos és mulatságos intézetekre találhatni, úgymint: rét, erd , halastó, sz l , föld hely, virágos kert és egyebek találhatnak ebben”. Nem árt azonban, ha tudjuk, hogy Mocsáry Antal szintén tagja volt *Az erényes zarándokhoz* címzett balassagyarmati szabadk m ves páholynak, akárcsak Madách Sándor; a leírás a nem sokkal korábban elhunyt “testvér” ízlését dicséri. Ámbár id. Madách Imre is tevékenyen részt vett a parképítésben; egy 1819-ben írt levelének tanúsága szerint Uhrin János kocsist azzal bízta meg, hogy egy hordókkal teli szekérrel induljon a Tiszához, s onnan hozzon a tavába halakat. Ez a buzgalom a jelek szerint id. Madách Imre halálával végérvényesen megszakadt, a költ életének utolsó éveiben nyoma sem volt már a halastónak, pontosabban szólva éppen csak a nyomáról számolhatott be Balogh Károly: “az én id mben már csak nádas ingovány volt a helyén; a magas kanadai nyárfákkal szegélyezett területen. De még ekkor is érdekessé tette e helyet a vízimadarak élete. Szárcsák, bűvárok, vörös lábú vízi tyúkok, rikoltozó bíbickek nagy mennyiségben tanyáztak ott, sekély vizéb l még tekn s béka is került az asztalra” – írta.

A falu lakóinak többsége szlovákul beszélt, ennek ellenére sokáig vitatott volt, tudott-e Madách Imre is ezen a nyelven. A közelmúltban kiderült, hogy valamennyire biztosan tudott, mivel az 1861-es országgy lési választások idején szlovákul is megköszönte a választók bizalmát. Nyelvismeretének mélysége azonban vitatható: a személyzettel vagy a falu lakóival való kapcsolata aligha adhatott alkalmat a szlovák nyelv mélyebb elsajátítására. Egyébként is: abban a háromnyelv környezetben, amelyben Madách élt gyermekkorában (vagyis a reformkor idején), még csak egyetlen nyelvet volt kötelező tudni, a németet. Ottthonában azonban leggyakrabban – feltehetően – magyarul beszéltek. Erre többek között abból következtethetünk, hogy szülei is ezen a nyelven leveleztek egymással, s t: többnyire ismer seikkel is. Néhány évtizeddel kés bb aztán megváltozott a világ. A változás jeleként az 1850-es évek elején Majthényi Anna egy levelében arra kérte Pesten tanuló unokáját, hogy németül írjon neki, pedig majd mindig magyarul válaszol. Valóban: ekkor már tartani lehetett attól, hogy valaki nem

sajátítja el tökéletesen a német nyelvet, ami húsz évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna: sem Madách Imrének, sem testvéreinek nem kellett német nyelvtudásukról számot adniuk. Más volt a helyzet a franciával: azt valóban tanulni kellett már ekkoriban is, bár a jelek szerint a tudás fitogtatására ott sem volt különösebben szükség. A költ két hatéves kora körül írt üdvözlétén kívül nem is találkozunk ilyesmivel; úgy látszik, id sebb korban természetesnek vették a francia nyelv ismeretét.

Madách Imre születésekor az új kastély s a sztrégovai birtok nagy része már az apáé, id. Madách Imréé volt, a régi kastélyban azonban még a nagybácsi, Madách János lakott. Néhány évvel kés bb azonban a fivérek egyezsége jutottak, s Madách János – adósságának kiegyenlítése és némi készpénz ellenében – elhagyta Alsósztrégovát.

Gyermekkor

Mikor nem született Madách Imre? – Az els házi tanító, az els vizsgák a váci piaristáknál – Madách betegsége – Korai élmények: a nagy kolerajárvány, az apa halála – Egy beteljesületlen jóslat, felkészülés az életre – Egy kéziratos újság – Els szerelem

Madách Imre 1823. január 20-án (hétfőn) született. Ezt a tényt ugyan sehová sem jegyezték fel akkoriban (állami anyakönyvezés még nem volt, a felekezeti anyakönyvekben pedig csak a keresztelest örökítették meg), ám egészen 1864 végéig így tudta mindenki, beleértve az érintett is, aki 1863. január 20-án ezt írta barátjának, Szontagh Pálnak: “Nem mellőzhetem, hogy jókedvvel írt levelemet szomorúan ne végezzem. E szerencsétlen mai nap tesz 40 évesse, s ettől két szent patronusom: Fábián és Sebestyén sem ment meg.” Az elírás lehet ségét tehát kizárhatjuk, mivel Fábián és Sebestyén napja valóban január 20-án van. Másnap, január 21-én (kedden) keresztelte meg őt Hliniczky Gáspár plébános, s ezt a tényt be is jegyezték a megkereszteltek anyakönyvébe. Később, a költő halála után, gyarmati Bérczy Károly emlékbeszéde nyomán – amely minden későbbi életrajz egyik forrása volt – terjedt el január 21-e születési dátumként, s ezt a hibás adatot aztán valamennyi lexikon, tankönyv és kézikönyv átvette. Az anyakönyvi bejegyzés tanúsága szerint a keresztapa – jóllehet Madách szülei katolikusok voltak – a falu evangélikus lelkésze, Bukva György volt, a keresztanya pedig báró Czetvicz Antalné szül. Simoncsich Antónia, akiről azonban sajnálatos módon semmit sem tudunk. Az is csak a legutóbbi időkben derült ki, hogy a költő ifjúkori leveleiben “néni”-ként említett hölgyről van szó, aki 1839. január 4-én halt meg Alsósztrégován.

Madách idejében egyébként (sőt, évtizedekkel később is) az volt a szokás, hogy az újszülöttet a lehető leggyorsabban, vagyis általában a születését követő napon megkeresztelték. Ekkoriban ugyanis a katolikus egyház álláspontja még az volt, hogy aki nincs megkeresztelve, az

nem üdvözülhet, s mivel a csecsemő halandósága igen nagy volt, a szülők érthető módon arra törekedtek, hogy az újszülöttet mielőbb megkereszteljék.

Madách gyerekkorával kapcsolatban a legkorábbi információ dátuma 1828. november 5.; ekkor apjának egy rövid névnapi üdvözlő írt francián nyelven; nem tudjuk azonban, hogy ki taníthatta őt franciául, s egyáltalán: ki taníthatta meg írni és olvasni? Ismeretes ugyan, hogy a Madách-fivérekhez idővel időről időre házitanítót szerdtettek, ám az a valaki, akit a költő els oktatójaként tart számon az irodalom, csak később, 1830 körül szegődött Alsósztrégóvára. Osztermann Józsefnek hívták és segédlelkész, majd később lelkész lett Nagylámon (Hont vármegyei település). Két levele maradt fenn a családi levéltárban: az egyiket tanítványának, Madách Imrének írta 1832-ben (latinul), amelyben közeli látogatását helyezte kilátásba; ekkoriban tehát már nem lehetett a tanító, s nyilván ez az okoskodás vezette a korai életrajzírókat arra a következtetésre, hogy megbízatása 1831 után véget érhetett. A másik levelét Majthényi Annának írta 1831 nyarán Alsósztrégóváról (németül), s abban a címzettet és családtagjait visszavárta, következésképpen akkor még nyilván nem járt le a megbízatása.

Madách Imre a váci piaristáknál tette le vizsgáit, bizonyítványainak tanúsága szerint igen jó eredménnyel. Az első vizsgára 1830. november 27-én került sor (az ún. I. grammatikai osztályból). A két évvel későbbi vizsgáról maga a család számolt be egy levélben a feleségének: “Reményem, Kovács megmondotta, mind jól és valamennyi Professorok megelégedésekre ’s nagy dicsőretekkel végzette Emi az Examentját, mert nem csak a’ Director és Professor, de addig még az elsőre várakoztunk, egy Professor szobájában mulatván, négy Professorok által examináltatott, ’s igen bátran és jól felelt”. Igen, családi körben Eminek hívták Madách Imrét (nyilván a német Emerich ill. latin Emericus becézé alakjáról van szó) nemcsak gyermekkorában, de később is; így nevezte őt többek között a felesége. (Baráti körben ifjabb korában Emill. Emek volt a neve; néhány levelét maga is így írta alá.)

Nyaranta a család sűrűn megfordult Budán, a Császár-fürdőben, ahol külön lakosztályt béreltek. Tartózkodásuk vélhetően inkább a gyógyulást volt hivatott szolgálni, mintsem a pihenést. Madách Imre

betegségének kezdetéről nincsen ugyan megbízható adatunk, ám az bizonyos, hogy a bajok már gyermekkorában kezdődtek. Egy ifjúkori levelében barátjának, nagylónyai és vásárosnaményi Lónyay Menyhértnek megemlíttette, hogy valaha azt jóslták neki: nem fogja megérni 1840-et. A család legtöbb férfi tagja szívbeteg volt: ebben halt meg apja, maga, egyik öccse és fia is. Madách Imrét gyermekkorától kezdve köszvény kínozta. Ugyanakkor sohasem volt beteges; bár időnként hosszú heteket volt kénytelen ágyhoz kötve tölteni, a betegségének kiújulása közötti szünetekben ugyanúgy élt, mint környezetének egészséges tagjai; a betegségtudat még élete végén sem befolyásolta viselkedését, kedélyét. Ezt az állítást, amely a róla kialakított, mesterkélt képnek ellentmond, nem akárki fogalmazta meg: lánya, Madách Jolán nyilatkozott így egy újságírónak 1923-ban, miután addigra már sikerült a beteges, zárkózott remete képét a köztudatban elterjeszteni.

Madách gyermekkorának meghatározó élményeit, mivel maga sohasem számolt be azokról, kénytelenek vagyunk közvetett információk alapján kikövetkeztetni. De talán nem járunk messze az igazságtól, ha a gyermekkori élmények közül a halált és annak lélektani, társas lélektani és társadalmi megnyilvánulásait tesszük az első helyre. Mert ha a betegségtudat nem is nehezedett rá nyomasztó súllyal, azért a halál közelsége folyamatosan foglalkoztatta. Az említett levél is azt bizonyítja, hogy a körülforoghatott számára a világ, hiszen kisgyermekként tudomásul venni azt a diagnózist, hogy nem érem meg a tizenhetedik születésnapomat, nem akármilyen élmény. Madách szélsőséges hajlóját természetét, az ellentéteket végső kigéleztetés felfogását is jobban megértjük, ha ebben a korai diagnózisból indulunk ki, és szembesítjük ezt azzal a diadalérzettel, amely 1840. januárjában követhette a sokéves szorongást: életének első nagy győzelmét aratta.

Még két halálélmény érdemel figyelmet a gyermekorból. Az egyik: édesapjának a halála, aki Alsósztrégován hunyt el néhány hetes betegeskedést követően, 1834. január 3-án. A másik az 1831-es kolera-járvány.

A járvány ugyan nem tartozott a különleges ritkaságok közé akkorkoriban, ám ami 1831 nyarán Magyarországon történt, az mégiscsak példa nélkül álló eset volt, amelyhez hasonlóra még az idős korosztály

tagjai sem emlékezhetnek. Egy új, korábban ismeretlen betegség ütötte fel a fejét a Ganges vidékén (a legkorábbi diagnosztizált esetek 1817-ből valók), amely viharos gyorsasággal terjedt nyugat felé. A korabeli rendelet a legszigorúbb intézkedéseket írta elő (amelyeket korábban a pestis járványoknál tartottak irányadóknak), ám ezek az intézkedések sem akadályozhatták meg a betegség gyors terjedését.

1831 nyarán, a járvány tetőfokán a Madách család kettészakadt. A fennmaradt levelekből, orvosi igazolásokból megállapítható, hogy júliusban Majthényi Anna két gyermekével, Madách Imrével és Máriával (valamint a személyzet két tagjával) Pest-Budán tartózkodott (valószínűleg legszokásuk szerint a Császár-fürdőben, amíg a járvány miatt a fürdőt be nem zárták), időnként Madách Imre viszont otthon volt Alsósztrégován, másik lányával, Annával és két fiával, Károlyval és Pállal együtt. Július 23-án hárman is üdvözlőlevelet küldtek Alsósztrégóváról Majthényi Annának közelgő névnapja alkalmából; mindhárom levél erősen barnult és számtalan apró tűszúrás nyomát mutatja. Az élet minden területét szigorúan szabályozó kolera-rendelet értelmében ugyanis a leveleket és más "papírműveket" hegyes tárgyra felszúrva, ún. füstölporban kellett néhány percig füstölni (egy rész kénből, egy rész salétromból és négy rész búzakorpából álló keverék, izzó szénre szórva), és csak a fertőtlenítési eljárás után lehetett azokat továbbítani.

Majthényi Anna azonban ekkor már lépéseket tett hazautazásuk érdekében. Abban bízott, hogy orvosi igazolással talán beengedik a Nógrád vármegyébe, ám csalódnia kellett. Július 21-én ugyan kapott egy orvosi igazolást Reisinger János doktor aláírásával (aki évekkel később, az egyetemi évek alatt Madách Imre kezelőorvosa lesz), amely igazolta az érintettek tünetmentességét, de csak Vácig sikerült eljutnia; az első nógrádi településre, Szendehelyre már nem engedték be, és így kénytelen volt visszafordulni. Július 25-én elkeseredett hangú levelet írt férjének Budáról, a Fortuna fogadóból:

Édes Lelkem!

Az Istenre kérek gyere értünk de azonnal a' mint ezt a levelet megkapod, ne pedig halaszd napról napra, a V. Ispánytul kérjél paszust, Én

Aszony létemre mertem utnak adni magamat, jöttem! egész Vátzig összejövén Gróf Vartinszlebbel, a ki is ugyan Ludanba akart menni, de halván Vátzon, hogy Szende helybe bé nem eresztenek Lovas embert küldött meg tudatni hogy igaz <és> e? és csak ugyan vissza írták hogy Nográdba bé nem eresztenek azon az uton, azért én vissza fordultam ismét a Fortunához, de te Te mint Férfi akár min uton próbálhatnál, vagy Hontnak, vagy Esztergombnak, vagy Pentznek, már az szörnyű hogy anyi soká hagyol minket ebe a veszedelembé, minden ember csudálja hogy nem jössz értünk, mert gondold meg azt a szörnyűt betegedjen meg valaki közülünk azonnal az Ispitálba viszik olyan parantsolat vagyon, ez háromnak a halála volna! Gyere a Krisztusra kérlek én már olyan rosszul nézek ki, a ki az előtt ösmért alig ösmér, össze tett kézel kérnek hogy ne busuljak. Azon nap amint ezt a levelet meg kapod induly el várván sohajtás és reszketés közt maradok

*23^{ik} Juli 1831
Fortunánál*

Anna

Még azon nap meg tudhatnád Gróf Vartenszleben el érkezet é Ludanba és melyik uton?

Majthényi Anna a jelek szerint elveszítette a fejét. Az az asszony, aki korábban is, később is méltóságteljesen viselte el az élet megpróbáltatásait, sajátos szerepvárába került: élete során elször kellett olyan magatartást tanúsítania, amelyet hagyományosan férfias viselkedésnek neveztek, ám rögtön el is szenvedte az első kudarcot, s korábbi szerepébe visszazökkenve ismét a férjét várt a kezdeményezést.

A nyolc és fél éves Madách Imre, aki a pánik számos jelével találkozhatott ezekben a napokban, meglepve tapasztalhatta, hogy nemcsak az idegenek, de a hozzá legközelebb állók viselkedése is ijeszt változáson ment át: a viselkedésnek arra a kontrolljára, amelyet társadalmi helyzetéből adódóan tőle már jó ideje elvártak, ebben a megváltozott helyzetben éppen a felnőttek a legkevésbé képesek. Mindez persze lélektani spekulációnak tekinthető, ám van egy csillogó látás jele annak, hogy a gyermek Madách Imre kolera-élménye egész életére

személyiségére kihatott. Mielőtt azonban erre rátérnék, nézzük meg először, hogy mit tett az apa.

Id. Madách Imre komoly gondban lehetett: családja Budára, hivatala viszont Nógrádba szólította, végső soron ugyanazért. Szűgyben ugyanis július 13-án megalakult a kolera terjedésének megakadályozására létrehozott bizottság, amelynek id. Madách Imre is tagja volt. Ennek ellenére felesége levelének kézhezvétele után haladéktalanul cselekedni kezdett. Július 27-én kapott egy igazolást arról, hogy Alsósztrégováról mint járványmentes helyről Pestre utazhat, majd Patvarcon az alispántól kapott útlevelet. Igen, Patvarcon, a megyeszékhely, Balassagyarmat ugyanis vesztégyár alatt állt. A július 27-éről 28-ra virradó éjszakát Csesztvén tölthette a család, innen pedig kezdve azonban útlevelének bejegyzései pontosan tudósítanak útvonaláról. Eszerint 28-án Érsekudvaron, Rétságán, Szendehelyen, Katalinpusztán, Váccon és Dunakeszin át érkezett Pest-Budára, majd 29-én ugyanezen az útvonalon tért vissza Csesztvére, s onnan másnap Halászin és Nógrád-szakálon át Alsósztrégovára. Ez azt jelenti, hogy csupán egy éjszakát tölthetett Budán a Fortunában, ami egészen biztosan nem tette lehetővé, hogy családja hazautazása érdekében lépéseket tegyen. Amennyire várta a férjét Majthényi Anna, annyira csalódott lehetett, amikor megtudta, hogy csak két rossz lehetőség közül választhatnak: vagy Pest-Budán marad a család, s ebben az esetben három gyermekük bizonytalan ideig szülői felügyelet nélkül lesz Alsósztrégován, vagy visszautazik Alsósztrégovára, feleségét és két gyermekét Budán hagyva. A jelek szerint azt a megoldást választották, amit a rideg logika is diktál: mivel semmi értelme sem volt, hogy esetleg eggyel többen haljanak meg Budán, árvaságra juttatva ezzel az otthon maradókat is, ezért aztán a család végzetlenül tért haza.

Dramai jelenetnek lehetett tanúja a budai várnegyed Fortuna fogadjában Madách Imre az 1831. július 28-áról 29-re virradó éjszaka folyamán. Ezt bátran állíthatjuk, annak ellenére, hogy az esetről semmiféle közvetlen információnk nincsen. Ám Majthényi Anna három nappal korábban írt levelének hangvétele s az a tény, hogy a család ezt követően néhány órányi budai tartózkodás után hazatért, aligha hagyhat kétséget afelől, hogy a család életének talán legválságosabb éjsza-

kája éppen ez lehetett. Az anya ambivalens viszonyát férjéhez – szemrehányás és rimánkodás – a levél kétségbe vonhatatlanul igazolja. A feszült várakozást, majd a férj megérkezését követő csalódottságot azonban nem örökítette meg semmiféle írás. Vagy mégis? Emlékezőnk csak, mit mond a férjét visszaváró Lucia, amikor megérkezik végre Miltiades! “Miért is jössz, ha n d / Sem bír ör lni jöttödön.” Semmi kétség: a családi dráma *Az ember tragédiája* egyik jelenetében visszaköszön. Valóban: kisgyerekek csak két helyen fordulnak el a m ben: a falanszter szín végén, ahol azonban nem jutnak szóhoz, és az athéni színben, ahol Kimón (vagyis a gyermek Madách Imre) annál beszédesebb, s szavai arról tanúskodnak, hogy anyjának férjéhez f z - d ambivalens viszonyával szemben értetlenül áll. Az sem lehet véletlen, hogy az emberek manipulálhatósága, a tömeg hangulatváltozása, a pillanatnyi el nyök által motivált viselkedés, s t maga a pánik (amikor Lucifer azt kiáltja: “Vészt hirdetek! Az ellen a kapuknál!”) sehol sem jelenik meg olyan visszatetsző módon, mint éppen az athéni színben. A gyermek Madách sokféle tapasztalatot szerezhett e vészterhes napokban, nyilván arra is felfigyelt, hogy a bigott vallásosság miként uralkodott el azokon, akikre korábban a legkevésbé sem volt jellemző, ám ezek a tapasztalatok – mint ahogyan maga a járvány is – már egy másik színben, a rómaiban jutottak szerephez.

A halál és az ahhoz kapcsolódó misztifikáció egészen különös helyzeteket produkált a kolerajárvány idején. A temetések rendjét ugyan a lehető legaprólékosabban igyekeztek szabályozni, ennek ellenére el fordultak riasztó esetek. A diagnosztizálás olykor felületes ismervek alapján történt: megesett, hogy közvetlenül a temetés előtt az “elhunyt” saját lábán távozott a halottasházból, miután kiderült, hogy el z este nem a kór, hanem a túlzott alkoholfogyasztás következtében terült el élettelenül a földön. Beniczei és micsinyei Beniczky Hermin (kés bbi ismertebb nevén farádi Veres Pálné) édesanyja pl. arra kérte az orvosát, hogy halála után szúrja át egy t vel a szívét, annyira félt attól – ezek szerint nem is alaptalanul –, hogy esetleg élve eltemetik (az orvos eleget tett a kérésnek; az eset Pest-Budán történt éppen azokban a napokban, amikor Majthényi Anna hiába tett kísérletet a hazatérésre). Temetéskor egyébként nem volt szabad megkongatni a lélekharan-

got, s még egy sor különleges el írás volt érvényben. Így pl. a kolerában elhunytakat a temetőknek egy elkülönített részében temették el; ezt utóbb magas kerítéssel vették körül, amelyet 50 évig nem volt szabad átlépni! Azt, hogy a nagy kolerajárvány örökre emlékezetes élménye maradt éppen a legfiatalabb korosztálynak, tanúsítják a kései visszaemlékezések; Madách ismersei közül komjáthi Komjáthy Anzelm (a költő Komjáthy Jenő apjáról van szó) önéletírásában olvashatunk a járványról.

Ezeknek a gyermekkori élményeknek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Sokan talán úgy gondolják, hogy a gyermek Madách Imre az életrel még keveset tudhatott, a halálról annál többet, valószínűleg azonban inkább fordítva áll a dolog: a halál révén az élet olyan jelenségeit figyelhette meg, amelyek máskülönben talán örökre rejtve maradtak volna előtte.

A halál folyamatos közelsége ellenére Madách az életre készült, s az életre készítette fel t a családját is. Ez utóbbi félreérthetetlenül kifejezésre jut a családi levelezés rejtett értékrendjében. A legidősebb fiúgyermek, övé lesz majd egykor a sztrégovai birtok, első sorban neki kell majd helyt állnia. A levelekben is t említi a leggyakrabban, s mindig az első helyen; neki kötnek sapkát, az szerelmeit tárgyalják. Még évtizedek múltán is az Imre nap (november 5.) számít ünnepnek Alsósztrégován, pedig öccsének, Károlynak egy nappal korábban van a neve napja; semmi jele azonban annak, hogy november 4-én t ünnepezné a család.

Madách pályája születésétől fogva adva volt, mint ahogyan adva volt az az értékrend is, amely ezt a pályát meghatározta. Eszerint jogot kellett végeznie, majd hivatalt vállalnia a megyében vagy – ha tehetségéből futja – országos szinten, gazdálkodni a birtokon, aztán házasodni és gyermekeket nemzeni, akik egykor majd ugyanezt az életutat járják végig. A jogi végzettség két szempontból is fontos volt. Egyrészt azért, mert komoly hivatal nem lehetett vállalni annak hiányában, másrészt ekkoriban még a gazdálkodás szempontjából is legalább akkora jelentősége volt, mint a mezőgazdasági vagy közigazgatási ismereteknek. Nem tudjuk pl., hogy Madách nagyapja értett-e egyáltalán a gazdálkodáshoz, hiszen fiatal felnttként még nem is volt hol gazdál-

kodnia. Viszont agyafúrt jogász lévén visszaszerezte a családi birtok tekintélyes részét, s ezzel sokkal inkább erősítette a család presztízsét és anyagi helyzetét, mintha mondjuk a birkatenyésztésben szerzett volna jól hasznosítható ismereteket. A pereskedés végig kísérte Madách Imre életét is, s bár számos esetben ügyvédet bízott meg, nyilván nem volt elhanyagolható az a körülmény, hogy maga is ügyvéd volt, s így a pereskedés esélyeit reálisan felmérhette, mielőtt még a részleteket másra bízta volna.

Ebben az életpályában és értékrendben az irodalomnak, pontosabban szólva az irodalmi aktivitásnak nem volt helye. Nem mintha tilos lett volna irodalommal foglalkozni, hiszen nemes írók, költők hosszú sora bizonyítja ennek az ellenkezőjét. Csak éppen a hivatal, a birtok és a család egyértelműen előbbre való volt, mint az irodalmi foglalatosság.

Az első jele annak, hogy Madách Imrének és öccsének, Pálnak ha nem is irodalmi, de publicisztikai ambíciói voltak, 1837-ben származik. Egy kézírásos hetilapot írtak *Literaturai Kevercs* címen, amelynek 1837. július 31-i számát Palágyi Menyhért így ismertette: "Első rövidke cikkében az akkor 8–9 éves [valójában 10 éves – A. Cs.] Pali (Ligeti álnéven), a körvonalnak hét egyenlő részre való osztásával foglalkozik, mégpedig oly meghatározó gyermekdedséggel, amely a matematikust jóízű mosolyra indítja. A következő cikkében Sólyom, már tudniillik Madách Imre, a ptolemaioszi világregszerrel kapcsolatban a napok nevének eredetéről értekezik. A kis csillagász a következő cikkben, amely *A trias és tetras* címmel szól, már metafizikai hajlamait árulja el, a hármas számnak régi titokelvű jelentőségét s rokon szellem tárgyakat fejtegetvén. A cikket azzal nyitja meg, hogy az újkor szelleme a világosság, míg az őskoré a titok és homályelvűség (miszticizmus). Sólyom barátunk, mint látni, már szárnypróbákat tesz a világtörténelem korszakairól való szemlélésben. Versnek, elbeszélésnek vagy másnemű szépirodalmi kísérletnek semmi nyoma a *Literaturai Kevercs*ben; a költészetet benne csakis a lap homlokára írt, Berzsenyiből idézett jelmondat képviseli:

*Ész az Isten, mely minket vezet,
Melynek hatalmán minden meghajol!*

Sajnos ennek a lapnak egyetlen példánya sem került el az elmúlt száz évben, így ma sem tudunk többet, mint amennyit Palágyi Menyhért szükségesnek tartott közölni róla.

Ekkor már csak néhány hét választja el a fivéreket attól, hogy Pesten folytassák tanulmányaikat. Majthényi Anna lázas sietséggel igyekszik megfelelő személyzetet találni a gyerekek mellé. A házitanító már megvan: Spányik Antalnak hívják, rövidesen szakácsként is találunk; szeptember elején már csak egy szolga hiányzik. Veje, báráthi Huszár József alispán (Madách Mária férje) el is küld Sztregovára egy István nevű, hányatott sorsú szolgát, aki korábban Martonvásáron, a korompai Brunswick (Brunszvik) családnál szolgált; végül is lesz az, aki a kis csapattal együtt Pestre utazik.

Az utazás pontos időpontját nem ismerjük; tény, hogy szeptember közepén még Alsósztrégován van a család, mint ahogyan az is biztos, hogy az iskolai év ekkoriban (az egyetemen is) általában október 1-jén kezdődött. (Történetesen 1837-ben minden valószínűség szerint csak október 2-án, hiszen 1-je vasárnap volt.)

Madách gyermekkorával kapcsolatban a halálélményen és a tanulmányokon kívül van még valami, ami feltétlenül figyelmet érdemel: az első szerelem. Ennek pontos időszakát nem ismerjük, ám az a régebbi feltételezés, amely szerint az egyetemi évek alatt megismert nagylányai és vásárosnaményi Lónyay Etelka lett volna az első szerelme, éppen szerelmi költészetének ismeretében cáfolható. Egy kései verse, amely az *Emlékezés az első szerelemre* címet viseli, elárulja, hogy korábbi kapcsolatról van szó, s olyan lányról, akivel gyermekkorában gyakran találkozhatott. Szerelmi versei s más életrajzi források alapján a lány nevét is ismerjük: Cserny Mária-nak hívták. Hogy pontosan hol ismerkedhettek meg, azt nem tudjuk; az anyakönyvek tanúsága szerint ilyen nevű család Alsósztrégován nem élt, az is biztos azonban, hogy Cserny Mária egy időben mégis csak ott élhetett, hiszen Madách Imre is, a névén is egyszer-egyszer üdvözlését küldte neki édesanyjához írt levelében. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy Keszegről került időszakosan Alsósztrégovára.

Keszegen 1833-tól a költőnő vére, Madách Mária élt férjével, Huszár Józseffel, s azt is tudjuk, hogy Madách Imre sorsát tartózkodott

náluk. Meglehet, csupán véletlen névegyezésről van szó, ám Madách Mária lakóhelyén valóban élt egy Cserny Mária nevű lány (Keszeg, 1822. január 25.–Keszeg, 1877. június 6.), s bár bizonyítani nem tudjuk, hogy lett volna a költő első szerelme, mindazonáltal ma ez látszik a legvalószínűbb lehetőségre.

Máriához jó néhány verset írt Madách, keletkezésük idejét azonban nem ismerjük. *Az emlékezés az első szerelemre* c. vers annyit azért elárul, hogy hosszabb – föltehetően több évig tartó – kapcsolatról volt szó, amely a pesti tanulmányok megkezdése után sem ért véget. Cserny Mária valószínűleg 1843 nyarán távozott Alsósztrégováról; Madách ugyanis ez év augusztus 6-án minden kommentár nélkül ezt írta Szontagh Pálnak: “Cserny Mari nincs itt többé”.

Szerelmi verseit és szerelmi kapcsolatait Madách élete végéig gondozta, ápolta: a vers sohasem készült el teljesen, a kapcsolat sohasem zárult le végérvényesen. Halála évében, amikor kiadásra készítette el a verseit, éppen a szerelmi költeményeket szinte kivétel nélkül átjavította, néha – talán mert a lélekelemzés során furcsa párhuzamokra, ismétlődésekre figyelt fel – még a címzett nevét is megváltoztatta: egy kései szerelmének a nevét írta a cím mellé, jóllehet eredetileg a sorok egy ifjúkori szerelméhez íródtak. Ne kérdezzük tehát, hogy mikor is ért véget Madách első szerelme! Vagy elégedjünk meg a frivolnak tűnő válasszal: a jelek szerint ugyanakkor, amikor a többi, 1864. október 5-én hajnali 1/2-kor.

Egyetemi évek

Híres évfolyamtársak, tanulás az egyetemen és az egyetemen kívül – Ipar és művészet: faeszterga, ecset, toll – A “nyolcok” – A Lant-virágok – Újabb szerelem: Etelka – Etelka további sorsa – Miért hagyta el Madách Pestet? – Ismét otthon: az alsósztrégovai környezet

Madách még csak 14 és fél éves, amikor megkezdte tanulmányait a pesti egyetemen, ahol az első két évben bölcséletet, majd a harmadik évtől jogot hallgat. Igaz, évfolyamtársai is nagyjából vele egyidősek. Az egyetem a mai Papnövelde utca 7-ben volt, ahol napjainkban a Központi Papnevelési Intézet működik, Madách Imre pedig az egyetemhez igen közel, a mai Kálvin tér 6. helyén álló egykori épület első emeletén lakott, fivéreivel és a személyzettel.

Évfolyamtársai közül többen is sikeres pályát futottak be: a legismertebbek közülük csíkszentkirályi és krasznahorkai gr. Andrássy Gyula és Lónyay Menyhért, akik miniszterelnökök lettek, de a többiek sem voltak tehetségtelenek. Tanáraik neve viszont mára jórészt feledésbe merült. Talán az egyetlen kivétel Toldy Ferenc, aki ekkor még egészségtant tanított; igaz, nem Madáchéknak, de mert eladásainak híre ment, ezért az óráira is be-bejártak.

A bölcsélet (filozófia) a múlt század első felében még merőben más jelentett, mint napjainkban. A levelekben fizika, matematika, metafizika, história, doktrína, hungarika, természetjog tantárgyakról olvashatunk. Az eredmények értékelése is eltért napjaink gyakorlatától. Év végén ugyan a mai gyakorlati jegynek megfelelően osztályozták a tanulókat, de az 1830-as években még csak három osztályzat létezett: eminens, megfelelt (első osztály) és nem felelt meg (második osztály). Ezen túlmenően a diákokat tudásuk alapján rangsorolták. Amikor tehát Madách Imre azt írja, hogy fizikából hetedik eminens, akkor ez azt jelenti, hogy a kiválóan megfelelték csoportjában a hetedik helyen áll. Ezt az értékelést követték aztán a vizsgák, amelyekre rendszerint júliusban került sor.

A tanulás azonban nem ért véget az egyetemen; sok minden volt, amit ott nem tanítottak, de amihez azért érteni kellett vagy illett. Madách Imre például vívni, úszni, zongorázni és festeni tanult, majd elsajátította a faeszterga használatát. Mindez csak hobbi, mondanánk ma erre, ám éppen a faeszterga esetében egyáltalán nem így áll a helyzet: az ugyanis szakma, pénzkereseti lehetőség volt akkoriban is, akárcsak ma, s ezért tanulták. Általában mindenki tanult szakmát, de különösen a nemes ifjak, akikben szüleik, nagyszüleik tudatosították a szakképzettség jelentőségét. Ne feledjük: egy fél évszázad sem telt el a francia forradalom óta, amely ha nem is a szülők, de a nagyszülők emlékeztetésében még elevenen élt, s amelynek egyik legfontosabb tanulsága a nemesiség számára az volt, hogy lehetnek olyan élethelyzetek, amikor egy korábban gazdag ember huzamos ideig arra kényszerül, hogy kétkézi munkával keresse meg a kenyerét. A francia forradalom alatt szelekciós elnyben voltak azok, akik egy szakmát korábban már elsajátítottak: túlélési esélyük felülmúlta azokat, akik ilyesfajta képzettséggel nem rendelkeztek.

Az esztergagéppel az ifjú Madách rendületlenül készíti a különféle használati tárgyakat; arról ugyan nem tudunk, hogy széklábakat gyártott volna sorozatban – mint majd Michelangelo teszi a falanszter színpadon –, de só- és paprikatartókról olvashatunk a levelekben, sőt még a századforduló idején is létezett egy olyan bors- vagy paprikatartó, amelynek aljába belevészték az alkotó: “Fabrikálta Madách 1839”. Azért a képzőművészet az esetében is erősebb szenvedélynek bizonyult.

Schwindt Károly tanította az olajfestésre, s bár a mester képeinek jobbára csak a címeit ismerjük, azok alapján elég nagy lehetett a hasonlóság a mester és tanítvány alkotásai között. De nemcsak festeni, hanem öccse, Pál is, sőt kettejük közül lehetett a tehetségesebb, hiszen egy 1841-es kiállításon – ahogyan akkoriban nevezték: a kitétel – Madách Pál két képével is szerepelt, arról azonban nincs tudomásunk, hogy Madách Imre a festményeivel valaha is a nyilvánosság elé lépett volna. A festés valóban hobbi volt, vagy talán helyesebb így fogalmaznunk: azzá vált idővel. Az egyetemi évek alatt ugyanis nem dől el még semmi. Madách környezetének tagjai ugyan tudták, hogy egy igen tehetséges fiatalemberrel van dolguk, egyesek mintha azt is sejtették volna, hogy ez a fiatalember egyenesen zseni, de

bajban

let-

tek volna, ha a tehetség vagy zsenialitás természetét, megnyilvánulási módját kellett volna taglalniuk.

Amint láttuk, az 1837-es kéziratos lapban még tudományos elméletek kaptak helyet. Az egyetemi évek alatt anélkül, hogy ez az érdeklődési kör háttérbe szorult volna, megjelent a vers- és drámaírás, továbbá a festés. Szintén szólva egyik területen sem volt meggyőző a tehetsége, s ezt barátai olykor meg is mondták neki.

Egyetemi társaival is szerkesztett egy kéziratos lapot, amelynek *Mixtura* volt a címe; ennek a lapnak azonban már száz évvel ezelőtt sem sikerült a nyomára bukkanni, csupán Lónyay Menyhért öccsének, Albertnek a leírásából ismerjük. Eszerint a magukat “nyolcak”-nak nevező baráti társaság tagjai (csíkszentkirályi és krasznahorkai gr. Andrássy Gyula és Manó, gyarmathi és kékkői br. Balassa Antal, beniczei és micsinyei Beniczky Ödön, boronkai és nezetzei Boronkay Rudolf, Madách Imre, nagylónyai és vásárosnaményi Lónyay Albert és Menyhért) írták és szerkesztették a lapot, amelyben Madách Imre már – ellettében a gyermekkori lappal – a verseivel szerepelt.

De megmutatta verseit Bérczy Károlynak is, aki 1866-os emlékbeszédében így emlékezett vissza utóbbi tehetségesebbnek bizonyult pályatársára: “Pesten az egyetem legkitünőbb tanulóinak volt egyike, s barátjánál, Lónyay Menyhértnél többen kis irodalmi kört alakítottak, hol a névtelen versek részrehajlatlan bírálat alá estek. Hozzám is elhozott egy párat, sajátjait, s tej- és vérvegyület arcán ez utóbbi lánnyal uralkodó, midőn mély tűz fekete szeméit rám szegezve kért, mondanék munkáiról lehet-e legszigorúbb véleményyt. Tekintély lehettem elte, mert néhány versem és beszélyem jelent már meg akkor a Rajzolatokban és Regélben. És íme, ez is azon eseteknek volt egyike, midőn szigorúbbak s ezért igazságosabbak vagyunk mások, mint magunk iránt. A versek nyelve és technikája ellen tettem kifogást. »Többször velök!« szólt, már akkor épp úgy gondolkozva, mint húsz és néhány év múlva, midőn *Az ember tragédiája* sorsát Arany ítéletétől függeszté fel.”

Valóban nem voltak jók ezek a korai versek (legyünk színtek: a későbbiek is elmaradtak a legtehetségesebbek között), mint ahogy nem voltak jók a drámák és a festmények sem. Ezen a tényen az sem

32

változtat, hogy olykor-olykor mégis elnyerték valakinek a tetszését. Édesanyjának írt levelében, egy zárójeles félmondatban olvashatjuk: “oly verseket írok, hogy er vel az athéneumba ki akarná tétetni Lónyai, ’s Spetykó, s t szín darabot is, hogy Földvári biztatott játszasam el azt”. Talán mondanom sem kell: nem érte meg, hogy bármelyik darabját is el adják, s az Athenaeum is el bb sz nt meg, hogysem Madách-verset közölt volna. Ám ha az Athenaeumban nem is, azért egy másik lapban, a Honm vészben mégiscsak megjelent *Az anya gyermeke sírján* c. verse 1839. december 26-án, tehát néhány héttel a 17. születésnapja el tt, ami ha nem is volt példa nélküli eset, azért jó el jelnek látszott. S fél évvel kés bb már az ifjú költ els könyve is megjelent *Lant-virágok* címen.

Sikerr l azonban mégsem beszélhetünk. A m könyvársi forgalomba nem került, a szerz saját költségén nyomatta ki igen kis példányszámban, majd szétszította az ismer sei között. Szakmai körökben ma is úgy tartják számon, mint a *Lúdas Matyi* els kiadásához fogható legnagyobb könyvritkaságot. (Jelenleg négy példányról tudunk, s csaknem bizonyos, hogy eredetileg sem készült bel le több, mint ötven.)

A kötet verseinek többsége Lónyay Etelkához szól, akit 1839-ben ismert meg Madách, s akit sokáig az els szerelmeként tartottak számon. Bátyjával, Lónyay Menyhérttel már 1838-ban igen jó viszonyban volt: ifjúkori barátai közül egyértelm en Lónyay állt az els helyen, ezt ma már – miután 1959-ben végre hiánytalanul megismerhetjük a hozzá írt leveleket – egyértelm en állíthatjuk. Etelka egy évvel volt fiatalabb nála (1824 márciusában született, de nem Tuzséron, mint ahogyan azt a lexikonok egybehangzóan és eléggé el nem ítélné módon állítják, hanem az anyakönyvi bejegyzés tanúsága szerint Nagylónyán) és református volt, ami akkoriban egyáltalán nem volt elhanyagolható szempont: a vegyes házasságokról (így nevezték a különböző felekezetekhez tartozók közti köteléket) sokat vitatkoztak, s ennek megfelelő en sokan elleneztek is. Nem ez az egyetlen eset, amikor az ifjú költ más vallású lányba szerelmes; mint látni fogjuk, inkább azok az esetek a ritka kivételek, amikor a szeretett személy hozzá hasonlóan katolikus.

Nem tudjuk, Etelka mit tudott vagy sejtett e vonzalomból; semmi jele annak, hogy Madách szerelmet vallott volna neki. Persze számos

jelb l rájöhett, vagy éppenséggel megtudhatta bátyjától, Menyhértt l, akár még az egyetemi évek alatt, akár kés bb, még jóval Madách halála után is. Két kívülálló nyilatkozott az esetr l évtizedek múltán, egymásnak homlok egyenest ellentmondva. Egyikük Lónyay Albert volt – szintén Etelka bátyja, akárcsak Menyhért –, aki egy kutatónak az Etelka-szerelme r l ezt írta: “Ami az esetet illeti, az nem volt egyéb, mint egy kisdíáknak rajongása, vagy hagyjuk rá, szerelme egy 14 éves gyermekleány iránt, és nemcsak hogy vallomáshoz, de talán még egy ártatlan és jelentéktelen bókhöz sem vezetett... ismétlem, ez nem volt más, mint ami mindig volt és lesz, az, hogy ha az iskolai szoros barátságban lev k valamelyikének n testvére van, abba a pajtások egy része biztosan szerelmes.” A kései visszaemlékezés apró szépséghibája, hogy amikor megismerkednek a fiatalok, akkor Etelka már 15 éves, s amikor elválnak, akkor 16 éves is elmúlt. A másik visszaemlékezés egy volt évfolyamtárs, Kámánházy Béla, aki negyven évvel az eset után ezt írta: “Hogy Madách szerelme viszonzatlan maradt, annak egyrészt oka lehetett, hogy nagyon fiatal, alig 17 éves volt és még tanult – másrészt pedig az a körülmény, hogy »Adeline« [így nevezte verseiben a költ szerelmét] feltételezhette, apja, aki korának egyik legbefolyásosabb férfia, titkos tanácsos és a gödöll i uradalom adminisztrátora volt, a Madáchcsal való kapcsolatát már csak vallási megfontolásból sem engedélyezné. A vegyes házasságok, amelyek 1840-ben oly nagy port keverték, minden bizonnyal dönt en befolyásolták volna ebben.

A körülmények azonban igencsak hozzájárultak ahhoz, hogy Madách szíve Adeline-ért fellángoljon. Szüleinek háza Pest el kel ségeinek vendégváróan nyitva állt. Két fivérének egyike, akinek fényes jövőjéhez már akkor nagy reményeket f ztek, Madách iskolatársa és barátja volt. A szül i házban rendezett minden társas összejövetelen Madáchnak jelen kellett lennie. »Adeline« szülei az egyetemi templom és a Károlyi-palotával szemben álló sarokház els emeletén laktak; innen a ház úrfia könnyen adhatott jelt barátjának, aki a Szakáll-féle, ma Német-féle házban lakott, ha jelenlétét óhajtotta. Madách ritkán is hiányzott a társaságból, amelyik az els emeleti szalonban gy lt össze. Madách jó nev családja, felt n en érdekes lényé és zárkózottsága ellenére, már akkor elismert ragyogó szelleme révén, szívesen látott vendég

volt. Nem csoda tehát, hogy a ház szép hajadona iránt szerelemre gyulladt, és költi bánata, mivel érzelmei viszonzatlanok maradtak, költeményeiben jutott kifejezésre.

Ez a boldogtalan szerelem lehetett oka annak, hogy első éves jogi tanulmányai után nem tért vissza Pestre; a második évet magánúton végezte el.” Mielőtt azonban visszatérnénk a házunk életére, érdemes még néhány szót szólnunk Etelkáról.

A lány további életútja meglehetősen szerencsétlenül alakult. A későbbiek fényében egyébként kétséges, hogy a vagyoni különbségek valóban csökkentették-e Madách esélyét arra, hogy szíve választottjának kezét elnyerje. Hiszen férjének, Szirmay Ödönnek a nevével sem lexikonokban, sem tisztai név- és címtárakban nem találkozunk, ami kétségeket ébreszt társadalmi helyzetét illetően: a jelek szerint ugyanolyan egyszer birtokos nemes lehetett, mint Madách Imre, akinek egyébként bízva lehetett volna ideje arra, hogy ismét Etelkához közeledjék, mivel ez a frigy csak évekkel később, 1844. augusztus 6-án (Nagylónyán) köttetett. Lónyay Sándor szerint (Etelka öccsének, Jánosnak a ma élő leszármazottja) rossz házasság volt. Született ugyan (a nagylónyai református anyakönyv tanúsága szerint) legalább két gyermekük, de az is biztos, hogy csakhamar külön éltek, s Etelka nem ment többé férjhez. Nem is használta férje nevét: amikor sok évvel később, 1891-ben lefordította és kiadta édesanyja emlékiratait, annak elszavát is leánykori nevével jegyezte, mint ahogyan a Vasárnapi Újság 1896. augusztus 16-i számának nekrológja is ezen a néven említi. Újpesten halt meg, de Nagylónyán a családi kriptába temették is, akárcsak Lónyay Menyhértet. Hányatott életénél földi maradványainak sorsa sem vigasztalóbb. A családi sírbolt már a nyolcvanas évek elején olyan állapotban volt, hogy az *Unokáink sem fogják látni* c. televíziós műsor elrettent példaként mutatta be. E sorok írója 1991-ben járt először a helyszínen, s amit ott látott, az el is döntötte a kérdést: először s egyben utoljára. Hát a ma élő leszármazottak? – kérdezhetné az olvasó. Nos, ketten még 1944-ben üldözték el, olyan hatásosan, hogy ma sincs kedvük visszatérni szülő falujukba. Nagylónya kegyetlenül elbánt két híres szülöttjének sírboltjával. (A falu hanyagságára, önpusztító szellemére mi sem jellemzőbb, mint hogy a Lónyay kastély is ma a t z martalé-

ka lett. Nem 1944-ben, hanem évtizedekkel később.) Etelkának a századforduló híres írójaként, a gróf Vay Sándor néven publikáló vajai és luskodi Vay Sarolta állított emléket egyik írásában, amelyben elbeszélte, hogy a szabadságharc bukása után miként segítette bátyja, Menyhért menekülését. Egyébként Etelka egyik elbeszélésének kézírata ma is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, s annak alapján azt mondhatjuk: ha Madách történetesen választja, úgy Etelka inkább ért hallgatója lehetett volna tehetségesebb társának, mintsem riválisnak. Az olvasó most talán felsóhajt: igen, éppen egy ilyen asszonyra lett volna szüksége a költőnek; lehetséges ugyan, hogy egy világirodalmi művel szegényebbek lennénk, de mennyivel boldogabb lehetett volna Madách Etelkával, mint későbbi feleségével. Az elemzés azonban tárgyilagosan csak annyit állapíthat meg, hogy a tények alapján nem zárható ki ennek a lehetőségnek sem.

Visszatérve Madáchra, annyi kétségkívül megállapítható, hogy életének egyik legválságosabb szakasza lehetett 1840 tavasza. A Lónyay Menyhérthez ezidőtájt írt levelek tanúsítják, hogy az Etelka iránti vonzalom a barátok kapcsolatát is beárnyékolta, s az ifjú költő levelei helyenként olyan markáns preszuicid tünetekről tanúskodnak, ami után kész csoda, hogy mégsem lett öngyilkos. (Egy helyen meglehetősen egyértelműen utal rá, hogy foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata: “Hatyu dalt írtam, – mert vágyam elvált e világról, el minden, – és a természet nem adta e eszközt kezeinkben, egy tsapással min-dennek véget vetni”.)

A tanulmányok magánúton történt folytatásának motivációját ma sem látjuk teljesen világosan, bár az események józan elemzése egészen más okra enged következtetni, mint amit korábban feltételeztünk. Az az elképzelés, hogy a 17 és fél éves Madách szerelmi bánatára hivatkozva szakította volna félbe a pesti tartózkodást, enyhén szólva komolytalan. Éppen ezért a Madách-kutatás mindig is hajlott arra, hogy egészségi okokkal magyarázza a döntést, azt a döntést, amelyet nem, hanem nyilvánvalóan az édesanyja hozott. Emellett látszott szólni az is, hogy nyár végén már Pöstyénben találjuk meg, vagyis egy ismert felvidéki gyógyüdülő helyen. Csakhogy éppen ekkor nem volt különösebben beteg. Két évvel korábban, 1838. július végén, augusztus elején ágyban feküdt be-

teg volt, s ha akkor a 15 és fél éves fiút nem sietett az anya a pesti tartózkodás alól felmenteni, akkor miért tette volna ezt két évvel később?

Valamelyest érthetőbbé válik a helyzet, ha számításba vesszük azt is, hogy a költő nem egyedül, hanem két öccsével és a személyzetnek legalább három tagjával (a szakácsnő, István szolga és Spányik Antal nevelő) tartózkodott Pesten. A családi levelezés tanúsága szerint ugyanis felszámolták a pesti háztartást, vagyis mindenki visszatért Alsósztrégovára, ami azt sejteti, hogy az ok talán nem is közvetlenül Madách Imrével függött össze. A család levelezésében 1840 nyarán egy zsarolási ügy témája jelenik meg, s bár elég óvatosan írnak a dolgról, az azonban mégis megállapítható, hogy a nevelő, Spányik Antal az, aki zsarolja a családot, s hogy ez a zsarolás valamiképpen Madách Imrével kapcsolatos. Ennél több végképp nem hámozható ki az utalásokból – ez is csak több levélből együttesen állapítható meg –, de ez már elégséges oknak látszik arra, hogy a pesti háztartást, ahol kezdetben a szakácsnő lopta a szalonnát, majd István szolga állt el egyfajta „pótköltségvetéssel” [elbbit Madách egyik panaszos leveléből tudjuk, utóbbit Majthényi Anna vejének, Huszár Józsefnek egy leveléből, amelyben bizonygatja, hogy István még annyit is (mennyit?) megér, mert megbízható szolgát találni nem is olyan egyszerű], végül a nevelő zsarolta a családot, felszámolják. Egy pillanatig se gondoljuk azonban, hogy a családot a balszerencse üldözte. Nem, a kor Magyarországra – vagy legalábbis a nagyvárosokra – valószínűleg ez lehetett a jellemző: az emberek egyik fele lopással, zsarolással vagy más módon próbálta a jövedelmét kiegészíteni, s aki ezt mégsem tette, az – Istvánhoz hasonlóan – elvárta, hogy a munkája mellett a becsületességét külön honorálják. Hogy mennyire így volt, azt Madách egyik barátjának, Nagy Ivánnak a naplója tanúsítja, amelynek leggyakoribb eseménye az, hogy a családot, akit lopáson kaptak, elküldik.

De bármi is volt az oka, 1840 nyarán a fivérek elhagyták Pestet, s Imre és a többiekben (eltekintve a börtönben töltött hónapoktól ill. az azt követő internálástól) már csak rövid időszakra tért oda vissza. (Két öccse azonban 1843-ban már ismét Pesten lakott.) Egyébként még azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy az ég egy világon semmi különös oka nem volt Pest elhagyásának; talán éppen ez volt a dolgok természet-

szetes rendje akkoriban. (A kérdést a korabeli felsőoktatás alapos ismeretében lehetne csak megnyugtató módon tisztázni.) Végképp nemcsak Madách és fivérei tértek haza, de pl. Lónyay Menyhért is; a következő év tavaszán fősünk jó ideig Pesten volt, majd május 18-án Alsósztrégováról keletkezett levelét barátjának, amiből nemcsak az derül ki, hogy Pesten nem találkoztak, de a címzés azt is elárulja, hogy Lónyay Nagylónyán tartózkodott, s minthogy tavaszi szünet ekkor már nem lehetett, ez azt jelenti, hogy ezek szerint is csak a vizsgákra járt fel Pestre.

Még csak július közepe van, de a sebtiben letett vizsgákat követően az ifjú – természetesen édesanyjával együtt – Pöstyénben találjuk, ahonnan több levelet is küld barátjának, Menyhértnek. A levelekben ettől kezdve egy szó sem esik Etelkáról, s nemcsak tartalmukban, de hangulatukban is különböznek a néhány hónappal korábbiaktól. Madách bálókba jár, s kezdi észrevenni, hogy felfigyelnek rá a nők; nem annyira a fiatal lányok, mint inkább az anyák, akik leányaikat szeretnék férjhez adni, néha ifjú szeretőt keresnek maguknak, s olykor talán maguk sem tudják eldönteni, hogy ettől a széke, sovány, közepes termetű és fekete szemű fiatalembertől, aki költő ugyan – lám, megjelent már egy könyve is! –, de ugyanakkor egy több ezer holdas birtok várományosa, valójában mit is akarnak. Madách, ha nem is feltétlenül látta világosan, hogy ki és mit akar tőle, azért pontosan érzékelt ezeket a szerepeket és szerepzavarokat, amelyek aztán ifjúkori drámáiban (de nemcsak ott, hanem pl. a Tragédia londoni színeiben is) sorra visszaköszönek. Ez persze csak a kezdet, a tapasztalatok kiteljesedését majd a vármegyei közelet hozza meg, ahol a szexuális motívumok politikai motívumokkal ötvözve teszik még érdekesebbé azokat a drámákat, amelyek nem a színpadon, hanem a szerző szeme előtt, a köz- és magánéletben játszódnak, ám kezdetnek azért Pöstyén és Trencsén-Teplíc sem volt rossz. A köztudatban ugyan már a múlt században sikerült elterjeszteni, hogy ezek gyógyfürdő helyek – meglehet, a fiatal Madáchot is így informálták –, ezt azonban egy percig sem szabad komolyan vennünk. Jó ürügy és jó üzleti fogás volt ez már másfél századdal ezelőtt is. S ha talán Pöstyén nem is volt Las Vegas, azért az elgondolkodtató, hogy a költő néhány hetes ottani időzése során két egymást követő vasárnapon is volt – ha nem is orvosi javallatra, de nyilván-

ván a betegek jobb közérzetét el segítend – bál. Persze az is lehet, hogy ifjú h sünk tájékozottabb volt, mintsem gondolnánk. Pesten talán hallhatott valamit arról, hogy mi is folyik az ilyen helyeken, s ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a jelek szerint az elutazást nem halogatta, inkább nagyon is siet sen távozott oda, ahol értesülése szerint éppen az olyan ifjakra “vadásztak”, amilyen volt.

sszel aztán, a n vérénél tett rövid látogatás után hazatért Alsósztreregovára, s attól kezdve már csak vizsgázni járt fel Pestre. És most ves-sünk egy pillantást a szül falura! Ne a múltjára, ne a föld- és vízrajzára, növényzetére, hanem inkább az emberekre, akik Madách Imrét 1840-ben körülvették. Ha ma körülnéz valaki a Nógrád Megyei Levéltárban, akkor meglepve tapasztalja, hogy az az iratcsomó, amelyben a legtöbb családi vonatkozású dokumentum található, “A Bory–Madách család iratai” címet viseli. Kezdjük hát mi is a Bory család bemutatásával!

Túl szoros rokoni kapcsolat ugyan nem volt a két család között (eltekintve az 1600-as években élt Bory György és Madách Magdolna házasságától), de a bori és borf i Bory család Alsósztreregován él tagjainak mégis fontos szerep jutott. Közelebbi rokoni kapcsolat már csak azért sem jött létre közöttük, mert Boryék reformátusok voltak (amennyire meg tudjuk ítélni, rajtuk kívül nem is éltek a településen ilyen vallásúak). “Ennek megfelelő en” Diósjen r l származtak (a megyében kevés református volt: többségüket Diósjen n és Losoncon találjuk). A családf , Bory István Diósjen n volt jegyz , feleségével, Kemény Krisztinával ott is kötött házasságot 1817. május 12-én, s két gyerekük, László (1818. május 31.–1861) és Lajos (1820. december 12.–?) is ott született. Harmadik fiukat, Károlyt (1824. április 11.–?) Losoncon keresztelték (ámbar az anyakönyvi bejegyzés szerint Gácsfalván született), két további gyermeküket, Sándort (1829. szeptember 30.–?) és Miklóst (1833. február 1.–?) viszont már Alsósztreregován anyakönyveztek (ilyen esetekben, amikor közel s távol nincsenek reformátusok a környéken, jobb híján az evangélikus anyakönyvben találjuk a reformátusokra vonatkozó bejegyzéseket is). Ez azt jelenti, hogy valamikor 1824 és 1829 között került a család Gácsfalváról Alsósztreregovára, ahol a családf egészen 1858-as lemondásáig a Madách-birtok gazdatisztje volt. A jelek szerint meg voltak elégedve a szolgálataival, s az is

biztos, hogy a család bizalmát tökéletesen sikerült elnyernie. Ennek legf bb bizonyítéka – ha a sok évtizedes alkalmazást valaki nem találná elég meggy z nek –, hogy Boryt egyid ben s egyazon ok miatt tartóztatták le Madách Imrével: Rákóczy János bűjtatásával vádolták t is, s minden jel szerint valóban a beavatottak egyike volt, s t talán az egyetlen, aki aktívan segítette a bűjtatást. Madách Imre, aki írásai során néha késztetést érzett arra, hogy él személyeknek emléket állítson, *A civilisator*c. drámájának f h sévé tette meg tisztartóját (István gazda). (Legyen szabad türelemre intenem az olvasót, aki most bizonyára azt kérdezi: vajon kinek állít emléket a f m vében? A maga helyén erre is megadom majd az általam ismert legpontosabb választ.) A tisztartó öt fia közül László az, aki a család életében még szerepet játszott. Éppen most, 1840-ben az, aki Madáchot segíti a további vizsgákra történ felkészülésben. A kés bbiekben aztán “elkallódik”. Sajnos nincs jobb szó, amellyel összefoglalhatnám a vele kapcsolatos közvetett s ezért bizonytalan információkat. Vonzó fiatalember lehetett, hiszen a költ nénje, Madách Anna is szerelmes volt belé egy id -ben, de az is bizonyos, hogy már fiatal korában lehetett benne valami, ami a józanabbakat óvatosságra intette. A legid sebb testvéré, Madách Máriáé a szó, aki 1836. augusztus 16-án így írt anyjának: “Leveleden igen nagyon meg ör ltem, de annál inkább szomorít szegény Nincsi fel l való tudósítás, én ugyan allig foghatom meg, ezt az egyéb eránt olly okos leánykát, hogy hogy nem tudja atál látni hogy Bory épen de épen nem neki való. [...] Minek is hozta az Isten Borit házunkhoz – !” (Nincsi a levélíró húga, Madách Anna.)

Bory László egész életében költ akart lenni. Palágyi Menyhért szerint még a kilencvenes években is tele volt Jeszenszky Danó padlása a verseivel; ehhez képest csoda, hogy mégsem jelent meg t le soha semmi, nemcsak életében, de még a halálát követ száz évben sem. Egyetlen ma ismert verse csapnivaló, de azért a méltányosság úgy kívánja, hogy megjegyezzem: Nógrád megyében szinte mindenki írt több-kevesebb verset (még Majthényi Annától is maradt fenn néhány strófa), s az alkalmi versfaragók között tucatszám voltak olyan neme-sek, akiknek még Bory László színvonalát is sikerült alulmúlniuk. Nem is érdemelné különösebb figyelmet ez a hajlam, ha Bory halála után nem terjedt volna el a

megyében az a mítosz, hogy valójában nem Madách Imre, hanem Bory László írta *Az ember tragédiáját*. Mert bizony volt egy ilyen mítosz is, s hogy mennyire tartósnak bizonyult, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1932-ben, vagyis 71 évvel Bory László és 68 évvel Madách Imre halála után a költő regényt írni készül. Harsányi Zsoltot két levélíró is figyelmezteti: vigyázzon, mert valójában nem is Madách Imre a nagy mű szerzője. Sok “baj” lehetett vele, egyesek soha meg nem fizetett adósságokról tudtak, Madách Imre azonban a jelekkel ítélte kedvelte t is, mint általában a különcöket, akikből igazán nem volt hiány ebben a megyében. De hogy élete végéig, sőt még azon túl sem tudtak megbékélni vele a megye konformistább lakói, azt egy levélrészlet bizonyítja “ékesszólóan”, ha ugyan helyénvaló itt ez a szó. Riasztóan részvétlen szavakkal – mondhatnám úgy is: cinikusan – írt a haláláról Majthényi Anna: “Bori Laczinak ingyen helyet szerzet [ti. Károlyi László – A. Cs.], a ki szegény jó történt meg is halt”.

A falu többi lakója közül, még mindig a kastélyon kívül maradván, Tucsek János urasági hajdú érdemel figyelmet. Evangélikus volt és ennek megfelelően szlovák. Azt, hogy milyen nyelven beszélt Madách Imrével, nem tudjuk, talán magyarul is, szlovákul is egy kicsit, de hogy a közvetlen kommunikációra képesek voltak, az biztos, hiszen Madách egy alkalommal állítólag megkérdezte tőle, hogy a *tündér* szónak mi a szlovák megfelelője.

Éppen 1840-ben, 30 évesen vette el második feleségét, az akkor 20 éves Bagyinszky Borbálát, akit egyesek Madách kései szerelmével, Borkával azonos személynek gondoltak. Ezúttal is türelemre kell kérnem az olvasót: Borka is sorra kerül majd a húsz évvel későbbi eseményeknél. (Ebből azonban sejthető: Tucsekné nem lesz már olyan üde, mint amilyenek esküvője idején, 1840-ben láthatta volna a költő, ha felfigyel rá. De akkoriban inkább másokra figyelt.) Tucsek János a földesúr (még mindig Madáchról van szó!) “öregkori” élcelődéseinek egyik szenvedő alánya, aki ismét csak azon kevesek közé tartozik, akik helyet kaptak *A civilisatorban* is: Janó, a szlovák nemzetiség (Madáchnál egyszerűen tót) cseléd.

Balogh Károly így jellemezte t: “Egykori tekintélyes állásából borvirágos orrát, fehérén zsinórozott kék dolmányát, s hatalmának

szimbolikus jelvényét, a mogyoró pálcát tartotta meg, amelynek viselési joga kívül csak a bírót és kisbírókat illette meg. Elbeszélésem idejében tulajdonképpen feladata afféle munkafelügyelő tiszt volt, ezen a téren azonban inkább hátra-, mint előmozdító szerepet töltött be. Tevényténye nem volt a gazdasági cselédek előtt, minden, az energia színében feltűnő viselkedése dacára, amelynek pálcájának többszöri földhöz koppantásával, s a kiadott parancsnak azzal az erőteljes hangoztatásával adott kifejezést: »Už to musi byť!« – »Már pedig ennek meg kell lenni!« Amivel aztán a dolog elő is volt intézve. Józan ritkán volt, s a faluban azt tartották felőle, hogy utoljára is meggyullad benne a szesz, s ez lesz a vége.” Ha nem is pontosan így végezte, azért 1870. február 2-án a halál okaként ez a bejegyzés került a neve mellé a halotti anyakönyvbe: “delirium tremens, demum infl. pulmonum”.

Mielőtt belépünk a kastélyba, feltétlenül szólnunk kell azokról, akik a falu értelmiségét alkották, vagyis a papról és a lelkészele. A katolikus egyház ezen a vidéken (más megyék anyakönyveit nem tanulmányoztam, így – bár a kísértést készséggel elismerem – nem mernék általános következtetéseket levonni) nem volt különösebben híve a stabilitásnak: papjait (a katonai szervezetekhez hasonlóan) rapszodikusán küldte a legkülönbözőbb helyekre. Tehette, hiszen család híján nem igényelt különösebb szervezést a papok mozgatása. Az evangélikus egyháznál merőben másképp működött a lelkészi hivatás: a kinevezés igen gyakran élethossziglan szólt. Szinte egy évszázadot lehet átfogni két névvel: Madách keresztapja, Bukva György volt az az evangélikus lelkész, aki 1810-től 1851 végéig bekövetkezett haláláig ellátta a lelkészi teendőket, majd fél évre rá, 1852 júniusától Henrici Ágoston lett az új lelkész, s vele át is lépünk a huszadik századba (tőle ugyanis 1908-ban nyugdíjazták). A két lelkész tehát 98 évig zavartalanul gyakorolhatta hivatását. A papokkal nem ilyen egyszerű a helyzet. Hol van már Hliniczky Gáspár, aki a költőt megkeresztelte?! (szinte leszek: nem tudom. Lehet, hogy meghalt, de az is lehet, hogy élt még 1840-ben valahol.) Most éppen Bódy Ferencnek hívják a plébánost, akiről semmit sem tudunk ugyan, de akit mégis az a megtiszteltetés ért, hogy Madách Imre egy rajzán megörökítette t. 1840-ben tehát Bukva és Bódy, akiről szó van; nem különösebben fontosak, inkább az ket követ k

lesznek majd Madáchra nagyobb hatással. [És viszont. A papok ugyan mindent, ami igazán fontos, magukkal visznek a sírba, de a lelkészek ügyelnek arra, hogy utódaiknak – nem paterként, hanem genitorként – áthagyományozzák ismereteiket, köztük (e)világi ismereteiket is.] A kastély lakói közül a testvéreken – Anna, Károly és Pál még otthon vannak – és Majthényi Annán kívül jószerivel senkit sem tudunk hitelt érdemlően felsorolni. Talán az egyetlen kivétel éppen Cserny Mária: neki ott kell lennie, bár erre csak évekkel későbbi levelek engednek következtetni. Nyilvánvalóan van szakács, vannak szolgák, de ebből az időszakból egyáltalán nem ismerjük.

Ha elhagyjuk Alsósztrégovát, akkor két település az, amely feltétlenül figyelmet érdemel. Az egyik Csesztve: anyai örökség, s az utazásoknál fontos szerepet játszik: hosszú évtizedeken át ez az a hely, ahol Pest felé menet legalább egy éjszakát eltöltöttek a családtagok. A másik Keszeg, ahol 1833-tól Madách Mária élt első férjével, Huszár József alispánnal. A keszegi látogatások gyakoriak, de még sorban a levélváltás Madách Mária és Majthényi Anna valamint Huszár József és Majthényi Anna között. Huszár József a család legfontos tanácsadója: jogi és gazdasági ügyekben sokat segített, s talán Madách politikai pályáját is egyengette volna, de erre már nem volt lehetősége: 1841 nyarán gégesorvadásban meghalt. Vele a baráthi Huszár család (amely nem tévesztendő össze a nagybaráthi Huszár családdal!) több tagjával is jó viszony alakult ki, így mindenképpen – s neki már valóban lesz szerepe Madách politikai pályájában is – a Tereskén élő Huszár Károllyal.

A családnak volt bizonyos kapcsolata a Majthényiakkal is, első sorban a Csesztvén élővel, de néha a levélbeli utalásokból kiderül, hogy azért a tiboldaróciák ügyes-bajos dolgairól is tudtak. Jó volt a viszony továbbá a Gácson élő ghymesi és gácsi gróf Forgách családdal (itt viszont a gácsi főágazatról van szó).

Aligha lehet véletlen, hogy a család anyai ági rokonaival, a Majthényiakkal szorosabb a kapcsolat, ezzel szemben a Madách család oldalági rokoni még a családi levelezésben is csak elvétve szerepeltek, magának Madách Imrének pedig a jelek szerint semmiféle kapcsolata nem volt velük. Itt van például első fokú unokatestvére (id. Madách Imre nővére, Annának a fia), gyürki Gyürky Antal Felsőlényben. Ez

a kiváló férfiú számos fontos könyv írója (forrásértékű monográfiát írt Hont vármegye múlt századi történetéről), az egyik legkorábbi borászati szakfolyóirat megindítója. De említhetném a másik unokatestvéré is, Madách János fiát, Madách Sándort, akiről még a levelek sem tudósítanak. Velük – úgy látszik – végképp megszakadt a kapcsolat, még a családi pletykákban sem kaptak helyet.

De térjünk vissza hűsünk életéhez, mindennapjaihoz! Amilyen jól indultak a nyár végi programok, olyan szomorúan folytatódtak. A következő nyárig nem is igen tudunk másról beszámolni, mint arról, hogy Madách Imre kisebb-nagyobb megszakításokkal beteg volt, s hol Alsósztrégován tartózkodott, hol Pesten, hol pedig nővérénél, Keszegeken időzött, ahol sógora még nála is betegebben tengette élete utolsó napjait. Eközben elegendő ideje jutott az elmélkedésre, tanúsítják ezt a Lónyay Menyhérthez eljuttatott közlendeik – amelyek immár nem annyira levelek, mint inkább tanulmányok –, de a megjelent írások is. A többes számmal azért óvatosan kell bánnunk: voltaképpen csak egy vers és a *Trencsényi másképp tepliczi fürdő* k. kétrészes írás az, amiről szó van, ami mai ismereteink szerint valóban megjelent, bár tagadhatatlanok Madách közlési törekvései. Nyáron meghal a sógora, s az év hátralévő részét – a pesti vizsgák közepette – az elkövetkezendő politikai pályára történő felkészülés jellemzi.

Közben azért a szépírói tevékenység sem szakad félbe, tanúság rá a *Nápolyi Endre* c. dráma. Sajnos az a mai napig sem tisztázott, hogy pontosan mely drámáit írta ekkortájt, de levelei nem hagynak kétséget afelől, hogy szinte folyamatosan dolgozott drámai művein is.

Mint ahogyan olvasmányai között is ekkor jelennek meg az első olyan írások, amelyek a későbbiekben is hatással lesznek rá. Különösen az Athenaeum c. folyóirat érdemel figyelmet, amely ugyan sohasem közölt tőle semmit, de amelyre már 1838 végén írt levelet. A lap igen változatos írásokat közölt: a versek és elbeszélések mellett filozófiai gondolatoknak, irányzatok bemutatásának, társadalomtudományi, sőt természettudományos cikkeknek is helyet adott. Aki a lapot rendszeresen olvasta – s Madách minden jel szerint ezt tette –, az nemcsak Hegel filozófiájával ismerkedhetett meg, de például az eszkimók szokásaival, köztük a vendégházasság intézményével is, vagy megtudhatta,

hogy miért volt árvíz 1838 tavaszán Pesten. Ez volt talán mindmáig az utolsó magyar lap, amely feltételezte, hogy olvasója bizonyos általános alapm veltséggel rendelkezik, ezért nem szükséges minden cikket Ádámnál és Évánál kezdeni. Ékes tanúbizonysága ennek Vásárhelyi Pál írása a pesti árvízr l, amelynek egyik képletében – horribile dictu! – négyzetgyökjel is szerepelt.

Toldy, Vörösmarty és Bajza hét éven át éppen olyan lapot szerkesztett, amilyenre az ifjú Madáchnak szüksége volt, s amelyet a késbbi korok hasonlóan széles látókör fiataljai már hiába kerestek.

A lapok és évkönyvek (pl. Aurora) mellett a család könyvtára is figyelmet érdemel, bár nem minden esetben könny eldönteni, hogy egy-egy könyv mikor került a család birtokába. Tény azonban, hogy pl. a német nyelv Shakespeare-összesbe maga a költ írta be a nevét és az évszámot is: 1839.

A pályakezdés évei: félsikerek és kudarcok

Madách orvosai – Sréter János alispán – Korai kísérletek, nyeretlen pályam vek – Ifjúkori szerelemek: Amália és Lujza – Készül és a halálra: Lujza és Amália – Múló és tartós barátságok: Líznyai és Szontagh – Madách els cikkei a Pesti Hírlapban – Újabb alkalom a szerelmi kapcsolatokra: az 1843/44-es pozsonyi országgy lés; Huszár Mária és Matkovich Ida

Az 1840-es baljós év ugyan elmúlt, de mire véget ért, Madách Imre csakugyan nagyon beteg lett. Baja többször is kiújult, s a következő év levelezésének ez az egyik állandóan visszatér témája.

Mégis: az a feltételezés, hogy Madách Imre a betegsége miatt hagyta volna el Pestet, annyira abszurd, hogy ilyesmi csak a Madách-kutatók fejében fordulhatott meg; Majthényi Anna sokkal józanabban – a jelek szerint ellentétesen – gondolkodott. Ha valaki nagy beteg, akkor van csak igazán szüksége arra, hogy Pesten tartózkodjék, hiszen ott vannak a legjobb orvosok! Nem véletlen, hogy 1841. január elején Madách Mária is oda címezte édesanyjának a levelét, s mivel nem sokkal kés bb, 20-án egyúttal születésnapj jókívánságát küldte Madách Imrének, minden valószínűség szerint anya és gyermeke együtt id ztek a városban.

A pesti orvosok közül Reisinger Jánosról, aki a kolera idején adott orvosi igazolást a családnak, már volt szó. Kezelte a költ t 1838 nyarán. Voltak persze mások, nevesebbek is. Els sorban Huszár József súlyos állapota indokolta, hogy a híres orvosokat rendre “kipróbálja” a család. Stáhly Ignác és Bene Ferenc az a két neves pesti orvos, aki Huszár Józsefet kezelte; végül is (bár – gégesorvadásról lévén szó – ez igazán nem az hibájuk) eredménytelenül. Meglehet, Madách Imrénél is megpróbálkoztak velük, de err l nincsen információnk. Ami biztos: már 1840 szén, keszegi tartózkodása idején is beteg volt, s akkor két váci orvos kezelte t: Görög János és az akkoriban még alig ismert Argentini Döme, a hasonszenvi (homeopátikus) gyógymód hazai apostola.

1841 elején a jelek szerint huzamosabban (esetleg több ízben) Pesten tartózkodott Madách az édesanyjával; a januári levelek után egy februári, majd egy áprilisi levél címzésében is Pest szerepel, s mivel a tanulmányokról egyáltalán nincs szó, az egészségi állapot viszont annál gyakoribb téma ezekben a levelekben, így minden okunk megvan arra, hogy a pesti tartózkodást egy közelebbi l sajnos nem ismert orvosi kezeléssel hozzuk kapcsolatba.

Valamikor április végén vagy május elején aztán ismét Keszezen találkozik a család. Huszár József életéb l ekkor már csak hetek vannak hátra, de Imre állapota is meglehetősen labilis.

Madách életrajzírói általában feltételezik, hogy Trencsén-Teplicre is eljutott 1841 első felében a költő; ez valóban logikus hipotézis, még akkor is, ha a családi levelezésben semmi nyoma sincsen. 1841. június 13-án és 17-én ugyanis megjelent a Regélben első publicisztikai írása, a *Trencsényi másként tepliczi fürdő*, amelyet ráadásul a szerző saját képe alapján készült metszet díszített. Néhány napra rá, 20-án a Honművész közölte a *Lant-virágok* egyik versét *Szemei* címen.

Közben azért a tanulmányait sem hanyagolta el – szeptember elején vizsgázott váltójogból, majd október végén közgazdaságtanból és pénzügytanból –, idejének java részét azonban föltehetően már ekkor a drámaírás kötötte le: egyidejűleg több művén is dolgozott. Egy Lónyay Menyhértnek írt levélből tudjuk, hogy szeptemberre a *Nápolyi Endre* már csaknem elkészült, a *Csák végnapjai* pedig félig készen állt. Érdekes, hogy a nagy igyekezet mellett a más irányú publikációk ellenére arról semmit sem tudunk, hogy voltak-e hasonló törekvései drámaival kapcsolatban is. Megpróbálta-e valahol megjelentetni azokat? Tett-e kísérletet a bemutatásukra? A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy időről időre pályázatokra nyújtja be drámai munkáit (mindig eredménytelenül), de hogy ekkoriban pontosan mi is volt a szándéka a színművekkel, azt nem tudjuk, ill. ha szigorúan a tényeket nézzük, akkor azt mondhatjuk: nem bemutatni és nem is megjelentetni kívánta azokat, hanem elsősorban nyerni szeretett volna velük valamilyen díjat.

Novembertől aztán huzamosabban Balassagyarmaton találjuk hűsűnket, ahol patvarista lesz szandái Sréter János alispán mellett. Madách csupán néhány évig viselt hivatalt az 1840-es években, így aztán

nem sok felesége volt. Ám éppen az első nagyszerű “választásnak” bizonyult (véltetene a főispán döntéséről volt szó): mester és tanítvány végre egymásra talált. Meghitt kapcsolatukra mi sem jellemzőbb, mint hogy a megyegy léseket követően, valamikor december elején az alispán könyvtárszobájába költözött a fiatal joggyakornok. Ez az idill azonban mindössze néhány hónapig tarthatott: 1842. március 27-én ugyanis a mester váratlanul (egy járvány során) meghalt.

Nagy kár, hogy Sréter János korában a társadalomtudományok közül csak a történettudomány, jogtudomány és a gyermekcipben járó társadalomstatisztika volt ismert; az a szemléletmód ugyanis, amely rá volt jellemző, inkább társaslélektani (szociálpszichológiai) jellegűnek nevezhető. Srétert a történelmi eseményeknél jobban érdekelték az emberek gondolkodásmódja, szemlélete. Ez a reformkori gondolkodó arra lett figyelmes, hogy egy és ugyanazon kérdéssel időről időre milyen érdekes módon változik a közvélekedés – sőt, akár ugyanazon szemlélyek álláspontja is –; a vélemények változását izgalmasabbnak tartotta, mint magukat a történelmi eseményeket, cselekedeteket, “tényeket”.

Két könyve már csak korai halála után (36 éves volt) jelenhetett meg (*Nógrád megye belügyvités állapójáról hivatalos jelentés a másodikkal alispán által*, Pest, 1842 és *Visszaemlékezések*, Buda, 1842).

Közben január 16-án Madách Imrét kinevezték tiszteletbeli aljegyzőnek. A közéleti szerep, ha nem is szorította háttérbe az irodalmi próbálkozásokat, azért a publicisztika – ha úgy tetszik, foglalkozási ártalomként – egyre nagyobb szerephez jutott. Politikai írásai ugyan még nem jelentek meg, de tudjuk, hogy a Pesti Hírlapban már 1842. március 3-án megpróbálkozott egy vitairat megjelentetésével; sajnos a cikk elveszett, csak a lap levelezési jegyzőkönyve örökítette meg az ifjú szerző nevét. Ugyanez lett a sorsa két további tudósításnak is, amelyek közül a második Sréter János nekrológja volt.

Az élet azonban ment tovább: 24. születésnapján, április 18-án Madách Annát feleségül vette baráthi Huszár Sándor (Huszár József unokatestvére), s az ifjú pár a Hont megyei Barátiba (ma Bernecebaráti) költözött. Alig egy héttel később a megyei tisztújításban vett részt a költő.

Első beszédét nyáron tervezte elmondani a megyegyülésen. Hogy elmondta-e vagy sem, azt nem tudjuk; a megyegyűlések jegyzőkönyvei

ugyanis általában csak a megtárgyalt ügyekre és azokkal kapcsolatos határozatokra tértek ki, a felszólalásokra még csak nem is utaltak. Az irodalmi próbálkozások mellett ebben az id szakban egy filozófiai munkáról tudunk. A Kisfaludy Társaság történetesen egy esztétikai pályázatot hirdetett ezid tájt (ahogyan akkoriban magyarosan nevezték: “széptani feladás”-t), amelyre az ifjú politikus is benyújtott egy pályamvet. Kés bb – sok évtizeddel a szerz halála után – az írás III–VI. fejezete *M vészeti értekezés*címen vált ismertté, ám az csak 1972-ben derült ki, hogy az MTA kéziratárában változatlanul megvan a nyeretlen pályamvet, s így végül annak első két fejezete is megjelenhetett.

Egy másik, soha be nem fejezett prózai írás is 1842-ből származik; ez Madách első elbeszélése, amely a *Duló Zebedeus kalandjai* címet kapta. (Meglehet, beszédes névről van szó, annak azonban, aki egyszer majd az írás behatóbb elemzésére vállalkozik, nem szabad figyelmen kívül hagynia azt a tényt sem, hogy az 1700-as évek elején férfi ágon kihalt felsőszűdi Duló család rokoni kapcsolatban állt a Madách családdal, olyannyira, hogy egy időben éppen Alsósztrégován voltak birtokosok: Rimay János lánya, Mária ugyanis Duló Gáborhoz ment férjhez; a Dulók kihalását követően szállt a sztrégovai birtok és kastély a Révayakra.)

Az 1842-es év fontos eseményei között kell még megemlítenünk, hogy egyszer s mindenkorra véget értek a vizsgák: december 19-i keltezéssel Madách Imre megkapta ügyvédi oklevelét.

Mielőtt azonban magunk mögött hagynánk az 1842-es évet, három személyről feltétlenül szólnunk kell még, akik közül legalább ketten ettől kezdve élete végéig elkísérték a költőt, s akiket 1842-ben már egészen biztosan ismert; meglehet, korábban is.

Cserny Mária és Lónyay Etelka “után” a szerelmek sora így folytatódott: Gyürky Amália, Lujza, majd ismét Gyürky Amália. Az idézet azért tartottam szükségesnek alkalmazni, mivel a jelek szerint a korábbi vonzalmak sem szüntek meg végérvényesen, az azonban kétségtelen, hogy a megismerkedések sorrendje a fenti lehetett. A névisemlék és magyarázata pedig az, hogy maga Madách írta a Gyürky Amáliának szóló *A “Fagyvirágok” felolvasása után* c. versében: “Óh lány, ha költő ismét én vagyok”, ami félreérthetetlen jele annak, hogy Amáliába már korábban, Lujzát megelőzően is szerelmes volt. Mégsem az

igazán fontos, bár talán nem is annyira mellékes szereplő losonczy Gyürky Amália, mint amilyennek az életrajzírók beállították. Egy különös asszonynak, Kapy Amáliának volt a lánya, aki a hiúságába idővel belehalt. Kapi Kapy Amália a megye egyik leggazdagabb emberének, Gyürky Pálnak volt a második (de nem az utolsó) felesége (maga katolikus, férje református volt). Egy bálon érte utol a halál (ma élő rokonai szerint 1833-ban), amelyet állítólag Pesten, a Károlyi Palotában rendeztek. Vay Sarolta emlékezett meg az életéről írásos képpal a haláláról, aki szerint annyira hiú volt, hogy nem vette fel kétszer ugyanazt a cipőt. De természetesen nem ez okozta a vesztét, hanem – a kor divatjának megfelelően – a túlságosan szoros fűző: tánc közben összeesett és meghalt.

Lányáról, Gyürky Amáliáról sajnos még ennyit sem tudunk. A család Kisterenyén élt, s Amália végül is egy olyan férfi felesége lett, akit Madách – leveleiből ítélve – nem szívelt: felsőozoróczi és kohanóczi Ottlik Ákos vette nőül 1846. november 9-én Kisterenyén. Ottlik Ákos (Egyházasbást, 1815–Debrecen, 1893) később a megye alispánja is volt – megemlékezik róla Mikszáth is, elítélően –, az Ottlik család ma élő leszármazottjai közül van, aki úgy tudja, hogy egy váltóhamisítási ügy miatt hagyta el a megyét, s így halt meg Debrecenben; a házaspár egyetlen dédunokája az 1990-es évek elején nem tudott magyarázatot adni arra, miért is hagyta el Ottlik Ákos Nógrád megyét. Egy biztos, a házasság [amelyből egy gyermek született 1852-ben, aki apja nevével félig elhagyva az Ozory (Ottlik) István nevet használta] rossz volt. Higgyünk Madáchnak, aki évekkel később a *Viszontlátás* c. versében így írt róla:

*Újra látlak Arcodnak rózsáin
Régi kedv helyett most hervadást lelek,
Boldogság helyett könnyben ragyognak
A hajdan vidám, most lankadó szemek.*

Vagy ha nem hiszünk, hát higgyünk a családi hagyománynak és az anyakönyvnek: elváltak, s Gyürky Amália mint özvegy Tessedik Imréné halt meg 1907. április 3-án Felsőpálfalván (később Zagypálfalva, ma Salgótarjánhoz csatolt település).

Most verseket kellene sorolnom, amelyeket Amáliához írt a költő, de én azonban inkább megkímélem az olvasót, hiszen rosszabbnál rosszabb versekről a későbbiekben is lesz még szó bennem. Nem állhatom meg azonban, hogy a *Veszélyes játék* c. nem különösebben sikerült, ámde annál tanulságosabb verset ne idézzem. Íme:

*Egész világ hódolt, leányka,
S te mindenkit kigúnyolál,
Azt hitted, ez adó megillet,
S nincs senki, aki ellenáll.*

*Bosszankodál, hogy egyedül én
Maradtam néma és hideg,
Több-több kacérság bájjaira
Még több ragyogványt hintenek.*

*Er sebb vért kellett nekem most,
Neked hegyesb nyíl kellett
Így folyt köztünk, így folyt sokáig
A harcjáték, az ütközet.*

*De jaj, ki a szív érzetével
Szentségtörő játékot z!
Veszélyes az, mint a lépének,
Melyet körülrepül, a t z.*

*Addig hódítgatál cselekkel,
Hogy meghódoltál, kis hamis,
S ez nekem olyan jól esett, hogy
Tiéd vagyok most magam is.*

A vers két okból is tanulságos. Eric Berne, ha tudott volna magyarul, föltehetően hozzám hasonlóan teljes terjedelmében idézte volna a költeményt az *Emberi játszmák* c. művében. Annak a lélektani felfogásnak ugyanis, amely az én nevéhez fűződik, keresve sem lehet jobb

irodalmi illusztrációját adni a fenti soroknál. Eric Berne bizonyára egy egész fejezetet tudott volna írni férfi és női játszmájának erről a változatáról; talán én is tudnék, de inkább én is megkímélem az olvasót.

A vers másik tanulsága részben összefügg az elsővel. Annyira sztereotip – ugyanakkor azonban a laikus számára nem annak látszó! – helyzetéről van szó, hogy Madách életrajzíróinak jelentős része a Fráter Erzsébethez írt versek között említette ezt is. Valóban: mindannak alapján, amit Fráter Erzsébetről tudunk, íródhatott volna a vers hozzá is. Honnan tudjuk mégis, hogy nem neki szólt? Nos, a szerelmi versek egy kései csoportosítása árulja el ezt, ahol az Amáliához írott versek között találjuk a *Veszélyes játékot* is. Ez történetesen egy olyan költemény, amelyet először az Amáliához, majd a Karolinához írott versek közé sorolt a szerző (Karolina a kései szerelme volt): néhány esetben ugyanis megtette, hogy áthúzott egy keresztnevet, s másikat írt a verscím mellé, ami jól tükrözi, nem is annyira a bizonytalanságát, mint inkább azt, hogy felismerte: szerelmeiben olykor vannak visszatérő motívumok, rokon vonások.

Ideje azonban, hogy elhagyjuk – ha nem is végleg – Amáliát, s azokról a személyekről szóljunk, akik még nála is sokkal fontosabbnak bizonyultak költőnk életében. A szerelmeknél maradvány: Amáliát Lujza “követi” a sorban.

Családnevet sajnos nem tudunk említeni: a költő oly gondosan titkolta szerelme nevét, hogy több mint másfél század sem volt elegendő a titok megfejtéséhez, bár történtek (utóbb tévedésnek vagy félreértésnek bizonyuló) kísérletek a talány megoldására. Az első nagyobb lélegzet életrajz írója, Palágyi Menyhért annyira fontosnak tartotta Lujzát, hogy külön alfejezetet szentelt könyvében a lánynak, s az 1890-es évek elején komoly erőfeszítéseket tett, hogy kilétét megállapítsa, sikertelenül.

De miből gondolta, hogy fontos lehetett Lujza, ha egyszer olyan keveset tudunk róla, hogy még a teljes nevét sem sejtjük? Kizárólag néhány vers jelentette s jelenti ma is minden vele kapcsolatos tudásunkat, s azokból következtethetünk a jelentőségére. Sajnos ezek a versek sem jók, bár megrázóak s feltűnően szenvedélyesek.

Eredetileg négy vers szólt Lujzához; ezek egyikével azonban szerzője annyira elégedetlen volt, hogy 1864-ben, amikor (egy soha meg

nem jelent) kiadásra készítette el a verseit, két verssé alakította; egy vers a lány emlékéért idézte, egy nyolc versből álló ciklus, a *Fagy-virágok* pedig a halott lányhoz szólt. Lujza ugyanis igen korán meghalt. Mivel fogalmunk sincs, hogyan hívták, így a haláláról sem sokat tudhatunk; ehhez mérten a Madách-irodalomban a hashártyagyulladásról a tüdőbajig a legkülönbözőbb halálokok szerepelnek. Helyesebben tesszük azonban – legalábbis addig, amíg anyakönyvi adatok vagy más biztos információk nem állnak a rendelkezésünkre –, ha senkinek sem hiszünk, csak Madáchnak. E sorok írója a versekben szereplő szimptomák értékelésére dr. Hazay Balázst kérte fel, aki szerint Lujza minden valószínűség szerint reumás szívbajban szenvedett.

De miért is olyan fontos Lujza? A tömör, cinikus válasz csak az lehet: azért, mert meghalt. S itt egy kettős lélektani csapda fenyeget: az egyik Madáchnak, a másik az író elemző lélekéből. Ez a korán elhunyt lány, éppen azért, mert meghalt, a költő ideálja lehetett. Az életrajz elszívott sérelmek során újra és újra azt hihette, hogy Lujza volt az igazi szerelme, akihez senki sem hasonlítható. Ez nemcsak Madách csapdája, de az elemző is egyúttal, ugyanis az igazság – ha lehet itt ilyesmiről egyáltalán beszélni – valószínűleg az, hogy tényleg Lujza volt a nagy szerelem, s ha nem hal meg, akkor Madách egy élet-hosszigan tartó kapcsolattal lett volna gazdagabb, mi pedig egy világ-irodalmi művel lennénk szegényebbek.

A *Lujzához* c. vers így kezdődik: “Mit keressz te, lány, e gyógyvizet nekem”, amiből Palágyi – talán nem is alaptalanul – arra következtetett, hogy valamelyik felvidéki gyógyfürdő helyen ismerkedhettek meg egymással, ám ilyen jellegű kutatásait nem koronázta siker. Valóban: Pöstyén vagy Trenčsén-Teplic, ahol Madách bizonyíthatóan megfordult 1840–41-ben, olyan helyszínek, ahol nagyon is valószínű a találkozásuk, s a versek önéletrajzi hitelét sincs okunk kétségbe vonni. Palágyit egyébként egy olyan versszak vezette felre, amely minden bizonytalanságát kései átdolgozás eredménye:

*De el, sötét kép, óh hisz enyém,
Mind egyre megy: halott, távollev ?
Ez és az emlékekben él csupán,
S még jobb a holt, mert nem lesz hitszeg .*

Ennek alapján ugyanis azt feltételezte, hogy a vers sok évvel a lány halála után keletkezett, hiszen abban – úgy tünik – a zátonyra futott házasságára is utal. Tudnunk kell azonban, hogy a versek többségének csak az 1864-es, sokszor erősen átdolgozott változatait ismerjük, így tehát semmit sem jelent az a tény, hogy olykor kései reminiscenciák kerültek a versekbe.

A Lujza-versek furcsasága akkor válik feltűnővé, ha egy kortárs költő első pillanatban hasonlóan tetszik verseivel állítjuk párhuzamba. Petőfi könyve, a *Czíruslombok Etelke sírjáról* 1845-ben jelent meg. Csakhogy Petőfi versei egyáltalán nem szenvedélyesek; ebben a tekintetben meg sem közelítik Madách verseit, aki nem hagy kétséget felfélt, hogy valóban élete legnagyobb csapása érte t, s hogy a lány sorsa az ő sorsát is megpecsételte. A jelenség hátterére nem is olyan könnyű magyarázatot találni, főképp akkor nem, ha a kor szokásait, “erkölcsöt” komolyan vesszük. Ne tegyük! (Gondoljunk arra, hogy akkoriban is inkább csak erkölcs tan létezett, mintsem erkölcs.) Az ifjú költő szenvedélyességének, majd a lány halálát követő keserűségének legfőbb magyarázatát abban lelhetjük, ha feltételezzük, hogy ez volt az első “komolyabb” – bár az is lehet, hogy minden megszorítás nélkül az első – szexuális kapcsolata.

Merész és szokatlan feltételezés ez, főképp, ha figyelembe vesszük, hogy a lány valószínűleg hasonló társadalmi helyzetben lehetett, s hogy a fiatalok minden valószínűség szerint házasságot szerettek volna kötni. Bár statisztikai adataink nincsenek, az a tény, hogy éppen ilyen helyzetekben szinte sohasem fordultak el a házasságon kívül született gyermekek, azt valószínűsíti, hogy a szexuális kapcsolattól – vagy legalábbis annak bizonyos, a fogantatás szempontjából nem veszélytelen módjaitól – ilyen esetekben tartózkodtak. Nagy merészség tehát azt állítani, hogy Madách és Lujza talán túlléptek azokon a korlátokon, amelyekben a jelek szerint a hozzájuk hasonló helyzetben lévő nem tették túl magukat, mégsem lehet más magyarázatot találni a költő szenvedélyes hangjára. Azon is eltöprenghetünk, hogy miként kell helyesen értelmeznünk az alábbi, Lujzához írt sorokat:

*Nem volna olly türhetlen sorsom is, lány,
Ha nem mosolygál volna rám szerelmet,
S nem ismerném a ' mennyek üdvösségét
Mint így hogy ismerem, elválni t led.*

Vajon a vers második és harmadik sora ugyanarról szól: mindössze egy szerelmes mosoly lenne a “mennyek üdvössége”, vagy inkább többre l tudósít? Nos, ha jobban belegondolunk, hogy mi is lehetett a “mennyek üdvössége”, amit a költ Lujza révén ismerhetett meg – s amir l talán még ilyen költ i módon sem lett volna szabad nyilatkoznia –, akkor csak egy dologra gondolhatunk.

Persze nem könny magunkat túltennünk bizonyos korlátokon, mint ahogyan nyilván nekik sem lehetett könny : az értelmezésnek minduntalan ellentmondani látszik az a tény, hogy Madách korában és társadalmi helyzetében ilyesmit éppen a szeretett lánnyal nem lehetett tenni. A paradoxonnak azonban létezik egy feloldása: a költ versei, a legels verset is beleértve, arról tudósítanak, hogy Lujza már megismerkedésükkor halálos beteg volt; nem lehetett tudni ugyan, hogy pontosan mikor fog meghalni, de az teljesen bizonyos volt, hogy rövid élet lesz, s ennek mindketten folyamatosan tudatában voltak. Nos, ilyen körülmények között mégis csak nagyon logikusnak látszik, hogy a fiatalok egymáséi lettek, amit talán – a körülmények ismeretében – a környezetük sem igyekezett túlságosan akadályozni. A versek másik jellegzetessége az, hogy a jelek szerint ez az egyetlen játszmányos kapcsolat Madách életében, amelyet semmiféle hiányérzet nem árnyékol be.

Nemcsak a megismerkedés id pontjáról, de a kapcsolat id tartamáról sincsen adatunk; érdekes, hogy a lányhoz írt versek a nyarat és az szt idézik, majd a halott lányhoz szólóak a telet: lehetséges, hogy egy évnél is jóval rövidebb ideig tartott a kapcsolatuk, de ez egyáltalán nem biztos. Lujza legvalószínűbben 1842–43 telén halt meg; a költ leveleiben furcsa módon nem találunk semmiféle utalást a halálára. (A legújabb grafológiai vizsgálat szerint 1843 végén jelennek meg Madách írásában a gyászra utaló jelek.)

Madách föltehet en úgy tervezte, hogy maga is rövidesen meghal, bár hogy ezt miként képzelte el, arra nézve nem bocsátkoznék ta-

lalgatásokba. A halálra készül désnek ugyanis egyetlen, de annál határozottabb jelét találjuk a költészetében. A halott lányhoz írt *Fagy-virágok*c. ciklusról van szó, közelebbre l annak címére l. Ha jobban belegondolunk, a költ nek ekkor még csak egyetlen könyve jelent meg, amelynek történetesen *Lant-virágok*volt a címe; az erre “rímel ” *Fagy-virágok*cím azt sejteti, hogy eredetileg az is kötet cím lehetett, az élett l búcsúzó költ második és egyben utolsó könyvének a címe. Ez a fajta megoldás a magyar irodalomban nem is lett volna szokatlan. S t! Elegend , ha az ekkortájt legnépszerűbb – még él – költ re gondolunk, Kisfaludy Sándorra, aki történetesen éppen fordítva járt el, amennyiben a *Himfy szerelmek* l elbb *A keserg szerelem*, majd *A boldog szerelem*alcímet visel kötetet adta közre. (A *Himfy szerelmek*természetesen megvoltak Madách könyvtárában is.) Az a logikus feltételezés azonban, hogy a *Fagy-virágok*is eredetileg kötet cím lehetett, korábban fel sem merült a Madách-irodalomban, aminek legfőbb okát abban látom, hogy az ilyen cím alatt szerepl nyolc verset mai felfogásunkkal nehéz verses kötetnek tekinteni. E versek összterjedelme ugyanis csak kb. 45%-a a mindössze 72 oldalas *Lant-virágok*nak, de ha feltételezzük, hogy a kötetben esetleg a többi Lujza-vers is szerepelt volna, akkor nem olyan nagy a különbség (mindenütt a korábbi változattal számolva 555 sor a *Lant-virágok* 640 sorával szemben). Nem tudjuk azonban, hogy az eredeti *Fagy-virágok*valójában milyen terjedelm lehetett; ami biztos, annál a néhány versnél, amelyeknél több változatot is ismerünk, általában a terjedelem csökkenését figyelhetjük meg. Egyébként sem írt Madách versciklusokat; több részes (római számokkal jelölt) versek ugyan el fordulnak a költészetében, s az is igaz, hogy a tervezett kétkötetes verskiadást is tagolta, cikluscímeket adva a rokontémájú verseknek, de olyan versfüzéreket, amelyek eleve ciklust alkottak volna, két ismert és egy ismeretlen kivételt l eltekintve, sohasem írt. A *Fagy-virágok* mellett a *Vadrózsák* cím alatt összefogott nyolc vers az egyetlen ismert kivétel s a *Falusí tilinkó* az ismeretlen: utóbbinak ugyanis (amely talán inkább versíró füzet, mintsem ciklus lehetett) csak a címét ismerjük. Logikusabbnak látszik tehát a szerző költ i gyakorlata alapján az a feltételezés, hogy talán a *Vadrózsák*is eredetileg kötetnek készült, mintsem az a hipotézis, hogy a *Fagy-virágok* is csupán cikluscím lett volna.

Arról, hogy a költő már Lujza életében – teljesen érthető és méltányolható módon – a halálra készült, az *Egy est emlékec.* vers vall:

*S hogy ha néha-néha
Volt is egy szavunk,
Suttogánk úgy érz k
Sírok közt vagyunk.*

*S féltünk felrettentni
A halottakat.
Féltünk, kél szívünkben
Élet gondolat.*

*Óh pedig oly édes
Volt mely meglepett
A halálnak vágya
Mindkett nk felett.*

*Elváltunk – sok év folyt
Már azóta el,
Sok gyönyör ment sírba,
Sok virúla fel.*

*Halovány emléekben
Él az este csak,
Mellyben óhajtásim
Halni hívtanak*

*De ha fel-felt nik,
E' szemben köny ég,
Hogy halni kívántam
Míg boldog valék,*

*'S most, hogy a ' halálvágy
Sz mb l el veszett,
Élni vágyom, és sz m
Élni eléledt.*

Mindazonáltal Lujza váratlanul halt meg; ezt is elárulják a *Fagy-virágok* bizonyos sorai. A költő keserűségét a ciklus első verse fejezi ki a legtisztábban:

*Ki sír velem, ah istenem ki sír,
Avagy nyugton viselni illy keservet
Melly végtelen mint istenek' hatalma
Ember kebelrel – egyed l ki bír.
Egész keservem négy rövidke szó
Egykedvűen vajh hányszor mondjuk el
Ha a ' lélekharang konogva szól
Ki gondol arra, hogy tán egy kebel
Kintól reped meg. –*

Madách korábbi költői eszköztára, ahol többnyire szabályos versszakok követték egymást, szótagszám, ritmus, rím megfelelt a konvencióknak, itt csorbát szenved: érzéseit nem tudja vagy nem akarja azok között a korlátok között kifejezni, amelyeket egyébként a későbbiekben is csak elvétve hág át.

Lujzával kapcsolatban egy sajátos “névmágia” érdemel még figyelmet. A szerelmi verseknél legfeljebb a címek és alcímek tartalmazzák olykor-olykor a szeretett személy nevét, néha azonban még ennyi segítséget sem ad a költő olvasójának (az Erzsi, Mária, Amália stb. neveket a versek szövegében hiába is keressük), ezzel szemben Lujza neve a hozzá írt versek végső szövegváltozataiban négyszer is el fordul. Külön érdekessége a *Fagy-virágok* ciklus VI. versének, hogy a szerző mintha egyenesen gúnyt szene elkövetkezendő korok Madách-kutatóiból, amikor azon kesereg, hogy Lujza neve miért is nem fog fennmaradni. Nos, azért nem maradt fenn, mert a lány kedvese módszeresen került minden olyan utalást, amely a nevéhez fogódzót nyújthatott volna; még azt sem árulta el, hogy melyik megyében vagy járásban élt a szeretett lány, hozzá írt leveleit pedig (bizonyára voltak ilyenek, ez is kiderül a *Fagy-virágok*ból) gondosan eltüntette.

A tervből nem lett semmi: a *Fagy-virágok* mint kötet nem jelent meg, a költő nem halt meg. Rövidesen megírja a *Lujza leánytársához*

és *A "Fagyvirágok" felolvasása után* c. Gyürky Amáliának szóló verseit, amelyekből kiteszik: ismét Amáliába szerelmes.

Az ifjú Madáchnak nem sok lehetősége nyílt szexuális kapcsolat létesítésére, s mivel erről szemérmesen hallgat, az életíró sem tehet egyebet, mint hogy a lehetőségeket latolgatja. A nyilvános házak mellett Madách társadalmi helyzetében szóba jöhettek még a szobalányok, cselédek. Minden faluban (Alsósztrégován is, bár el kell ismerni, hogy ott meglepően kis számban!) születtek házasságon kívüli gyermekek, akik – amennyire ez az anyakönyvekben megállapítható – igen gyakran a háziúrnak és a cselédség valamely tagjának voltak a gyermekei. Ez olykor tetten érhető, amikor az anyakönyveket lapozva azt találjuk: lám, a szolgáló a második vagy harmadik házasságon kívül született gyermekét is ugyanabban a házban hozta a világra, majd – mert erre is van példa – váratlanul férjhez megy, s a véglegény lakcíme történetesen megegyezik az övével. Volt azonban egy harmadik lehetőség is, különösen az olyan nagyobb településeken, amilyen Balassagyarmat volt: az idősebb férjzett hölgyekkel való viszony. Ilyen – föltehetően nem sok örömet nyújtó – kapcsolat alighanem Madách életében is előfordult, máskülönben nehezen érthető az ifjúkori drámáiban tetten érhető bizonyos fokig szelektív négyelőlet, amelynek a legkritikább esetben fiatal, hamvas lánykák a célpontjai; sokkal inkább olyan éltesszonyok, akik az ilyen kívánatos lányoknak a mamáik lehettek. A korosodó nékkel szembeni ellenszenv persze magyarázatot lelhet a költő és édesanyja közötti meglehetősen ambivalens viszonyban is, de nem valószínű, hogy kizárólag ezzel lenne magyarázható. Az idősebb nékkel szembeni ellenérzés még *Az ember tragédiájában* is ott kísért, gondoljunk csak a londoni színré, ahol anya és lánya – ha szabad így fogalmaznom – nagyon is "egy húron pendülnek", de azért mégis csak a fiatalabbik s nem az idősebbik az, aki Éva. (Az olvasó bizonyára így folytatná a mondatot: "és aki a szín végén átlép a sírgödör fölé". Ez dramaturgiailag igaz, lélektanilag és életrajzilag azonban – mint látni fogjuk – elhibázott gondolat; betoldással állunk szemben, amelynek az életrajzi háttere is más.)

Ugyancsak 1842 a legutolsó szóba jöhető év, amikor Madách megismerhette iglói Szontagh Pált (Szécsény, 1820. szeptember 11.–Horpács, 1904. június 16.). Egyes feltételezések szerint talán korábban,

Pesten ismerkedtek meg, ennek azonban a kézzel fogható bizonyítékát mind a mai napig nem sikerült megtalálni. Ami biztos: az első fennmaradt és keltezett levél, amely Szontaghnak szól, 1843. március 2-án íródott, s annak tartalma már olyan bizalmas kapcsolatra enged következtetni, ami gyakorlatilag kizárja annak a lehetőségét, hogy csak 1843-ban ismerkedtek volna meg.

Szontagh (barátjához hasonlóan) ifjú korában a megyei közéletben tevékenykedett: jegyző, majd szolgabíró volt a negyvenes években, később országgyűlési képviselő, majd a főrendiház tagja, sőt annak alelnöke lett. 1843-tól kezdve a Lónyay Menyhérttel való kapcsolat gyakorlatilag megszakad (egy levél van még 1844-ből, majd sok-sok év után 1861-ben az országgyűlésen találkoznak), a Szontaghhal való szoros baráti viszony azonban élete végéig tart.

Szontagh a megye egyik legintelligensebb (mellesleg rendkívül művelt és tájékozott) embere volt, jószívrrel az egyetlen személy, akivel korlátozás nélkül mindent megbeszélhetett az ifjú költő: nékről és politikáról, művészetéről és tudományról, irodalomról és filozófiáról cserélhették ki véleményüket. Ez a csere annál is inkább termékenynek bizonyult, mivel természetük, felfogásuk részben elől is tért egymástól. Nagy tréfamesterek voltak mindketten: Szontagh majd azzal fogja megréfolni – jó harminc évvel barátja halála után – a Madách-kutatókat, hogy róla mintázta a költő Lucifer alakját.

Van még valaki, akit minden bizonnyal már ekkoriban is jól ismert Madách: Lisznyai (Damó) Kálmán, aki 1845 nyarán egy olyan költeményben dicsőíti barátját, amelynek alapján joggal feltételezhetjük, hogy régi ismeretségről lehetett szó. Van egy apró, de csalhatatlan jele annak, hogy Szontaghhal csak 1842 körül, Lisznyaival azonban valószínűleg jóval korábban kerülhetett szoros kapcsolatba. A Lónyay-levelekben ugyanis (de nemcsak ott) a költő előszeretettel használta keresztnevének Em, Emk becéző alakjait, amire az egyetemi éveket követően időszaktól már egyáltalán nem találunk példát. Nos, Szontaghhal folytatott levelezésében ez a névalak már nem fordult elő. Ugyanakkor Lisznyai 1845-ben megjelent versében Madách Emkről szól, s ez véleményem szerint annak a jele, hogy ismeretségük, pontosabban szólva szoros baráti kapcsolatuk, feltétlenül korábbi keletű.

Sajnos a Lisznyaival való kapcsolat nyomait a költő gondosan eltüntetette; ha nem jelent volna meg az említett vers, s nem maradt volna fenn még néhány gyanús dokumentum, akkor azt gondolhatnánk, hogy éppen csak ismerték egymást. De nem így volt. Más kérdés – s erről a későbbiekben még lesz szó –, hogy miért szakadt meg közöttük a kapcsolat.

Ideje magunk mögött hagynunk az 1842-es évet! Ha emléksziünk még rá, december 19-i keltezésű volt az ügyvédi oklevél; a következő év első dátumához köthető eseménye pedig az, hogy január 9-én Madáchnak beiktatják a Nógrád megyei ügyvédek sorába.

Az irodalmi próbálkozások újabb lendületet kapnak. 1843 márciusára elkészül (nem kizárt azonban, hogy már néhány hónappal korábban készen állt) két dráma, a *Férfi és nő* és a *Csák végnapjai*, amelyeket benyújt a Magyar Tudományos Akadémia dráma-pályázatára. Ha díjat nem is nyer, az utóbbi azért dicséretben részesül.

A publicisztikai próbálkozások is folytatódnak. Június 8-án végre valóban megjelenik a Pesti Hírlapban az első tudósítása a megyei közgyűlés vitájáról. Nem tudjuk, mekkora szerepe volt ebben Szontagh Pálnak; elvileg az a lehetőség sem zárható ki, hogy a lap szerkesztőjének (kossuthfalvi és udvardi Kossuth Lajos) megtetszett az írás. A Pesti Hírlap szerkezete alapján azonban kétséges, hogy valóban így volt-e. Ez a lap ugyanis csak elenyésző számban közölt megyei tudósításokat (talán 8–10 vármegye szerepelt vissza-visszatérően ezek között), s a vármegyei tudósításokat többnyire ugyanazok a szerkesztők jegyezték. Márpedig Nógrád tudósítója ezidőtájt Szontagh Pál volt. Ha tehát a lap eltért attól a szokásától, hogy egy megyéről egy tudósító nyilatkozik, akkor ezt legvalószínűbben Szontagh javaslatára vagy sugallatára tette. Ezt erősíti az a körülmény is, hogy nem sokkal később, szeptember 24-én egy olyan tudósítás jelent meg, amely Madách és Szontagh közös műve.

Madách el szeretettel használt álneveket; a *Lant-virágok* cenzori példányán pl. a Zaránd nevet találjuk; csak az utolsó pillanatban döntött úgy, hogy inkább a saját nevét használja (érdekes módon elhagyta viszont a keresztnevét: az sem a könyv borítóján, sem a címlapján nem szerepelt). Első két tudósítását sem a saját nevével jegyezte; igaz, nem is a szó hagyományos értelmében vett álnevet használt, hanem egy sajátos jelet: háromszöget (§), Szontagh nevét pedig egy napszim-

bólum (kör, közepén ponttal) helyettesítette. (Az előbbi háttere ma sem világos; Szontagh esetében a jel bizonyos értelemben adva volt, hiszen maga a családi címer is – nomen est omen –, pontosabban annak egyik változata egy napszimbólum. Meglehető, Madách éppen ezért választotta a háromszöget; egy feljegyzésében ugyanis ezt írta: “Különös, hogy a phisicai ’s így minden természetben csak két forma van a § és a Ø”. A szimbólumválasztás mindenesetre megerősíti azt, amit a levelek is elárulnak: a fiatalok a leghelszorosabb baráti viszonyban voltak egymással már ekkoriban is.) Ez a rejtőzködés kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy az említett tudósításokat csak az 1980-as években sikerült Madách-írásokként azonosítani.

Sokan úgy vélik, hogy már ekkoriban ismernie kellett a költőnek leendő feleségét, ippolyt, érkeserűi és bélmezei Fráter Erzsébetet, s meglehető, nekik van igazuk, hiszen az alispánnak, Fráter Pálnak az unokahúgával való találkozást nem is igen lehetett elkerülni. Ami biztos: *nem* azon a bizonyos bálon látták elször egymást, amelyet a kutatók – akik (mi tudomásunk) tagadás) a költő talán leghíresebb levelét meglehetősen felületesen olvasták el – sokáig megismerkedésük napjának tartottak. Más kérdés, hogy mikor figyelt fel a lányra elször. Fráter Erzsébet ezen a nyáron töltötte be 16. évét; az ismeretség lehetett akár évekkorábbi is, a vonzalom azonban aligha.

Már csak azért sem, mivel még egy nagy – és több kisebb – szerelme megelőzi. Ezek a szerelmek, de legalábbis a három közül kettő, amelyeket 1843 második felére és esetleg 1844 elejére tehetünk, a pozsonyi országgyűléssel hozható kapcsolatba. (Gróf Forgách Erzsébettel való kapcsolatáról nem szólok; egyetlen egy levelében utal rá, hogy “Lizi”-vel együtt utazott Peténybe, de hogy mit kerestek ott, s főképp: miért utaztak együtt, ez nem derül ki; helyesebb tehát, ha nem bocsátkozom találgatásokba én sem.) Érdekes, hogy Cserny Mária a jelek szerint csak ekkor hagyta el Alsósztrégovát, bár a költővel való kapcsolata feltehetően már korábban véget érhetett; Madách augusztus 6-án Szontagnak írt levelében lakonikusan közli: “Cserny Mari nincs itt többé”.

Nyáron ízületi bántalmak és torokfájás kínozták a költőt, el is töltött két hetet a Császár-fürdőben, nem sok eredménnyel. Ezt abból sejtethetjük, hogy augusztus 22-én lemondott tiszteletbeli aljegyzői hiv-

taláról. Ezek a bajok azonban nem akadályozták meg abban, hogy szel – elhunyt sógora testvérének, Huszár Károlynak a meghívására – elutaz- zék Pozsonyba, az országgy lésre, ahová Szontagh Pál is vele tartott.

Ekkortájt született az *Egy táncvígalmában* c. vers, amely (több más, vélhetően ugyancsak ekkoriban írt költeménnyel együtt) már Pet fi hatását mutatja. A zárójeles alcím: *H. M.-hez*. Ítéletnapig találgat- hatnánk, hogy ki is lehetett H. M. (több mint száz éven át nem szüle- tett a monogram feloldására javaslat), ha Madách Annának egy édes- anyjához írt levelében nem szerepelne ez az utalás: “Huszár Mari leg szep leány Pozsonyba, majd lesz Miczi kevély reá”. Csaknem bizo- nyosan Huszár Máriáról (Tereske, 1830. március 4.–Meran, 1893. március 28.) van tehát szó, Huszár Károly és Tersztyánszky Mária (az utalásban szerepl Mici) lányáról. Egy másik ekkoriban keletkezett versnél azonban valószínűleg sohasem fogjuk megtudni a címzett ne- vét. A *Sz ke Ipolyról* van szó; Madách itt kevésbé b beszéd , az alcím ugyanis csak ennyi: P-hoz. S mivel Paula, Paulina, Piroska (bármennyi- re is meglep , már ekkoriban is van példa a Piroska név anyakönyvi bejegyzésére!) nev hölgyet a költ környezetében egyáltalán nem ismerünk, így nincs helye a találgatásnak.

Ideje azonban, hogy arról a lányról is szóljunk, aki a jelek szerint na- gyobb – és valamelyest talán tartósabb – hatással volt rá, szemerei Mat- kovich Idáról. Ida lélektanilag el nyös választásnak látszott; nagyapja, Matkovich István septemvir (hétszemélynök) nevelte t, ugyanis szüleit (mint az édesanyjának, Matkovich Lídiának az 1832-es gyászjelentésé- b l kit nik) igen korán elveszítette (anyja halálakor apja már két éve nem élt). Madách, aki a berne-i értelemben vett játszmáiban – a halálo- san komoly játszmákban is – el szeretettel választotta a megment sze- repét, alkalmas partnert találhatott az árvában. Emellett – szerelmeinek túlnyomó többségéhez hasonlóan – Ida másvallású volt, jelesül evangé- likus. Állítólag 1827. április 13-án született és 1856-ban halt meg, de ezeket az adatokat, a települések ismeretének hiányában, eddig még nem sikerült megnyugtatóan igazolni. A lányhoz írt versek: *Idához I. Templomban, II. Társaságban, Szerelmem, A csapodár átka, Két kér* .

Mint azt a versek tartalma, de az utoljára említett versnek a címe is sejteti, Idának többen is udvaroltak. Egyikük Gyulai Pál volt, akinek

Lisznyai Kálmán november 1-jén ezt írta: “Ida nem haragszik rád, s inkább örülne ha veled lehetne. Madácsba torkig szerelmes.” (Gyulai Pál levelezésének közreadója persze rosszul tippelt, amikor a jegyze- tek között Ida családnevét próbálta megfejteni.) Másikuk talán Ida ké- s bbi férje, beölsei Buday Sándor, Bereg megye majdani képvisel je lehetett. Madách azonban nem kívánt versenyezni a lány kegyeiért, s bár minden jel szerint Ida t szerette, végül is rövid id után megsza- kadtt a kapcsolatuk. (Lisznyai levele után jó néhány hónappal, 1844. február 14-én Madách Anna – ugyanabban a levélben, amelyben Hu- szár Máriáról tett említést – ezt írta: “Huszár Lajos beszéli, hogy Mat- kovics Ida nagyon szerelmes Emibe, és várja tet.” Ketten is úgy lát- ták tehát, hogy Ida a költ t szerette; különös, hogy éppen az érintett- nek voltak – a versek tanúsága szerint – kételyei.)

Közben a költ újabb gyógymóddal kísérletezett. Október végén felkereste a kor egyik leghíresebb gyógyítóját, a rudnói csodadoktort (aki mellesleg pap is volt), Madva Ferencet, aki “privigyei porokat” írt fel neki (Privigye Rudnóhoz közel fekv település). Szontagh Pálnak így számolt be az esetr l: “Meg kísértem a csoda embert lefesteni: Magas, sovány, barna, gömbölyü képü vékony orral, szemei átható pillanattal, nagy és keskeny szabásu száj, kevés haj; fején kamanra [papi sapka – A. Cs.] melly mint egy 30 év vas fogainak nyomdokát viseli [...] – A szoba ’s a pap lak maga igen szegényes. – El mondván torok bajomat, mindjárt köszvényes állapotra ismert benne, mi nagy mértékben meg nyeré számára bizodalmamat; – Rendelt szereket: porokat illy címmel: *pulveres Privigyennes* és decoctumot mellyet gondolom minden paticában megcsinálhatnának mert a füvek külön nevezvék. – De itt j a leg isszonyúbb, a gyógyítás 7 hétig tartand, ez üd alatt a szobát kell rzenem, és viz helyett e decoctumot innom.”

Az ifjú politikust még tiszteletbeli aljegyz i hivataláról történt le- mondása alkalmával Nógrád megye közgy lése táblabírói kinevezésre ajánlotta a f ispánnak; november 14-én valóban meg is történt a kine- vezés, huszadikán pedig az eskütétel; kijelölték 1844 els negyedére soros törvényszéki táblabírónak.

Közben változatlanul írt (bár levélbeli utalásaiból csak ritkán derül ki, hogy éppen melyik m vén dolgozott) és olvasott. 1843 végén a kor

egyik leghíresebb regényének első kötetét I fejtette ki véleményét Szontagh Pálnak; Eugène Sue *Les Mystères de Paris*c. könyvére I van szó (később *Párizs rejtelméi* ill. *Párizs misztériumai*címen magyarul is ismertté vált), amelynek ugyan 1843-ban már a második (dísz)kiadása jelent meg, de amely a jelek szerint csak ekkor jutott el a két jó barát-hoz.

A pályázatokra benyújtott nyeretlen munkák után 1844 elejére elkészült egy olyan dráma is, amelyet a jelek szerint bemutatásra szánt a költő, a *Csak tréfa*. Meglehet, ennek a koncepció-váltásnak még a sikertelenségénél is prózaiabb oka volt: történelmi művekkel az akadémia, a kor mindennapjait bemutató drámával a közönség kegyét kellett keresni.

A mű bemutatása helyett elégedjünk meg azokkal a sorokkal, amelyek a dráma címe után, de még a szereplők neveinek felsorolása előtt állnak. Az alcím: “dráma korunkból öt felvonásban”; a mottók: “Még a kéjhölgy is örömkönyt ír, ha színjátékban az erény gyzedelmeskedik”, “A nő élete a szerelem, a férfiében egy epizód”, “Óh bárkinek kész hízelgőkutyák! / Szivem vérén melegedett kígyók, / Kik szomjúságát! Judások ti hárman! / S háromszor rosszabb nála mindeniketek. (Shakespeare: II. Richard)”; végül az ajánlás: “Szontagh Pál barátomnak / Letéven tollamat, nehogy kétségbe essem az emberek felett: – reád emlékezem.” Bár a dráma a fővárosban játszódik, a nógrádi közélet két évének mérlegét készítette el a költő; felfüggése – Zordy Lórán költő (Kisfaludy Károly használta ezt az álnevet) – mit is tehetne mást, mint hogy az utolsó felvonás végén öngyilkos lesz.

Madáchnak ezúttal sem volt sikere; azt ugyan nem tudjuk, miként vélekedett a drámáról Szontagh Pál, akinek elsőként (meglehet, egyben utolsóként) elküldte, de az biztos, hogy nem mutatták be, és nem is jelent meg a szerző életében.

Fráter Erzsébet

Farsangi bál Losoncon, anno 1844 – A szerelem folytatódik, a közéleti pálya is – Vita Kossuthtal, az ifjú Madách politikai nézetei – Újabb drámai kísérletek, eredmény nélkül – Költözés Csesztvére – Egy másik Magyarország: Bihar – Az elfjegyzést I az esküvőig

Sorsdöntő nap következik Madách életében 1844. február végén. A leghelyesebb, ha az események leírását az érintettre bízjuk:

Szontagh Pál
barátomnak

1844 Feb. Utólsó
Sztregován

A végig olvasott könyveket köszönettel küldöm vissza. Fleur de Marie kimenetével nem vagyok megelégedve; néki igaz meg kellett halni, de mint a' véghetetlen siránkozások túlzottak, mint az apáczává lét igen romanticus, mint azon ember iránti szerelme kit csak a' m végén látunk el ször; nem szabályos.^x A chourineur halála nagyon helytelen, úgy mint túlzott eb-jelleme is vége felé. – De mind a' mellett, kivált ha egy jó barátját meg kéri az író, csináljon a XI kötetből I LXe az egész jó volna. – Én szeretnék írója lenni. – –

Infandum – jubes renovare –^x

Fel fegyverkezve kell leg, indultam öcsémmel losoncra. Kis kirándulást tévén Szakalba néhány leveleknek postára adása végett, messziről látám Fráterek nagy üveges kocsját el robogni. – Mi irígylend volt kocsim! – csodálkozva fogod kérdezni miért? – Szeretnék kevésbé kinozni – de csak megmondom: A nagy kocsimban ülő hölgyek ismert jó logycajok szerint meg ösmervén kocsimat nem gondolhattak mást

^x De le a' szabályokkal! – ....

^{xx} Non dolorem.

mint hogy Szécsényből jövök, és folytatva okoskodások fonalát ismét: Hogy Te velem vagy. – Ismétlem hát boldog kocsi! mert nem kis boldogság két illy/nem lehet eléggé szép és lágy szó/ n nek szíveté kissé /ha azt mondom kissé, azt értem alatta legnagyobb mértékben/ sebesebb kopogásba hozni. – Ha meg vehetném kocsimtól e tulajdonát, szívesen arcomra venném zöld fénymázát is sárga sár bibircseivel. – – De mit beszélök a kocsi boldogságáról? – boldogtalan volnék ha mint , illy nőknek keser csalódást okoztam volna. – És fájdalom e' másodlik esetben közölte velem kocsim tulajdonát, mert valahányszor a bálban az említettekhez közelíték, kicsinyé szerettem volna zsugorodni <hog> mint egy játék, és játék szer sirk lettem volna legalább a' helyett hogy így colossalis sírköve voltam egy – el csattant reménynek!!!!

Egy óráig tartott pipere után, mellyben nem kevés izzadságba ker I csatát üzentünk hárman Otlikkal a' mostohácska természetnek, némileg magunkra illesztettük a' rossz hirbe jött arszlán b rt. Hét órát dobolt a' toronyban mid n mi is Kubínyinéhoz robogtunk, ha a ruganyos lágyágú és barátságos adhesiojú sáron való, pocskékolás és csamcsogástól kísért áthatolást robogásnak lehet nevezni. Meg érkeztünkkor a' társaság leg lélek táplálób részén kiv I majd nem senki sem volt jelen, 's e' lélek tápláló rész, e' manna a' puszták vándorának, e' vigasz a' lankadó idegeknek volt – Nem a' házi asszony, nem is F-ék – de az ozsonna. – Igen lassan gy It kivált a' férfi társaság – gondolom nem tudták a' fiúk hogy enni kell, mert ez szellemdús iftainknak most közönségesen nagyobb élvezetet ad a leg válogatottabb társalgásnál, a' válogatottat a vulgáris értelemmel egészen ellenkez ben veszem, mert közértelemben <ug> épen ment I kevesebb élvez i vannak. – A sodoma^x csak 10 óra után jelent meg. – F.nén fehér ruha, fehér és veres szalagokból kész It igen nagy rózsákávésésze amphibium volt bal füle felett, két hosszú le függ tapogató polyp lábbal, mellyel a'

^xreményem ismered mit jelöl e szó Losoncon.

közel jövő szíveket ugyan polyp módon meg ragadta, policia elleni módon a' pénzedet \. életedet fel kiáltást, kissé áztatossan így változtatva "Hódolat vagy halál!" – Azt mondta ja ja! és meghalt – egy német atyafi: Fné vig volt és korán le feküdt – Quis quid ubi? e u t.? – ellentétekben nyilatkozik az élet!! – ! – E. következnek! – Mondtad egy lapot irjak róla. 100 lapot tudnék, de legyen meg lapod: Ide nem érte szíved lapjait. – – Hol kezdjek irni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könyelm , minden lelkület és minden cynismus mykrokosmusáról? – Öltözete szokás szerint igen ízletes és egyszerű fehér; hajzata en-prentension kis taréjával mint egy lidércke, melly éjel ég;^x bolyong – örvény fölibe csal, és megfoghatatlan, – kosárszer kontyában veres és fehér rózsák s r n helyhezve, lefügg szalagvégekkel. – A szalagvég – vonzer t, a' rózsák osztott élvet a' kosár cynismust jelentett. – Karkötője el esvén, mint róla le esik minden bilincs, egy karika gy r t vesztett el. Kedélye igen változékony volt es napsugárok közt, ez a' dara, és amire a' dara hull – az meg van sebezve. – Büky furtangos és cselt keres jelleménél fogva reá fogta hogy valami haj láncocskát adott volna nekem, kívánnám úgy volna de – kevesek a' választottak – külömben azt tartjuk meg magunknak, hogy egymás' választotjainak soha sem udvaroljunk, mert más veszedelmeken kiv I olly hamar ott ragad az ember, mit alkalmasint az én szárnyain is tapasztaltak volna, ha szerencsére \. bajra már el bb nem lettek volna másutt kikoppasztva. Én az els füzértáncot Evel táncoltam törvényszer leg, de jött második is – É. nem kap táncost, a párok sorba állnak E. ül – pírúl, zavaránöl – Én ki szinte nem táncoltam ép' mellette ülök, és egy darabig gyönyörködöm zavarán – végre táncosa lettem. – Büky kis Linának udvarolt, eredeti volt hogy a' nagy közönység el tt alig szóllt hozzá, de a' mellék szobákban annál inkább. Ivánka Etelkét a két lovagi arszlán szer és nagy remény szolgabíró udvarolta kör I. Reggeli 7 órákor mentünk szét és jöttem én tüstént álmos f vel haza. Örvedetes hír: Bory refiné megtudván I gözősseli utazásunkat mondá: is akkor megy Pozsonyba. Én declarálom nem mulatom tet, sem lányát, és így tí ketten a galanteriától hajon fogva

^xDe meg nem ég, 's a' cipót meg nem süti mint a' hold világa.

*kénytelenek leszte Lovagiasan és emberül daliájiúl szeg dni. – Pró-
sit! – Ad vócem: Hogy tudjuk meg megy-é g zös 10^{én}? – mire az új-
ságból olvashatjuk régen el múlt, mert leg feljebb 2 nappal hirdetik
el re. –*

*Levelemb I azt hinnéd hogy rózsaszín kedvben vagyok – azomban
Ich werd' nun einmahl wilder mit den Jahren. – 'S ha nevetek – okát
"Csak tréfámbam" meg mondtam*

Könnyeztem én is, mostan kacagok,

Hogyan mutassam a ' valódi bút

Ha annyi ál köny van a ' világon? –

*Sorsomban nincs kedvemre semmi. Az isten teremtésében és törvénye-
iben. Az emberi intéstitiókban csak zsarnokságot hóbortot, b nt zavart
látok, és mind ehhez két gyöngé kar, kórlátolt értelem! – Csak egy
percre tudnék mendörögni, hogy mendörgésem össze borzadna min-
den – de így -. És gondolod még is el fogadnám egy tündért I a '
megelégedést? nem. Van siron túl élet, de csak kevesek számára, ha én
is azok közt vagyok úgy az elégedetlenség*

ist mein Eliaswagen. –

*– Bocsánat sok hóbortaimért. 8^{én} Szécsényben leszek estve. Viszontá-
tig gondolatban*

Imréd

*Ha 8^{káig} alkalmad volna pestre, küld ezt az irást el és pakold be. Ha
nincs, magammal viszem vácig és onnan küldöm be. – Pecsételd be a
levelet is.*

MI.

Bármennyire is nehézkes, helyenként szinte értelmezhetetlen a le-
vél szövege, mégis szükségesnek tartottam teljes terjedelmében idéz-
ni, mivel a kés bbiekben megannyi félreértés forrásává vált. Ezek kö-
zül a legfontosabb az a folyton visszatér feltételezés, amely szerint
eredetileg Szontagh Pál udvarolt volna Fráter Erzsébetnek, s csak miut-
án – éppen ebb I a levélb I – nyilvánvalóvá vált számára barátja von-
zalma, mondott le Erzsikér I. Érdekes, hogy egyik érvként a “külöm-
ben azt tartjuk meg magunknak, hogy egymás' választotjainak soha
sem

udva-

roljunk” részt szokták felhozni, mintha ebben a levélíró kifejezésre
juttatná, hogy nem kíván barátja választottjával viszonyt kezdeni,
holott a levél tartalma ennek homlok egyenest ellentmond, s így
sokkal inkább arról lehet szó: Madách elvárja, hogy barátja ne köze-
ledjék Fráter Erzsébethez.

Különös a “Mondtad egy lapot irjak róla. 100 lapot tudnék, de le-
gyen meg lapod: Ide nem értve szíved lapjait” szövegrész elterjedt ér-
telmezése is. Bizonyára az utolsó félmondat sugallta azt a feltételezést,
hogy Szontagh, akit ki tudja milyen elfoglaltság gátolt a bálon való
részvételben, barátja véleményére lett volna kíváncsi szíve választott-
jával kapcsolatban. E feltételezés szerint a költ csak ekkor ismerte
volna meg Fráter Erzsébetet, s Szontagh éppen azért kérte a vélemé-
nyét, mert a korábbiakban – ismeretség híján – még nem nyilatkozhat-
ott róla. Kétségkívül zavaró az “Ide nem értve szíved lapjait” meg-
jegyzés, ám ha nem próbáljuk minden áron Szontaghnak Fráter Erzsé-
bet iránti vonzalmaként értelmezni, hanem (a levél sok más megjegy-
zéséhez hasonlóan) pl. “ugratás”-nak tekintjük (vagy az ide-oda ciká-
zó gondolatok és utalások rendszerében nem a közvetlenül megel z
szövegrésszel hozzuk kapcsolatba), akkor egészen más, sokkal próza-
ibb értelmezés kínálkozik. Eszerint éppen fordítva: Szontagh az, aki
még nem ismeri Fráter Erzsébetet, de ismeri Madách vonzalmát, ezért
arra kéri barátját, hogy írjon végre valamit a lányról. Fráter Erzsébet
jellemzése nem hagy kétséget afel I, hogy ez az értelmezés a helyes,
hiszen a lány iránti vonzalmát a legkevésbé sem leplezi a levélíró,
márpedig fordított helyzetben a “külömben azt tartjuk meg magunk-
nak” elv alapján ilyen leírást nem adhatna, s nem írhatná pl. azt: “Bü-
ky furfangos, és cselet keres jelleménél fogva reá fogta, hogy valami
haj láncocskát adott volna nekem, kívánnám úgy volna”. Ilyen kíván-
ságról még tréfásan sem számolhatott volna be barátjának, ha feltéte-
lezi annak Erzsike iránti vonzalmát.

Egy további – szerencsére sokkal ritkább – félreértés a bál helyszí-
ne: Kubinyiné házában volt a bál, Losoncon, nem pedig Balassagyar-
maton, mint ahogy azt néhányan – figyelmetlenül olvasva a levelet –
feltételezték. F.-né, akir I elég epésen nyilatkozik a levélíró, minden
bizonyal Erzsike nagynénje, Fráter Pálné Platthy Klára. Erzsike édes-

anyja, sarudi Battik Luca ugyanis ekkor már nem élt (nem tudjuk, mikor és hol halhatott meg), édesapja 1841-ben – miután sikerült kiváltania az addig elzalogosított birtokot – visszaköltözött a család birtokára, a Bihar megyei Csételekre (Margittai járás), így tehát a gyermektelen nagynéni viselte Erzsébet gondját, s értelemszeren kísérte el a bálba is, bár a leírás nem hagy kétséget afelől, hogy ennél azért többről volt szó: nagyon is kedvére lett volna, ha nem az unokahúga, hanem maga kerül az érdeklődés középpontjába.

De ha már ilyen hosszasan próbára tettem az olvasó türelmét egy néhány részletét eltekintve szinte olvashatatlan levél citálásával, ideje végre megmagyaráznom a levélben szereplő utalásokat is; már amennyire azok jelenlegi tudásom alapján egyáltalán megmagyarázhatók. A levél elején még mindig a *Les Mystères de Paris* c. regényről van szó, amelyet ezek szerint az eltelt hónapokban végigolvasott Madách. Bár ennek nincs különösebb jelentősége, egészen biztosan az első kiadást olvasta a levélíró; Eugène Sue művének ugyan 1843-ban már megjelent a második (dísz)kiadása is, ám az négykötetes volt, míg itt 11 kötetből olvashatunk.

Azt, hogy Károlyival vagy Pállal történt-e az utazás, nem tudjuk; azt viszont igen, hogy Nógrádszakálban volt a legközelebbi postaállomás, ezért történt a kitérő, mielőtt még Losoncra utaztak volna a testvérek, s ezt a helyzetet érthették félre a hölgyek (Fráter Pálné és Fráter Erzsébet), amikor Nógrádszakálban látták Madách kocsját, hiszen Alsósztrégováról Losoncra utazva nem esik útba Nógrádszakál, ám Szécsénybe, Szontagh Pál lakóhelyére menet igen.

A levél későbbi része szerint nem is ketten, hanem már hárman vannak, amikor Losoncra a bálra készülődnek: a fivérekkal van Ottlik Ákos is. Ottlik, amennyire ezt ennyi időtávlatából egy nem túlzottan jelentős személynél meg lehet állapítani, ekkoriban föltehetően Kalondán élt (amikor 1846-ban elveszi Gyürky Amáliát, a házassági anyakönyvben ez a település szerepel lakhelyeként). Nógrádszakálból Losonc felé menet útba esik Kalonda is, bizonyára ott csatlakozott tehát a fivérekhöz Ottlik.

Sajnos semmit sem tudok mondani arról, hogy ki lehetett Büky, pedig Madách későbbi leveleiben is előfordul a neve. Annál többet lehet

tudni draskóczi és jordánföldi Ivánka Etelkáról, Ivánka Imre kiszelli földbirtokos lányáról, akit az egyik legszebb lánynak tartottak a megyében. Talán Madách lehetett az egyetlen fiatalember, aki érthetetlen okoknál fogva mégsem volt szerelmes belé. A negyvenes évek elején neki udvarlók közül Vay Sarolta éppen Ottlik Ákosnak szentelt figyelmet, megemlítve, hogy még egy kortesnőta is megörököltette kapcsolatukat:

*A négy lova csetlik-botlik,
Nem lesz szolgabíró Ottlik,
Dehogy nem lesz, ha kívánja
Ivánka szép Etelkája.*

Az érdekes azonban az – ezt viszont már Szontagh életírójától tudjuk –, hogy Etelka valójában Szontagh Pálba volt szerelmes, aki a jelek szerint mit sem tudott a lány vonzalmáról. (Végül is Szilassy István vette tőle.)

A levél vége felé említett Boryné talán Bory Pál felesége, Osztró-luczky Lujza lehetett (Bory Pál a szabadságharc után Nógrád megyefőnöke lesz majd, s hozzá kell folyamodni pl. útlevelért); Bory Istvánéknak ugyanis nem volt lányuk, s további Bory családról nem tudunk, akikkel még szorosabb kapcsolata lett volna Madáchnak.

Van ennek a levélnek még egy igen fontos – rendszerint szem elől tévesztett – vonatkozása: itt válik teljesen bizonyossá, hogy az a mű, amelyről már a korábbi leveleiben is említést tett Madách Imre, a *Csak tréfa*, hiszen ezúttal – ellentétben az összes többi utalással – szerepel a címe is, s tőle is megállapítható, hogy a dráma – vagy legalább is annak első változata – elkészült.

Sokáig elidőztem ennél a levélnél, mert fontos és ennek megfelelően az egyik leggyakrabban idézett levele a költőnek, s mert súlyos félreértések forrásává vált; a teljes és szöveghez közlés – az olvasási nehézségek ellenére – a kiegészítő magyarázatokkal együtt talán meggyőzte az olvasót legalább két dologról: arról, hogy nem a bálon találkoztak először a fiatalok, és arról, hogy Szontagh sohasem udvarolt barátja jövőbelijének. Még annyit – mert a helyzet lélektani megítéléséhez ezt azért nem árt tudnunk, s ezt sem szokás különösebben

hangsúlyozni –: Fráter Erzsébet ekkor 16 és fél éves volt (1827. július 20-án született Csécsén).

1844 telén-tavaszan azonban csak kevesen sejtették, hogy ebből a kapcsolatból egyszer még házasság lesz. Az érintettek sem siették el a dolgot; szintén szólva fogalmunk sincs – és minden bizonnyal ez most már így is marad az idők végezetéig –, hogy mi történt az elkövetkezendő fél év során kettejük között; sem levelezésüknek, sem találkozásaiknak ebből az időszaktól nem maradt semmi nyoma.

Márciusban talán elhajózott a két jó barát Pozsonyba, ahogyan tervezték, meglehetősen hamar ott további kalandok vártak rájuk: lehet, hogy az *Egy táncvigalomban* vagy a *Sz. ke. Ipolyi* is csak ekkor keletkezett, s ez lehet, hogy Matkovich Idával sem ért véget még a kapcsolat.

1844 elején Madách és Szontagh benyújtották pályázatukat a szolgabíróságra, Madách azonban nem sokkal később – annak ellenére, hogy Huszár Károly szerint jók lettek volna az esélyei – visszalépett.

1844 tavaszán a politikai agitáció és publikáció tovább folytatódott. Ennek legérdekesebb vonatkozása talán az volt, hogy Madách vitába bocsátkozott Kossuthal (s végeredményben Széchenyivel is, hiszen az ötlet tőle származott) a telekdíjak ügyében. Röviden arról volt szó – amiről azonban ilyen formában egyikük sem beszélt! –, hogy legyen-e földadó vagy sem. Azért nem beszéltek erről, mert az adó akkoriban olyan szónak számított, amit jól nevelt ember nem ejtett ki a száján. A vita során persze mindenki tudta, hogy valójában erről van szó, mégis illendőnek tartották, ha inkább telekdíjról értekeznek. Április 18-án a Társalkodóban megjelent Madách cikke, *Szózat törvényhatóságainkhoz a Telekdíj ügyében* címmel, amelyre Kossuth a Pesti Hírlap május 2-i számában válaszolt *Követés és kezelés* c. írásában, a viszonyítás pedig ismét csak a Társalkodóban jelent meg *Még egyszer a telekdíjról* címmel május 16-án. Madách a közteherviselésnek ezt a módját elutasította.

Sok más kérdésben is állást foglalt, s azokban kétségtelenül könnyebb megértenünk az álláspontját, mint éppen a telekdíjak technikai problémákkal terhelt világában.

Röviden úgy fogalmazhatnánk, hogy a magyar jogrendszert alapvetően rossznak elvetendőnek tartotta. Ami pedig a büntető jogot illeti, azt

tapasztalta – amit egyébként mindenki más is tapasztalhatott ekkoriban, aki a jogérzék minimumával rendelkezett –, hogy Magyarországon jószerivel csak koncepciók léteznek. Valóban, az ártatlanság vélelmének elve nyomokban sem létezett, a bíróság elé citált gyanúsítottal rendszerint mint büntetléssel bántak, még mielőtt beigazolódott volna. Madách hosszasan kárhóztatta azt a velejéig romlott és megreformálhatatlannak vélt rendszert, amelyet a szó megcsúfolásával igazságszolgáltatásnak neveztek. Egyetlen kiutat látott, az esküdtszékek felállítását, s úgy vélte: a demokráciának éppoly nélkülözhetetlen feltétele az esküdtszék, mint a sajtószabadság. Érthető, hogy az a Madách, aki nap mint nap azt tapasztalta, hogy részben olyan személyeket ítélik el a magyar bíróságok, akiket ártatlannak tart, részben pedig olyanokat, akiknek a büntetéséről egyáltalán nincsen meggyőződés, határozottan állást foglalt a korabeli jogrend szélsőségei, így többek között a halálbüntetés ellen is. Érvétele azonban azt sejteti, hogy ha történetesen egy olyan joggyakorlat honosodott volna meg Magyarországon, amely valóban az elkövetket igyekszik büntetni, akkor is ellene lett volna a halálbüntetésnek, sok egyéb mellett pl. azért, mert a jogorvoslat lehetősége, ha *de jure* talán nem is, *de facto* mégis kizárja. [S ha már itt tartunk, érdemes megjegyezni, hogy Madách nemcsak az emberek, de az állatok megölésével szemben is bizonyos averzióval viseltetett. Bár állítólag olykor részt vett vadászatokon is, ilyen alkalmakkor csupán versei felolvasásával szórakoztatta a társaságot, maga azonban sohasem vadászott; párbajpisztolya volt, vadászfegyvere nem. (1923. januárjában még lánya, Fabriczy Pálné Madách Jolán rizte Losoncon a becses relikviát; azóta a párbajpisztoly, Madách aranyórájával együtt nyomtalanul elveszett; Jolán ma is Szlovákiában – 1993-ban Kassán – él leszármazottjai mit sem tudnak róla.)]

De nemcsak a büntető jogot találta rossznak Madách; a kormány, az alsó- és felsőház, a megyék szerepéről is megvolt a – többnyire igen lecsúszott – véleménye. A kormányról pl. azért, mert nem felelt meg az alkotmány alapján elvárható legegyszerűbb feltételnek sem; nevével ellentétben nem kormányzott, hanem – Madách álláspontja szerint – folyamatosan a nemzet akaratával szemben munkálkodott. Ugyanígy nem látott összhangot az alsó- és felsőház működése között sem; szerinte az érde-

mi döntéseket az alsóháznak kell meghoznia, míg a felső háznak a döntés megvalósítási módját kell meghatározni; együttműködés helyett azonban inkább rivalizálás jellemezte a kétkamarás rendszert.

Az országgyűlés még mindig nem évente ülésezett, holott már a reformkorban világos volt, hogy megfelelő törvény-elkészítés híján (aminek viszont komoly kommunikációs korlátai voltak) a sok évente összehívott parlament képtelen a felgyülemlett teendőkkel megbirkózni.

Sok baj volt a megyékkel is. Elegendő, ha arra gondolunk, hogy a múlt század első felében az országgyűlésen még nem képviselők ültek, hanem követek, magyarul – bár ezt a szót más vonatkozásban szokás a politikai életben használni, mégis ez fejezi ki legjobban a helyzetet – bábok. (A bábkormány analógiájára miért ne beszélhetnénk bábparlamentről is?) A követ köteles volt a megye utasításait követni; ha ezt mégsem tette, akkor visszahívták. (A visszahívást nem is kellett indokolni. A jog egyébként *kötött mandátum*nak nevezi az ilyen képviselői rendszert.) Az ifjú politikus javaslata az volt, hogy a megyék, amelyek természetesen a saját érdekeiket próbálták a többi megyével és végső soron az ország érdekeivel szemben érvényre juttatni, csak általános elvekre szorító utasításokat adhassanak a követeknek.

Ebben a sajátos helyzetben Madách a centralistákkal tartott; nem véletlen, hogy lapjukban, a Pesti Hírlapban többször is publikált, s mint írásaiból kitetszik, a telekdíjtól eltekintve a legtöbb kérdésben Kossuth álláspontjával értett egyet. Persze a centralista felfogásnak is voltak fokozatai; Madách e tekintetben mérsékeltnek számított, s a szélsőségekkel, a megyerendszert teljesen elvetőkkel már csak azért sem értett egyet, mivel úgy gondolta, hogy a francia példa, ahol a túlzott centralizmus tartós labilitáshoz vezetett, eléggé riasztó. (A legtöbb esetben – legyen szó alkotmányról, esküdszékéről vagy szinte bármiről – beszédeiben és írásaiban Angliát említette követendő példaként.)

Ugyanakkor világosan látta, hogy az a rendszer, amelyben a megyék tagmozgásterét az ország mozgásterét korlátozza, nem tartható fenn, s ellentétben áll azokkal a szabadságeszmékkel, amelyeket ő és hozzá hasonló gondolkodásúak – a szabadelmélet (liberálisok) – vallanak.

Volt még néhány jóval konkrétabb politikai kérdés éppen 1843–44-ben, amely állásfoglalásra készítette hűsünket. Így pl. “divat” volt a

honi ipar és a protekcionista magatartás mellett kiállni. Madách is ezt tette, az iparvédegyelet mellett – ahogyan akkoriban nevezték – szállt síkra, s talán állítólag 1843 májusában úgy tervezte, hogy felhívást fog intézni a hölgyekhez: csak magyarul beszéljenek, és csak magyar árut vásároljanak ezentúl. Nagy kár, hogy elveit és magatartását ma már nem tudjuk szembesíteni egymással: a korai Madách-kutatók elmulasztották tüzetesen megvizsgálni, hogy milyen szöveget készült a kabátja, hol gyártották az óráját vagy a párbajpisztolyát, s most – a tárgyi emlékek hiányában – nem tudjuk a kérdést megválaszolni. Vagy talán mégis? A másfél évvel korábban – 1841. november 13-án – édesanyjának írt levelét, pontosabban annak papírját szemügyre véve, a Habsburg címer körül a vízjelben ezt a feliratot találjuk: “GOTT ERHALTE DEN KAISER VON OESTREICH” (Isten éltesse Ausztria császárait). Találhatunk továbbá a harmincas évek végéről, a negyvenes évek legelejéről ilyen vízjeleket is az általa írt levelek papírjában: “DEUTSCHLANDS BEFREIER FRANZ DER ZWEITEN” (Németország felszabadítója, II. Ferenc), “FRANZ I KAISER V OESTREICH” (I. Ferenc, Ausztria császára), “GOTT KAN UNS HELFEN” (Isten megsegíthet). Vajon hol készültek ezek a papírok? A kérdés kellő papírpar-történeti felkészültséggel nyilván megválaszolható. A későbbiekben is találunk olykor vízjeleket a levélpapíroknál; az 1843. március 2-án Szontagnak írt levélnél pl. az “U. WALD” feliratot, s ilyen levélpapír még 1844-ben is előfordul a levelezésében, vagy ugyancsak 1844-ből “K. S.” monogramot, 1838–1847-ig “J WHATMAN” feliratot stb. (Ez utóbbi egyértelműen a kor híres angliai papírgyárát jelöli.) De nem untatom tovább az olvasót, ezt a kis kitérőt csak azok kedvéért tettem, akik esetleg éppen arra kíváncsiak, vajon milyen papírt használt levelezése során Madách Imre, aki – ellentétben pl. nagyfalusi Arany Jánossal – sohasem készítettett magának saját vízjeles levélpapírt. Ideje véget vetnünk az ipartörténeti kalandozásnak, végtére is nem az a mérvadó, hogy ki milyen papírt használt.

Egy másik vissza-visszatérő politikai kérdés ekkoriban a vallás volt. Madách e tekintetben minden különbségtételt ellenzett; egyéb – nem politikai, inkább filozófiai jellegű – gondolataiból is az derül ki, hogy legalább is a keresztény vallások közül egyiket sem tartotta magasabbrendűnek a másikkal, politikai szempontból azonban minden vallást

egyenrangúnak tekintett. Igen határozottan lépett fel az olyan törekvésekkel szemben, amelyek a teljes vallási egyenjogúságot kétségbe vonták, így például azzal a királyi leirattal szemben is, amely 1844 tavaszán elutasította a felekezetek egyenjogúságával kapcsolatos országgyűlési feliratot.

A drámaírás 1844 első felében is folytatódott, a szerző optimizmusa töretlen volt. Májusban arról számolt be Lónyay Menyhértnek, hogy egyik drámája (valószínűleg a *Mária királyné* gondolható) rövidesen megjelenik, egy másik (véltételen a *Csak tréfa*) bemutatás elítélte áll. Mondanom sem kell, egyik tervből sem lett semmi. Mint ahogyan a verseivel sem aratott sikert, pedig a jelek szerint egy kisebb gyűjteménnyel ismét elkészült; sajnos csak a címe maradt fenn: *Falusitőlünk*. Az egyetlen fejlemény, hogy Szalay László felkérte a Pesti Hírlap nőgrádi tudósítójának, s ettől kezdve több-kevesebb rendszerességgel meg is jelent néhány beszámolója a megyegyűlésekről, a változatosság kedvéért Timon álnév alatt.

Év végén aztán átköltözött Csesztvére. A költözés okát a kutatók különbözőképpen magyarázták. Eleinte úgy vélték, hogy egyértelműen a házassági szándék állhatott a háttérben, közelebb az, hogy Fráter Erzsébet nem volt hajlandó anyósával egy fedél alatt lakni. A dolog szépséghibája az, hogy nagyjából akkor költözött Csesztvére, amikor megkapta Fráter Erzsébet első levelét, amely ugyan hangvétele tekintetében kedvező jelnek látszott, de azért igen messze volt még 1844 végén a költőtől, hogy megkérje jövendő beljé kezét. Ésszerűbb az a jóval későbbi feltételezés, amely a hivatalával hozta összefüggésbe a költözést: Csesztvére közelebb volt Balassagyarmathoz, mint Alsósztrégova (ma is közelebb van, bár Alsósztrégovát napjainkban egészen másképp lehet Balassagyarmatról megközelíteni, mint ahogyan Madách idejében lehetett). Egyébként is, az átköltözés ellenére még több levelét Alsósztrégováról keltezte, nem tartózkodott tehát folyamatosan Csesztvén.

Fráter Erzsébet 1844. december 9-én már "otthon" – ha lehet egyáltalán az esetben akár idéző jelek között is otthonról beszélni – írta első levelét szerelmének, vagyis apja házában, Cséhtelegen. Ha valamit, hát azt, hogy valóban ez lehetett az első levél, elég határozottan

állíthatjuk, nemcsak azért, mert a különben meglehetősen hanyag költő Erzsike leveleit a jelek szerint gondosan megőrizte. (Hanyagságát mi sem bizonyítja ékeesebben, mint hogy Lónyay Menyhért Madách több mint negyven levelét megőrizte, ezzel szemben Madách hagyatékában egyetlen egy Lónyay-levelet sem találunk.) Elárulja ezt a szerelmes levél szokatlan invokációja is: "Isten! Kire tudatom tisztaságával emelem buzgó fohászatomat adj erőt öszve szedhetnem zajongó keblemmek érzelmeit, adj erőt egy gyenge's ahoz bátoratlan lénynek egy szíve úgy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! Erzem szívem's lelkem szerinti kötelességemnek ön felhívásának jelen soraimmal áldozni, – áldozni pedig erköltszerűen mnek szakadásával [...]" Nem tudjuk, honnan meríthette a lány ezeket a sajátos szófordulatokat, azt sem gondolhatjuk komolyan, hogy valaki segített neki a levél fogalmazásakor, vagy ha netán így is volt, a segítség is különös – hogy ne mondjam: különös – személy lehetett. Madáchnak az egzaltált szemlélyekhez – férfiakhoz csakúgy, mint nőkhöz – való vonzódását ez a levél is hűen tükrözi; ilyesmit "normális" lány már akkoriban sem írt. Csak csodálhatjuk és irigyelhetjük a költőt, aki ilyen társat talált magának.

Madách levelei nem maradtak fenn, azokra legfeljebb Erzsike utalásából következtethetünk. Pontosabban egyik levelének egy bizonyos kései változatát azért ismerjük: verses levél volt, amelyet élete végén költeményeinek gyűjteményes kiadásában is szeretett volna megjeleníteni.

Ami késik, nem múlik: 1845. január 18-án végre kinevezték évnegyedes törvényszéki táblabírónak, amit éppen egy évvel korábban helyeztek kilátásba.

A Fráter Erzsébettel folytatott levelezést a jelek szerint másfajta kommunikáció váltotta fel. Abban ugyan biztosak lehetünk, hogy a december 9-i levelet Madách nem hagyta megválaszolatlanul – sőt, heves vérmérsékletének ismeretében megkockáztathatjuk: talán már ekkor házassági ajánlatot tett –, de Erzsike következő levelét éppen négy hónappal az első után, március 9-én írta. Azt is tudjuk, hogy ezalatt Madách legalább egy alkalommal Cséhtelegen is járt. Egyik feltételezésem szerint közvetítőn keresztül érintkezhetek egymással, fűképp Erzsike, aki nem szívesen írt levelet, választhatta ezt a módját a kom-

munikációnak, míg Madách bizonyára egyik levelet írta a másik után, ám azok Erzsike és Babi viharos élete során elveszhetnek. De van egy másik, kevesebb hipotetikus elemet tartalmazó, ezért valószínűbb feltevélesem is: Erzsike, csakúgy mint egy évvel korábban, ezen a télen is elidőzött nagybátyja házában, s a közvetlen kapcsolat szükségtelessége tette a levelezést.

Akárhogy is történt, februárban Madách élete leghosszabb utazására szánta el magát: elindult Cséhtelekre. A XX. századi életrajzírok egyet-egyig azt állítják, hogy ekkor történt meg az eljegyzés is, ami, ha a XX. századra talán nem is, a Madách-kutatásra annál inkább rossz fényt vet. Nemcsak azért, mert korábban már ketten is egybehangzóan leírták az eljegyzés pontos dátumát (Becker Hugó 1899-ben, Palágyi Menyhért 1900-ban megjelent életrajzában egyaránt március 16-át írt), hanem azért is, mert ez azt jelenti, hogy még a kutatók sem olvasták el figyelmesen Erzsike március 9-i levelét: "írja meg olly szinten reám nézve a' kelemetlent is mint leg boldogító szavait", áll a levélben, amelynek egyéb utalásaiból is kiderül, hogy egyelőre még – minden jel szerint Majthényi Anna óckodása miatt – nem dőltek el semmi, szó sincs tehát arról, hogy ekkor már túl lennének az eljegyzésen, ugyanakkor a következő, március 21-én írt levélnek egy részlete elárulja – "felhossa levelében: hogy birtam három nap titkolni szerelmemet?" –, hogy közben ismét együtt töltöttek három napot a fiatalok, vagyis Madách másodjára is elutazott Cséhtelekre.

Első utazásáról február 25-én Szontagnak írt levelében számolt be. Az ifjú politikus ekkor szembesült először azzal, hogy több Magyarországon létezik: Nógrád és Bihar mintha nem is ugyanazon a földrészeken lennének, oly nagy a különbség közöttük. Érdemes megnéznünk, mit írt Bihar-országról, amely majd évtizedek múltán Ady Magyarországa lesz, s amelyről a XX. század végének utazói hajlamosak voltak azt feltételezni, hogy az időközben létesült országhatár magyarázza a különbségeket. "Időm volt elég elmélkedni a sárban, csak hogy eszméim szárnyai nem tudtak kibontakozni a sárból. Készítettem ezen szónak »út«, filozófiai magyarázatát: az út tehát oly kijelölt hely, melyen mindennek közt legrosszabb járni. (Ez természetesen csak a valódi magyar alföldi utakról értendő.) És megírtam az elterjedt magyarázva, mért nem akarunk a magyar nemes em-

ber utat csinálni, midőn a parasztok által készítettékbe is már majd belevesz, s akkor mond egy hálaimát, ha a csinált útról szerencsésen kiverdik a gyepre. Láttam városkákat, melyek felvilágosodást negélykedve lámpákkal díszíték utcáikat, de olajra már nem maradt pénzük, és gondolám, ezek nem az országot parodizálják-e, mely oly cifra lámpákat csináltat és olaja nincs? Láttam megyét, hol a nyelvek élesek, mint a kard, az elmék tompák, mint a tükör, hol cifra szónoklatokat hallhat a szabadság- s közbátorságról az, aki szerencsés meglópatlanul és betöretlen fel a székvárosig jutni. Láttam megyét, hol a kalodák eltörülvék, a botozás kora lejárt, a megyei rendszer valódi Hectoroktól védetik, a népképviselő hangoztatik, s a győztes relációkból gondolná: »ott a magyar Eldorádó«. És meglehet, ott van, hisz a magyar felszer szalma, a magyar gyorskocsit ökrök vontatják – a magyar Eldorádó is talán Bihar. De adjak példákat a nagy Beöthy nagy hír országából, hol szabadság elveivel korlátlanul uralg? Adok, halld és végy be előre egy adag pezsgő port. Láttam sürgősen s kemény parancs mellett küldött hivatalos levelet egy állomást tizenkét nap alatt megjárni – orosz papot ingben, gatyában ökröt hajtani, s este korcsmában verekedni. Láttam népet, mindegyiknek ideálja van, ha csak olyan gúnyokat ír, mindegyik hazánkról külföldön megjelennek, galamb szelídség és példás jámborságú kritikusként tartom. E népet nem lehet minden nevelés nélküli elhagyatott állapotban lévőnek mondani, ez fonák misztifikáció volna, de emberi alakjából kivétel nélkül s gyökeréig demoralizált fajnak, mindegyiknek akkor sem uralkodott, midőn a világot özönvíz mosta el. Hát az urak? Kérdelek. Azokról kíméletlenül csak azt mondom, ha ki valamely nemzetnek nyelvét mélyen megvizsgálná, minden sajtóságaival, ismerné a nemzetet egész valóságában. Bihar a magyarság hazája, ott termett a nyelv, és ott tett ez különbséget az ember és az állat között, én nem csodálom. Hírlapról még talán csak annyit tudnak, hogy a Magyar Merkur megjelenik. [...] Ily szív- és reményöl kékesség után is nem állhatom, hogy egy fényesebbet ne tegyek. Nyíregyházán láttam egész nagyságában és jelentőségében az örökvalóság eszméjét magát tanúsítani. A rövid idő alatti roppant haladás minden tekintetben, magyarosodás stb. kimondhatatlan [...]”

Madách tehát Nyíregyházán át utazott az Alföld határán, az Érc-hegység lábánál fekvő Cséhtelekre (vagy arrafelé utazott vissza; az út-

vonala megválasztásának hátterét ugyan nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy azon a vidéken – közelebb Székelyben – is voltak családi birtokok). Mielőtt még a második útra sor került volna, el kellett nyernie édesanyja beleegyezését a házasságkötéshez. (Több okból is; ne feledkezzünk meg pl. arról, hogy még nem töltötte be 24. életévét, következésképpen kiskorú volt.)

Nem tudjuk, Majthényi Anna hallomásból ismerte-e leendő menyét, vagy személyesen is találkoztak, de ennek nincs is túlzott jelentősége. Az biztos, hogy kedvezőtlen véleményeket hallhatott a lányról, maga Szontagh is igen lesújtóan vélekedett róla, sokat idézett mondása – “Az ilyenféle lányoknak udvarol az ember, de nem veszi ket feleségül” – jól mutatja ezt. Talán ez volt az egyetlen alkalom, amikor a két jó barát össze is vészett, s a jelek szerint barátságuk kis híján meg is szakadt; Szontagh azonban elég értelmes volt ahhoz, hogy belássa: önfejjel barátját semmiképpen sem beszélheti le a tervről, neki meg úgysem lesz semmi köze Erzsikehez, ahogyan korábban sem volt, főleg tehát a barátságot emiatt kockára tennie. Majthényi Anna végül is beleegyezett a házasságba, s mint arra Fráter Erzsébet március 21-i levelében utal, egy levelet is küldött neki, amely végképp eloszlatta a lány kétségeit.

A következő csésteleki útról, amelynek során Madách három napot időzött a Fráter-kúriában, sajnálatos módon szinte semmit sem tudunk, azon kívül, hogy a három nap egyikén, március 16-án (vasárnap) történt meg az eljegyzés. S még egy apróság, ami miatt a két út nem tévesztendő össze: ekkor nem egyedül utazott, hanem Matolcsy Györggyel; van olyan forrás is, amely szerint Szontagh Pál is velük volt. Matolcsy a későbbiekben fontos személy lesz, a csesztvei birtok intézése is közel áll a költőhöz, bár kapcsolatuk azért nem hasonlítható a Szontaghhal való barátságához.

Az események felgyorsulnak; március 16-án feltehetően az esküvő időpontjáról is döntöttek a fiatalok. A helyszínről nem kellett: akkoriban bevett szokás volt, hogy az a menyasszony születési helye (bár az anyakönyvekben arra is találunk példát, hogy az aktuális lakhelye), Erzsike pedig a Nógrád megyei Csécsén született. Tulajdonképpen az időpont is adva volt; az anyakönyvek lapoztatása során számos esetben

megfigyelhetjük ugyanis, hogy az esküvő napja megegyezik a menyasszony születésnapjával (így volt pl. Madách Anna esetében is). Aból a tényből, hogy az esküvőre esetünkben július 20-án, vagyis éppen Fráter Erzsébet 18. születésnapján került sor, arra következtethetünk, hogy nyilván így is tervezték, ellentétben azokkal a Madách-életrajzokkal, amelyek úgy érveltek, hogy a vőlegény nyár eleji betegeskedése miatt később tartották volna meg az esküvőt a tervezettnél. (Az életrajzírók mentségére legyen mondva – ha ugyan ez mentség –, hogy fogalmuk sem volt róla, mikor született Erzsike; ez csak a közelmúltban vált ismertté. Pedig éppen az esküvő helyszínéből vissza lehetett volna következtetni arra, hogy Csécsén született, s mivel református volt, azt is sejteni lehetett, hogy az evangélikus anyakönyvben kell keresgélni, és pedig a sziráki anyakönyvben: valóban ott találjuk tisztes és öccsét, Fráter Bélát is.)

A menyasszony pünkösdre jelzi érkezését; mivel Cséstelekről az utolsó levelét április 17-én írja, fogadjuk el, hogy május 11-én (ekkor volt ugyanis pünkösöd vasárnapja) már Nógrád megyében találkoznak a fiatalok. A következő levelét június 1-jén írta a menyasszony, már Csécsénről, s abból kiderül, hogy a vőlegénye látogatására számított, aki azonban betegsége miatt nem tudta felkeresni tisztesét. Ez a betegeskedés azonban nem tartott sokáig; június 23-án már Balassagyarmaton, a megyegyülésen találjuk, ahonnan – menyasszonya hívására – másnap minden bizonnyal Csécsére utazott Fráter Pállal, s tisztes az sincs kizárva, hogy elkísérte tiszteset Pestre is; az arra invitálása a pesti útra is szólt.

Most már semmi akadálya az egybekelésnek; július 20-án a csécsi katolikus templomban ki is mondják az igent; óvakodnék a minősítettől – boldogító volt-e vagy sem –, mindenesetre a két fél egyike, verseinek tanúsága szerint, sokáig annak tartotta.

Nem tudjuk, ki és mivel kedveskedett az ifjú párnak, eltekintve Lisznyai Kálmán gálans ajándékától: még július 5-én *Az egy r* címmel megjelent az Életképekben egy igen hosszú elbeszélő költeménye, amely Madách egyik verseinek a hűségét dicsőítette, néhány versszakot azonban a kései utódnak is szentelt. Mielőtt Lisznyait idézném, meg kell jegyezni, hogy a látszat csal: nem paródiával, csupán egy nevelésesen rossz verssel állunk szemben:

*Madách Em k, a ' nemzet egy
Szabad kebl fija,
A ' közigokok zöld asztalán
Vitéző dalia.*

*Ész a ' kardja, 's ezen azél
A ' rény és becsület,
Melly félistenné teheti
Az emberszellemet.*

Van a balladának egy elég meghökkent állítása is; eszerint Madách –
hogyan fogalmazzuk? – exhumálta a családi kriptában nyugvó sét, Ma-
dách Miklóst, s annak gy r jét húzta az eljegyzéskor mátkája ujjára:

*– Sztrégova még most is fenáll,
'S az ' si kriptabolt,
Hová, jegygy rüvel kezén,
A ' h ' s temetve volt.*

*'S tudván Em k a jegygyür
Regés történetét
Titkos vágygyal fölásátá
A ' sírbolt üregét.*

*És ' se csontvázujjain
A ' gy rüt ott lelé
Hit és reménység képe rajt,
'S csókkal beszentelé.*

[...]

*'S hogy annál ünnepélyesebb
Érzés ihlesse át:
– Az sgyür vel jegyzi el
Ifju menyasszonyát.*

Lisznyai ekkor az ország egyik legünnepeltebb költ je volt, akit sokan példaképüknek tekintettek; elképzelhetjük, milyen színvonalú lehetett (eltekintve néhány valóban jelent s alkotótól, akik azonban ekkor még – Vörösmartyt kivéve – pályájuk elején álltak) a korszak átlagos magyar költészete.

Ett l kezdve meglep en keveset tudunk arról, hogy az ifjú férj valójában mit is csinált: néhány politikai írásától eltekintve hosszú időn át nem látjuk nyomát az alkotó munkának. Els sikerén, a házasságon már túl van; 22 és fél éves korban ez is valami. Ám ezt a sikert is b egy év elteltével beárnyékolja egy akkoriban szokványosnak mondható, mégis tragikus esemény: 1846. augusztus 31-én megszületik, s még ugyanazon a napon meg is hal a házaspár els gyermeke, Imre. Az események oly gyorsan követhették egymást, hogy még a papot sem tudták értesíteni; a gyermeket nem egyházi személy, hanem nagyanyja, Majthényi Anna keresztelte meg. (A szükséghelyzetben nem felszentelt pap által végzett keresztelés is – csak úgy mint az esketés vagy az utolsó kenet – érvényes, de az esetet utólag be kell jelenteni; bár vannak bizonyos preferenciák, végs soron az egyetlen feltétel, hogy a szertartást végz személy megkeresztelt legyen.)

Madách Imre f biztos

Madách boldog, s ez kitölti idejét, leköti energiáját – Irodalmi játékok: költ i verseny Csesztvén, Nógrádi képcsarnok – F biztos teend k a szabadságharc kezdetén – Fordulatok és pálfordulások: ki melyik oldalon áll, avagy hány oldala van egy szabadságharcnak? – Jönnek az oroszok, a Hírlel – Két testvér halála

A házasságot követ els évr l ma sem tudunk szinte semmit; még magánlevelek utalásai sem igazítanak el; a költ más irányú elfoglaltsága miatt felhagyott az alkotással – ha volt is talán néhány vers, amely ekkortájt íródott, olyan nagyobb lélegzet m vek, mint ifjúkori drámái vagy esztétikai értekezése voltak, egészen biztosan nem születtek –, s a közéletben is csak szerény mértékben vett részt (1846 januárjában a Pesti Hírlap bejelentette nógrádi tudósítója lemondását). Ez a más irányú elfoglaltság pedig a jelek szerint nem volt más, mint hogy szerette a feleségét.

Passzivitása ellenére népszerű sége töretlen volt, amiben talán közrejátszhatott az is, hogy Huszár Károly mellett ett l kezdve egy még befolyásosabb személyt is maga mögött tudhatott: Fráter Pál alispánt. Így aztán a megye tisztújító gy lésén, 1846. július 15-én közfelkiáltással megválasztották f biztosnak, ami már némi “zsebpénzzel” – évi 300 forintos fizetéssel – is együtt járt. Ebb l ugyan megélni, különösen Madách társadalmi helyzetének megfelelő szinten, nem lehetett, mégis komoly összeg volt ez akkoriban, mivel a birtokok a teljesen kiszámíthatatlan jövedelmen túl legfeljebb bizonyos “alapellátást” biztosítottak a családnak: nem kellett élelemre, italtra, gyapjúra, vászonra, t zifára költeni, de azért a cselédek kifizetése – a komolyabb beruházásokról már nem is szólva – egy-egy rosszabb év után bizony gondot jelentett. S ilyen év sok volt nemcsak Madách, de mások életében is: az id járás mellett a háborúk és járványok is kiszámíthatatlanná tették a termés mennyiségét, de még inkább azt, hogy a vásárban mit lehet kapni egy

véka búzáért vagy egy akó borért; ugyanakkor sok – és az évek múltával egyre több! – függött attól is, hogy ki hogyan gazdálkodott. A XIX. század második fele már inkább a kor “menedzsereinek” kedvezett, akiket akkoriban gazdatiszteknek hívtak, s akik – különösen, ha hozzá nem ért vel álltak szemben – néhány év leforgása alatt képesek voltak felfogadjukat koldussá tenni, miközben arra azért gondosan ügyeltek, hogy k maguk ne távozzanak üres kézzel.

Madách rossz gazda volt, de ugyanakkor szerencsés ember; gazdatisztjei, ha nem is voltak zsenik, munkájukat tisztességesen végezték, s meg lehetett bennük bízni. Talán nem is lett volna semmi gond, ha a birtok szétaprózottsága nem tette volna eleve reménytelenné a hatékony gazdálkodást. Egyel re azonban még Majthényi Anna az, akinek f het a feje emiatt; Madáchnak csak a csesztvei birtokrészen kell gazdálkodnia, ráadásul számíthat gazdatisztjére, Matolcsy Györgyre is.

A f biztos hivatal könny munkának látszott: békeid ben a megye hadügyekért felel s személyének nem volt túl sok teend je. Ekkoriban alakult Nógrádban a *Szegénylegények* társasága, mondanom sem kell, Madách abban is részt vett, bár ennek egyetlen jele egy vers, a *Szegény-dal*. 1847. január 28-án Csesztvén költ i versenyt rendeztek Szontagh Pállal és Matolcsy Györggyel; mindhárman megírták a maguk szegény-dalát, amely csodálatos módon fenn is maradt, annak ellenére, hogy Madách kéziratai között hiába keressük: ugyanis a jelek szerint nem tartotta meg rzésre érdemesnek.

A f biztos szorgalmasan ellátta teend it: felszólalt a megyén átvonuló katonák túlkapásai ellen, kifogásolta a losonci katonai kórház és az érsekvadkerti tiszti szállás siralmas állapotát, intézkedett a szökött katonák elfogásáért járó díj ügyében, beszámolt és elszámolt, ahogy az már ilyenkor szokás volt. Ekkor már egyébként öccsét, Pált is ott találjuk a megye tiszti karában, aljegyz ként.

1847. január 14-én Alsósztrégován újabb családi eseményen volt jelen (ugyanis volt az egyik tanú): Madách Mária másodszor is férjhez ment, ezúttal mankóbüki Balogh Károlyhoz. A név ne téveszsen meg senkit, az osztrák sógor – ahogyan Imre nevezte t – a jelek szerint egy szót sem tudott magyarul. Fennmaradt levele és rövid verse német nyelven íródott, mint ahogyan évek múltán bátyja is német nyel-

ven érdeklődik majd sorsa fel. Balogh Károly katonatiszt volt, aki a negyvenes évek elején egy dragonyos ezredben szolgált, ahol kapitányi rangig vitte, majd báró Léderer Ignác segédtisztja lett. Egybekelésük után Budán, a Fortuna utcában laktak; a következő év nyarán ott született egyetlen gyermekük is.

Valamikor 1847 elején Madách és Szontagh belépett a gróf Teleki László vezette Ellenzéki Körbe, erről azonban egy 5 forintos részvénydíj (tagdíj) befizetésén túl semmi érdemről nem lehet mondani; „jelzésértéke” annál fontosabb. Madách a későbbiekben is a radikálisokkal foglalkozott; 1861-ben a szintén Teleki vezette Határozati Párt mellett állt ki.

A komoly irodalmi próbálkozásoknak még mindig nem látjuk semmi jelét; annál több a komolytalan, nem túlzottan igényes verses játék. A januári költői verseny után egy verses levelet olvashatunk, amelyet augusztusban írt Szontaghnak, s amelynek az egyetlen érdekessége az, hogy 1987-ig csak több-kevesebb kipontozott sorral jelenhetett meg; a korábbi idők nyomdafestéke – úgy látszik – nem tartalmaz néhány obszcén sorát. A kollektív verselés is folytatódott, Szontagh Pállal és Pulszky Ferencsel közösen *Nógrádi képcsarnok* címmel egy epigrammagyűjteményt írtak, amelyben a megye tisztikarának tagjait igen találóan jellemezték. A negyvenegynéhány verset soha nem is akarták megjelentetni, azt csupán a megyébe látogató báró Vay Miklósnak ajánlották. Íme, a Madáchról szóló sorok:

*Most liberális vagy, van nexusod és tudományod, –
Oly magasan hordod kis pisze orrod azért,
Várjunk csak kis időt, míg lesz Nógrádban alispán,
Elpárolog elved, s megmarad a magas orr. –*

A gyűjtemény mint kordokumentum kétségkívül érdekes, jellemzései szellemesek, találóak, mindazonáltal komoly próbálkozásnak aligha tekinthetők. Állítólag ekkortájt születtek *Boldogság és szenvedély*, *Borúra der*, *Pusztai temetés*, *Nyári nap*, *téli éj*, *A vampir*, *A rom szelleme*, *Nabukodonozor álma*, *Legszebb költészet*, *Dalforrás* c. versei; ha így is volt – amit datálás híján inkább csak sejteni lehet –, a gyorsan múló évekhez mérten nem sok vers van, amelynek keletkezését erre az időre

szakra tehetjük, nagyobb lélegzetvételű munkába pedig úgy látszik, bele sem fogott, legalábbis nem ír róla a leveleiben, holott korábban a tervek szerint, félkész munkák között sem mulasztotta el a hozzá legközelebb állókat értesíteni.

1848. január 1-jén megszületik a „trónörökös”, Madách Aladár. A családi örömök mellett azonban váratlanul a viszály is megjelenik a Madách család életében. Nem tudjuk, hogy pontosan mi történhetett, de az biztos, hogy anya és lánya között súlyos konfliktus alakult ki: Majthényi Anna összeveszett Madách Annával, s utóbbi egy leveléből kitűnik, hogy a történetekért nényjét, Máriát hibáztatja. Évekkel később, 1854 körül még mindig tartja a nem mindennapi harag; Majthényi Anna ezt írja egy levelében fiának: „Ha ellenem nem letetek volna, Vörös vár visza vétele véget, azon háládatlant mindenből kizártam volna, a mit ugyan el fogok követni a menyire lehet hogy árhassak néki”. Nos a háládatlant, akinek Majthényi Anna – mellelleg keresztény hitű – megfeleledkezve – minden áron ártani akart, a saját lánya, neki jutott ugyanis a pilisvörösvári birtok osztályrészül.

De térjünk vissza a politikához! Nógrádban az önkormányzatok vezetői a konzervatívok győztek; a soron következő országgyűlés azonban mégsem nekik kedvezett. 1848 márciusában egyikük, Károlyi János lemondott, s a szabadelműek, élükön Madách Imrével, március 11-én Csesztvén egy levelet írtak, amelyben Kubinyi Ferencet javasolták a lemondott követ helyére.

Az ezt követő napokban Balassagyarmaton találjuk; nem is hagyhatja el a megyeszékhelyet, mivel tagja a megye teljhatalmú választmányának, s így köteles folyamatosan ott tartózkodni. Március végén azonban megbetegedett, valószínűleg tartósan, mivel április 7-én a helyettesítéséről intézkedtek. A jelek szerint azonban néhány hét múltán visszatért a közéletbe, június 25–26-án Füleken találjuk, ahol levezeti a követválasztást, majd jelentésben számol be a főispánnak, gróf Ráday Gedeonnak, annak lefolyásáról és eredményéről: Repeczky Ferencet választották meg országgyűlési követnek. De nem sokat időzhetett Füleken – s mellelleg otthon sem –, mivel július 5-én már Budán van a képviselőház megnyitására, ahová Madách Pállal és Komjáthy Anzelmel együtt érkezett meg.

Júliusban azonban ismét betegen feküdt Csesztvén; igaz, jelentkezett nemzetnek, de betegsége megakadályozta t az aktív részvételben. F biztosí teend it azonban még ekkor is ellátta, bizonyosá rá a július 26-án Horváth Elek alispánnak írt levél, amelyet Csesztvén írt ugyan, ám nem magánemberként, hanem f biztosí min ségében.

Eközben Szontagh Pál Frankfurt am Mainban a birodalmi gy lésen id zött, s onnan írt egy érdekes levelet barátjának augusztus 2-án. Érdemes a levél néhány sorát idézni. "Harmadnapja hogy itt ülök a' hol a német egységet kovácsolják Sz. Pál templomában, 's ha isten is úgy akarja mint Szalay László, úgy azon kohóból hol a német egység – legalább türhet alakban – kikerül, kiker lend a' magyar függetlenség elismerése külnemzetek által is. De csodálkozzál, kedves Imrém, ha t. i. azt hitted, hogy a' radicalok az egész világon barátaink, – épen nem. Ruge ur és társai vagy inkább Blum Robert mert ez a' vezérok – az egész világot vagy tán minden egyes individuomot szabaddá akarnak tenni és így a horvátot, ráczot, tótot vagy mi neve szegény hazánk lakossága' zagyvalékának, mint a' magyarral gleichberichtig tekintik. No tessék, de nekem nem kell csak magyar szabadság." Ez világos beszéd, bár nem túl meggy z . Látni fogjuk, hogy a kés biekben Madách megpróbálja majd elméleti alapokra helyezni azt az álláspontot, amely szerint egyes népek igényt tarthatnak az önrendelkezésre, más népek nem; enyhén fogalmazva az érveinek meggy z ereje sem lesz elsöpr .

Augusztus végét l a jelek szerint személyesen is részt vett az újoncok toborzásával kapcsolatos teend kben. Az ország katonai vezet i-nek már ekkor sikerült bizonyos megosztottságot és meghasonlottságot el idézniük katonapolitikailag érthet és nyilván indokolt, ám lélektanilag olykor elhibázott lépéseikkel. Hont megyében is napirenden volt – a délvidéki harcok kapcsán – a nemzet rsereg toborzása, ám amikor Madách rokona, báró Majthényi László a hatezer f s honti nemzet rsereg élén megérkezett Vácra, ott a katonai vezetés úgy döntött, hogy a lelkes csapat teljességgel alkalmatlan a hadba vetésre, s ennek megfelel en vissza is küldték ket Hontba. A vérig sértett Majthényi Lászlót rövidesen a császáriak között találjuk. Az ilyen eseteknél azonban sokkal nagyobb súllyal esik latba a nemzetiségi politika, amely valójá-

ban nem is létezett; a Felvidéken is voltak, akik nem a magyar, hanem a szlovák szabadságért szálltak síkra.

A költ t 1848 szén érte a szabadságharcra összefüggésben az els csapás: Szontagh Pált már ekkor elítélték Bécsben, és Olmützben vasra verve töltötte két éves börtönbüntetését. Az történt, hogy áruhába öltöztette és hamis útlevelel látta el Bem Józsefet, akinek így sikerült Bécsb l elmenekülnie, maga azonban ezen az (egyéni) akción rajtavesztett. Évekkel kés bb, amikor kiszabadult, a Szontagh család értetlenül állt az esettel szemben. Mindössze egyetlen tanú volt, egy portás. A családnak arra a kérdésére, hogy ha a vád ilyen gyenge lábakon állt, akkor miért nem tagadta le az esetet, állítólag azt felelte, hogy szégyellt volna hazudni. Ez a Szontaghra nagyon jellemző eset jól mutatja, hogy az értékrendje bizonyos ponton eltért Madáchétól, aki ilyen "rülségre" nem lett volna képes, s aki évekkel kés bb természetesen tagadta, hogy Kossuth titkárát rejtegette volna.

Az év utolsó s az újév els napjaiban Madách kedvez tlen híreket kapott Budáról, ahol ekkor öccse, Károly és édesanyja tartózkodott: a császáriak bevonultak, a kormány Debrecenbe költözött, maga Madách Károly is – aki a hadügyminisztériumban dolgozott – jelezte, hogy Debrecenbe készül. Nógrádban sem volt jobb a helyzet. S t!

A császáriak januárban bevonultak Balassagyarmatra, s báró Majthényi László mint f ispáni teend ket ellátó királyi biztos, február 4-re magához rendelte a megye tiszti karát. A felszólításnak egyedül Madách Pál nem tett eleget. A február 4-i eseményr l sokáig hallgatott a Madách-kutatás; csak az 1970-es évekt l vált igazán ismertté, hogy mi is történt. A tisztikar – a jelen nem lév Madách Pál kivételével mindenki, tehát Madách Imre is – felesküdt a magyar államf re, I. Ferenc Józsefre. Az olvasó most bizonyára úgy véli: felel tenség volt ezt tenni. Az életrajzíró azonban – nem tagadva a történetek súlyát – kénytelen felhívni a figyelmet egy másik érintettnek, a felel s magyar kormányának a felel tenségére is az üggyel kapcsolatban. A Habsburg-ház trónfosztását ugyanis még nem mondták ki, így egész egyszer en nem volt semmi jogi alapja az eskütellet megtagadásának. Az eskünek nem is volt más alternatívája, mint a lemondás, ezzel a lehet séggel azonban senki sem élt.

Madách levelet írt öccsének Sztregovára, amelynek tartalmát azonban csak közvetett forrásból – Madách Pál naplójából – ismerjük; arra kérte t, hogy menjen Balassagyarmatra, ne kockáztassa az életét. Ám nemcsak Szontagh Pál, hanem Madách Pál is másként gondolkodott, mint Imre, akinek február 5-én így válaszolt: “Kedves Imrém! Soraidat vettem ugyan, de azért soraid legkisebbé sem tántorítottak meg hitemben – én nem megyek el, – de azért ne gondold, hogy magam veszélynek tenném ki – óh nem, sokkal több eszem van, mint hogy ezt tenném – én elmentem igen is hazúlról, de mond meg, hogy Februarius 2től ólta nem vagyok jegyz, minek jeléül itt küldöm hivatalos pecsétemet is [...]”

Madách Imrét azonban rokona, amennyire lehetett, a kompromittáló teendőt megkímélte; jellemző, hogy február 11-én az árvaügyek kezelőjének nevezte ki, s a f biztosi teendőket is ettől kezdve pénzügyi-adminisztratív ügyekre korlátozódtak.

Áprilisban aztán a gerillák elfoglalták Balassagyarmatot; Kossuth kormánybiztosa, Repeczky Ferenc kiáltványában hazaárulóknak nevezte a báró Majthényi László alatt hivatalos viselt személyeket, így értelemszeresen Madách Imrét is, s felfüggesztette őket hivatalukból. Álláspontjával azonban csak kevesen értettek egyet: április 21-én Nógrád megye választmánya ugyanis úgy döntött, hogy a tisztviselő többségét, többek között Madách Imrét is, meghagyja hivatalában.

Áprilisban és májusban a f biztosi tevékenységnek még annyi nyomát sem találjuk, mint a korábbi hónapokban; voltak, akik egyenesen úgy vélték, hogy a f biztosi iratok elvesztek. Kétségteljesen ez el fordulhatott, világosan kell azonban látnunk, hogy Madách igen kényes helyzetbe került azzal, hogy felesküdt Ferenc Józsefnek. Ha nem akarta megszegni esküjét – márpedig nem az az ember volt, aki ilyesmit megtett volna –, akkor nem is volt más választása, mint a passzivitás, egészen addig, amíg a hadi események váratlanul a segítségére nem siettek. Történetesen úgy alakult, hogy másodjára nem a császáriak, hanem az oroszok jelentek meg a megyében, ami ugyan a megye, s t az ország számára is végzetes csapásnak bizonyult, ám hűsünk kényes helyzetét egyszeriben megoldotta. Elvégre nem az orosz cárra esküdt fel, így tehát az orosz csapatokkal szembeni ellenállásra lelkiismeretfurdalás nélkül felszólíthatja a megye lakosait. Így is tett, június 6-án megírta *Hírlel* címen ismertté vált felhívását:

“Nagy Oroszi Városa, Horpács, Berinke, Berki Terecske községi Bírónak s közönségének!

Az elzött zsarnokság, alávaló ármánya utósó segéd eszközéhez készül folyamodni; az embertelen Oroszt akarja nyakunkra hozni, az orosz, ki eltt semmi sem szent, ki Lengyelországot kipusztította, lakosait az örök tél Kamcsatkába hurcolja, s a gyermeket nem hagyja szüleinek vallásában nevelni. – Most akarja nyakunkra hozni, hogy az alig felszabadult ország rá ne érjen megerződni, felvirágozni. De a magyar nép eddig is megmutatta áldozat készségével, hogy érdemes a szabadságra, melynek nehéz harcait kell elbb ki vívni, hogy édes gyümölcset élvezhessük, bízik hát Istenben a magyar kormány és véle minden igazmagyar, hogy ezen bajon is szerencsésen keresztülvezet, ha a többi bajon keresztül vezet, csak önmagunkat ne hagyjuk el; ezt pedig nem fogjuk tenni, legkevésbé a vad orosznál, melynél irgalom nincs, melyet meg kell semmisíteni, vagy semmisít meg. Hadseregünk nagy és vitéz, ha a nép is gyámolítja, győzhetetlen. A kormány tehát a betörés esetére általános népfelkelést rendelt és az elkészületeket mindjárt sikerelni parancsolta, hogy ha az eset beállna, készen legyünk, ne akkor kapkodjunk mindenhez. Ezen elkészületek tételére a megye választmányokat rendelt, kik mindenütt a helyszínén fogják a népet a teendőkről kitanítani, felvilágosítani s a szükséges összeírást megtenni itt közlöm a megjelenési időt minden helyen a végben, hogy akkorra, mind a község eljárási, mind a lakosság legnagyobb része szoros felelet terhe alatt összegyűljön, s az összeíró választmány munkáját el segíteni hazafi s t emberi kötelességének ismerje. Megjelenik a küldöttség:

Nagy-Orosziban	Jun. 11-én dél 11 órakor
Horpácson	Jun. 11-én d. u. 4 órakor
B. Berinke	Jun. 11-én d. u. 6 órakor
Berki	Jun. 12-én dél 10 órakor
Terecskén	Jun. 12-én d. u. 4 órakor

Csesztvén 1849. jun. 6-án

Madách Imre sk.
kiküldött választmányi tag”

Az események gyorsan követték egymást, és mind az ország, mind a Madách család szempontjából rendkívül kedvezőnek voltak. Augusztus 15–16-án Maroszlatinánál román rablógyilkosoknak esett áldozatul Madách Mária, férje Balogh Károly és első házasságból származó fia, Huszár József.

Az eset elzártnyéhez tudnunk kell, hogy az osztrák sógor már jóval elbb átállt a magyar oldalra, és Erdélyben harcolt. Felesége, miután legkisebb gyermekét, az alig egyéves Balogh Károlyt Alsósztrégován hagyta, az akkor már 15 éves Huszár Józseffel férje után indult. Minden rendben is lett volna, ha visszaútnjuk során a “helyi viszonyokat” nem ismer házaspár el vigyázatosabb. Ehhez tudnunk kell, hogy a helyi viszonyokhoz ekkoriban már – legalábbis azon a románok lakta vidéken, amelyen áthaladtak – hozzátartozott az útonállás, rablás, orvgyilkosság. Hogy mennyire így volt, azt tanúsítja Madách egyik ismer sének, Nagy Ivánnak az esete, aki csak rendkívüli el vigyázatoságának köszönhetette, hogy Erdélyb l megmenekült, és nem jutott hasonló sorsra, mint Madách Máriáék.

A történeteket sajnos elég pontosan ismerjük: az áldozatokkal együtt utazó szolga, Paulik Pál megmenekült, és hazatérve elmesélte, hogy mi történt; a kegyetlen történet részleteit l azonban inkább megkímélem az olvasót. A dús fantáziájú regényíró, Harsányi Zsolt úgy mesélte el a továbbiakat, hogy Paulik Pált a fivérek megeskették, hogy soha senkinek sem meséli el a történeteket, ehelyett azt mondja a családtagoknak, hogy az áldozatok a harctéren estek el. Nagyon valószínű azonban, hogy Imre és Károly – édesanyjukat kímélend – valóban így jártak el. Csaknem egy évvel az eset után ugyanis Madách Imre egy német nyelv levelet kapott Királyfalváról (Königsdorf, burgenlandi település), amelynek feladója az elhunyt bátyja, Balogh József volt. Mint a levélb l kit nik, korábban Majthényi Annának írt már egy levelet, akinek nevében Matolcsy György válaszolt arra a kérdésére, hogy mi is történt az öccsével.

azonban érthetetlennek és hihetetlennek tartja az esetet, hiszen – úgy mond – hogyan is kerülhetett volna Madách Mária és gyermeke harci cselekmények színhelyére; mint katonatiszt, az esetet kizártnak tartja.

Sajnos nem tudjuk, mit válaszolt Madách Imre, de a levél egyértelm en jelzi, hogy a fivérek mindent megtettek annak érdekében, hogy

n vérük halálának körülményeit eltitkolják. Természetesen a hatóságok is kihallgatták a szolgát, de nem az vallomása segített hozzá az elkövet k kézre kerítéséhez; k maguk voltak azok, akik a zsákmányon történt osztozkodás során végül is leleplez dtek. A kilenc elkövet közül az els rend vádlottat halálra ítélték és Aradon 1851. szeptember 19-én felakasztották, a többieket pedig 5-t l 16 évig terjed börtönbüntetésre ítélték, ami a korábbi joggyakorlathoz képest példátlanul enyhe ítéletnek számított. Hiába: egy vesztett szabadságharc után az átállt katonatisztnak és családjának a meggyilkolását a bíróság másként ítélte meg, mintha mondjuk más nemzetiség vagy polgári személyek lettek volna az áldozatok. A kegyetlenked kkel mégis kegyetlenül elbánt a korabeli “igazságszolgáltatás”: a részleteket ugyan nem ismerjük, de tény, hogy mind a nyolc börtönbüntetésre ítélt elkövet még a börtönben meghalt.

Augusztus végén, szeptember elején, amikor a hírt meghozta a szolga, föltehet en az egész család Alsósztrégován tartózkodott, ahol már a következ tragédia el jelei mutatkoztak. Madách Pál, aki február 4-e után Debrecenbe ment, Kossuth mellett látott el futárszolgálatot, de – valószínű leg még a tél során – megbetegedett, s nyár végén már tüd gyulladással feküdt otthon. Szeptember 30-án aztán meghalt is.

Madách egy-egy versben emlékezett meg róluk: *Mária testvérem emlékezete* és *Pál öcsém sírjánál*. A költ még nem volt 27 éves sem, mégis öregnek érezhette magát: egyre kevesebb él vel s egyre több halottal kellett együtt élnie.

A szabadságharc végétől a letartóztatásig

Fegyverek rejtégetése Alsósztrégován, bujdosók rejtégetése Csesztvén – Gracza Antal, Záhony István, Udvardi Péter, Kubicza Pál – Aki közel másfél századig volt bnbak: Rákóczy János – Tanúvallomások, letartóztatás

A magyar szabadságharc elbb ért véget, mint a Nógrád megyei, ahol a gerillák csak Szent Mihály napján tették le (Salgótarjánban) a fegyvert. Az oroszokkal folytatott harc, ha lehet, még tragikusabban végződött, mint az ország más vidékein: Losoncot oly mértékben elpusztították, amire a magyar városok történetében (beleértve a második világháborút is) nem találunk példát.

Érdekes esemény színhelyévé vált az Alsósztrégóhoz tartozó Újvilágpuszta is, ahol – fél évvel későbbi tanúvallomások szerint – a fegyverletételt követően, még szeptember 29-én fegyvereket rejtettek el a gerillák. Bár az eset hátterét bizonyára sohasem fogjuk tisztán látni, mégis jogos a feltételezés: talán nem véletlen, hogy éppen a f birtokát választották a gerillák a fegyverek elrejtésének helyszínéül, s t az is megkockáztatható: az érintett tudtával s legalább hallgatólagos beleegyezésével kerülhetett sor az akcióra.

Egy másik érdekes esetről, a sztrégóvaskastély parkjában álló kertivel, az ermitázzsal összefüggésben így emlékezett meg Balogh Károly: “De volt a kis kerti laknak a köztudat eltt titokban maradt rendeltetése is. Mikor az ötvenes évek második felében leszedték a háznak korhadozó zsúpfedelét, nagy halmazát találták ott a különféle szerkezetű fegyvereknek elrejtve. Honnan s mikor kerültek oda, senki sem tudta, vagy legalább is nem akarta tudni.” Aligha lehet kétséges, hogy erről az esetről Madách Imrének mindenképpen tudnia kellett, még akkor is, ha – mint azt Balogh Károly sejteti – közvetlenül a tisztartó egyik fiával, a gerillákkal együtt harcoló Bory Miklóssal függött össze a fegyverrejtégetés.

Fegyver tehát meglehetősen sok volt a Madách-birtokon (csak az Újvilágpusztán 133 puskáról tudunk), ideje volt fegyverviselési engedély után nézni. November 21-én valóban folyamodott is Madách engedélyért, s ami talán még érdekesebb: 1850. január 5-én meg is kapta.

Amint látjuk, a szabadságharcot követő időszak is eseményekben gazdagnak ígérkezett az egykori f birtos életében (hogy *de jure* pontosan meddig töltötte be ezt a hivatalt, azt nem tudjuk). Nyilván futótzként terjedt el a hír Nógrádban nemcsak testvérei haláláról, de arról is, hogy olyan ember, akiben a bajba jutottak tökéletesen megbízhattak; márpedig bajba jutottakban nem volt hiány ekkoriban. Feltételezhetjük, hogy azok, akik a fegyverek elrejtésében részt vettek, szintén arról számoltak be környezetükben, hogy Madách Imréhez bizalommal lehet fordulni.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy több menekült is hosszabb-rövidebb ideig a földbirtokos vendégszeretetét élvezte ekkortájt, mint ahogy azon sem, hogy erre csak sok évtizeddel a vendéglátó halála után derült fény: érthető módon haláláig titkolta a szabadságharcra vonatkozó tevékenységét, s minden dokumentumot elvigyázatosan megsemmisített. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy sokáig élt az a tanúkönyvekben és lexikonok lapjain is olvasható hiedelem, amely szerint Madách nem is vett részt a szabadságharcban.

Ugyanakkor az is biztos, hogy a bujdosók nem sokat idözthettek sem Csesztvén, sem Alsósztrégován, mivel tartaniuk kellett attól, hogy a hatóságok – tudván azt, amit ők maguk is tudtak – az egykori f birtost és környezetét megfigyelik, s bármikor házkutatást tarthatnak nála.

Madách olyannyira nem beszélt – a jelek szerint még legszűkebb környezetében, tehát fia vagy Szontagh Pál barátja előtt sem – politikai tevékenységéről, hogy a múlt század végének kutatói, akik a költő környezetének még élő tagjaitól sok értékes információt kaptak, életének éppen ezekről az eseményeiről szinte semmit sem tudtak kideríteni.

Elsőként Brankovics György volt az, aki *A mi házaink*c. 1883-ban megjelent könyvében arról számolt be, hogy a Hont megyei gerillavezérek, Gracza Antal (a szabadságharc történetét megíró Gracza György nagybátyja) és Záhony István közvetlenül a szabadságharc után, 1849 szén Csesztvén keresett és talált menedéket. “Balassagyarmaton az

ott lévő osztrák katonáknak fel sem tűnt volna a városon végig vágató vértés kapitány s inasa, ha egy kém fel nem ismeri Gracza sötét peji paripáját. A helység parancsnoka rögtön kétszáz lovas küldött a menekültek után, de azok gyors paripáikon s kerültek utakon szerencsésen elérték Csesztvét, ahol Madách Imrénél, »Az ember tragédiája« halhatatlan írójánál biztos menhelyet találtak.

Csesztvér 1 zsidóknak öltözve jutottak Pestre s innen Kecskemétre.” A gerillavezérek élete azonban tragikusan végződött. Szeged határában, a Mérgesi-pusztában hasonló sors várt rájuk is, mint korábban Madách Máriára és családjára, azzal a különbséggel, hogy itt semmiféle nemzetiségi háttére nem volt az esetnek: szállásadjuk az 1849. december 1-ri 12-ra virradó éjszaka meggyilkolta és kirabolta őket.

Már most elárulhatom: a többi eset – eltekintve Madách és Bory bebörtönzését 1 – *happy end*del végződik majd: mindenki túléli nemcsak a bujdosást, de Madách Imrét is. A következő “vendég” Csesztvén Udvardi (Imhoff) Péter volt, valamikor 1850 első felében. Ez még később, 1908-ban derült ki, amikor Udvardi visszaemlékezése nyomán Kacziány Géza megírta az esetet.

Ekkoriban már nem lehetett szabadon utazgatni az országban; a megye határának átlépéséhez útlevelekre volt szükség, amelyet a megyefőnök (aki funkcióját tekintve lényegében a megye “belügyminisztere” volt) adott ki. Nógrád szerencsés helyzetben volt: ezekben a veszterhes években egy minden jel szerint senkinek sem ártó ember, Bory Pál volt a megyefőnök, aki aztán élete végén egyetlen megjelent könyvében nem győzött mentegetni, hiszen jóérzésű ember ilyen hivatalt – sőt: egyáltalán hivatalt – nem vállalt ezekben az években.

A Madách-fivérek is útlevelért folyamodtak 1850 elején, bár csak Madách Károly útlevele maradt fenn. Tudjuk azonban, hogy értesítést kaptak arról, hogy Szegedre kell utazniuk meggyilkolt nővérük hagyatékának átvételére, s arról is tudunk, hogy 1850. február végén valóban ott is jártak. Madách Károly útlevelének tanúsága szerint február 22-én érkeztek Pestre, 26-án Szegedre, és március 1-jén már ismét Pesten voltak.

A jelek szerint azonban július elején is Pesten jártak a fivérek; hogy milyen ürüggyel, azt nem tudjuk, de hogy milyen céllal, azt igen:

ekkor menekítették ugyanis Udvardi Pétert Csesztvér 1 Pestre. Az utazás napja július 4. Erről ugyan egyik érintett útlevele sem tanúskodik, ám az emlékezetes nap kizárja a tévedés lehetőségét: ekkor léptek ugyanis életbe az új törvényszékek, s másnap Udvardi – sok más szemlélyel együtt – amnesztiában részesült. Pestre való megérkezésüket így mesélte el Kacziány Géza: “A pesti – úgynevezett váci – vámhoz közeledvén, Udvardi az utolsó megállónál hirtelen fölkapott a bakra, és a Madáchok minden intelme sem bírta rá, hogy akár elmaradjon, akár visszajöjjen a kocsiba. Madách Imre elre látta már barátját a börtönben, amiért oly vakmerő volt, hogy maga rohan bele a bresciai hiéna torkába, de Udvardi bízott szerencse-csillagában, mely tőszáz csatán, ezer veszélyben nem hagyta cserben. Így aztán, mikor a pesti vámnál meg kellett állniok – ez már késő este volt –, a házból kivilágító lámpás mellett kilépett a vámőr, átveendő a passzusokat s a bakon levő fiatal emberre rárivallt:

– No, hol a maga útlevele?

Udvardi nyugodtan így felelt:

– Én a tekintetes urak inasa vagyok.

– Be van írva az ökö útlevelébe? – kérdezte a kétféj sáros cerberus.

– Hát persze – szól nyugodtan Udvardi, mire a vámos elkiáltá:

– Passiert! – s a kocsi áthaladt a vámon.

A Madáchok kövé meredten ültek benn a hintóban.”

(Az eset megértéséhez tudnunk kell, hogy az inasok, kocsisok stb. nem kaptak külön útlevelet: gazdáik útlevelébe jegyezték be az személyleírásaikat is.)

Július 14-én fontos megállapodás születik, amely – anélkül, hogy azt az érintettek sejtjenék – évekkel később megpecsételi majd a házaspár sorsát is. A dátum a Madách család osztályegyezségének időpontja, a helyszín Alsósztrégova, ahol két nappal később Madách Imre is aláírja a megállapodást.

A megállapodás lényege az volt, hogy a sztrégovai birtokrész Madách Imrét mint legidősebb fiúgyermekét illeti, míg Majthényi Anna hozományára, a csesztvei birtok Madách Károlyt. Ez pedig értelemszerűen azt is jelentette, hogy a fivéreknek “helyet kell cserélniük”: Imrénnek és családjának Sztrégovára kell költöznie, Károlynak pedig Csesztvére.

A költözködés azonban ekkor még nem volt aktuális: Madách Károly ugyan 24 éves volt, de semmi jelét sem mutatta annak, hogy nősülni szeretne, így aztán az osztályegyezség végrehajtására hosszú ideig nem került sor. Azt sem tudjuk, hogy a megállapodásról tudott-e egyáltalán Fráter Erzsébet, illetve ha tudott, akkor tisztában volt-e azzal, hogy az gyakorlatilag azt jelenti: át kell majd költözniük Alsósztrégovára. Nehezen képzelhet el, hogy erre áldását adta volna, hiszen az anyósával való viszony kezdettől fogva feszült volt. Nem is egészen érthető, mire számított Madách Imre, amikor az egyezséget aláírta.

Állítólag még 1850 nyarán Budára, a haditörvényszék elé idézték Madách Imrét, mivel a losonci gerillaakcióban való részvétellel gyanúsították, ennek azonban semmilyen nyomát nem sikerült eddig feltárni, csupán a regényíró Harsányi Zsolt írta le az esetet; a kihallgatás után Madách Imrét szabadon engedték, s nem emeltek ellene vádat.

Arról is csak Harsányi Zsolt emlékezett meg a regényében, hogy 1850 nyarán nemeskürti Kubicza Pált is bűjtatta Madách Imre; érdemi részleteket azonban nem tudunk meg a leírásból. Kétségtelen, hogy Kubicza Pál a költő komájának, farádi Veres Gyulának a feleségével, Kheberich Etelkával közeli rokonságban állt, s ily módon ismerhette Madách Imrét is, mint ahogyan az is megállapítható, hogy a szabadságharc után valahol bujkált, majd eljárás indult ellene, ám tényleges kapcsolatokról semmit sem tudunk.

1851 elején Madách ismét útlevelért folyamodik; ezúttal az útlevél fenn is maradt, s annak bejegyzései értékes információkkal szolgálnak útjairól. Első alkalommal március 30. és április 2. között utazott Pestre. Sokan úgy gondolták, hogy ez volt az a bizonyos út, amelynek során Rákóczy Jánossal találkozott (ezt azonban a legújabbban elkerült dokumentumok megcáfolták), mások úgy érveltek, hogy talán abban a gerilla-szervezkedésben vehetett részt, amelyet Kossuthék külföldről irányítottak; ennek azonban semmi nyoma, s különben sem valószínű, hogy ilyen megfontolatlan lépéssel kockáztatta volna a nála menedéket keresők biztonságát. Az első utazás oka egészen prózai volt. Unokahúga, Madách Mária az első házasságából született lánya, Huszár Anna a nevelőjével, Ité Annával együtt még 1849-ben Alsósztrégovára került; a lány ekkor (március 30-án) töltötte be 12. életé-

vét, s mint nagyanyjának hozzá írt leveleiből kiderül, áprilistól több éven át egy pesti leánynevelő intézetben tanult. A költő tehát az unokahúgát kísérte Pestre, bár nem kizárt, hogy egyéb teendőkre is – pl. ismerősök meglátogatása vagy a pilisvörösvári és solymári birtokokkal kapcsolatos ügyek – időt szakított.

Június 7-én újabb családi esemény színhelye volt Csesztve: megszületett a házaspár első lánya, Madách Jolán, akinek – csakúgy, mint korábban Madách Aladárnak – Majthényi Anna és Fráter József lettek a keresztszülei.

Az útlevelet másodjára október 9-én láttamozták Pesten, de hogy akkoriban mit keresett ott a költő, azt éppúgy nem tudjuk, mint ahogyan a következő, december 30-i út célja sem világos. Az azonban már bizonyos, hogy ez a harmadik út volt az, amelynek során találkozott Kossuth titkárával, rákóczi Rákóczy Jánossal, akivel aztán együtt tértek vissza Csesztvére. (Nem tévesztendő össze a felső vadászati és a rákóczi elnevezést viselő család; utóbbi tagjai – éppen a félreértések elkerülése végett – gondosan kerültek a Ferenc és György keresztnévvel a névadásnál, s rendszerint y-nal írták a nevüket.)

Rákóczy “nehéz eset” volt; Udvardi Péterrel vagy Kubicza Pállal ellentétben valóban halálos veszedelemben élt hosszú éveken át, miután 1851 szeptemberében távollétében halálra ítélték, s ezt az ítéletet jelképesen végre is hajtották. Csoda, hogy ilyen hosszú időn át nem lepleződtött le. Jókai önéletírásából ill. életrajzíróitól tudjuk, hogy a világi fegyverletétel után két lovat, kocsit és parasztruhát vásárolva kezdte meg menekülését Jókai-val, majd Gyulán Laborfalvy Róza csatlakozott hozzájuk, és így menekültek a Bükkbe; egy ideig együtt voltak még Tardonán is. Rákóczy aztán Rákócra utazott, ahol édesapja élt. Pontosabban szólva, mire hazaérkezett, éppen temették őt. Rákóczy Jánosnak is, mint oly sokaknak akkoriban, a halálhírét költötték, s amikor az apa fülébe jutott a (rém)hír, szívszélhúst kapott és meghalt. Mivel Rákócson, ahol mindenki ismerte őt, nem maradhatott, tovább bujdosott a Felvidéken, de hogy miként került Pestre, arról sejtelmünk sincs.

Az események további menetét azonban Madách egyik “kollégájának”, Frideczky Lajosnak az emlékiratai alapján ismerjük. Eszerint

(valószínűleg vonaton) Vácra utaztak, ott kocsit fogadtak, amellyel azonban – föltehetően elvigyázatosságból – nem Csesztvéig csupán Tereskéig mentek, s onnan visszaküldték a kocsit. Tereskén aztán Friedeczy Lajos fogatott be, s az kocsiján tették meg az utat Csesztvéig.

És most meg kell állnom egy pillanatra, mielőtt rátérnék a bujdosás körülményeinek részletezésére. Nem volt Madách életében még egy esemény, amellyel kapcsolatban annyi téves, minden alapot nélkülöző információ látott volna napvilágot egészen 1993-ig, mint Rákóczy bujdosása a Madách-birtokokon. De nem is ez volt a legfontosabb baj; sokkal inkább a kutatóknak az esettel kapcsolatos véleményét, értékelését kell kárhoztatnunk; szinte kivétel nélkül mindenki elítélően nyilatkozott a bujdosóról. Előrebocsátanám: Rákóczy János mindenki előtt elkövetett, hogy bujdosása során észrevétlenül maradjon, s az is maradt; hogy miért tartóztatták le akkor Madách Imrét, az egészen más kérdés.

Már álnevével kapcsolatban is komoly problémák merültek fel a Madách-irodalomban. Az életrajzok ugyanis – föltehetően Szontagh Pál közlése nyomán – meglehetősen egyöntetűen a Rakovecz álnevet említették vele kapcsolatban; ezzel szemben az összes hivatalos iratban a Reiter Ignác álnev szerepelt. Ami a helyszínt illeti, Csesztvé és Alsósztrégova is előfordult az életrajzokban, a bujdosás tényleges helyszíne, Paróca ezzel szemben csak ritkán szerepelt. S hogy Madách milyen munkára fogadta fel őt? Egyesek szerint kertész volt, mások szerint vadász; az igazság ezzel szemben az, hogy erdőkerülőként alkalmazták. Az időpontot jószerivel csak Bérczy Károlynak sikerült eltalálnia, aki „hőzivatáros” estérlel írt; nagy kár, hogy fogalma sem volt róla, hogyan került Csesztvére Rákóczy, szerinte ugyanis egyedül érkezett és nem Madách társaságában. Nem folytatom. Pontosabban: az eseményeket átugorva a Madách letartóztatásával kapcsolatos hiedelemmel folytatom. Az életrajzírók szerint Rákóczy feltűnéssel viselkedésével, elszólásaival felhívta magára a figyelmet, de még idejében elhagyta a Madách-birtokot, s helyette szállásadóját vitték el az őt kereső zsoldárok. A feltételezés szépséghibája, hogy Rákóczy távozása után több mint fél évvel került csak sor a letartóztatásra, mellesleg két különböző helyszínen, hiszen a költőt Csesztvéen, tisztartóját viszont Alsósztrégován tartóztatták le.

A leghelyesebb, ha mindazt, amit az ügyel kapcsolatban korábban leírtak, elfelejtjük, s csak annyit jegyzünk meg: a bujdosás mechanizmusa ezúttal szinte tökéletesen hatékonynak bizonyult: több mint száz éven át senki sem vonta kétségbe a történeteket, s fölképzett senki sem állt ki Rákóczy János mellett. Az életrajzok írói még azsem gondolkodtak el – ami a sorok írójának, még mielőtt bármilyen tény is ismert volna az ügyel kapcsolatban, szemet szűrt –, miként lehetséges az, hogy Rákóczy sokéves bujdosása során sohasem leplezett dőtt le, ha valóban olyan feleltelenül viselkedett, annyi hibát vétett, mint ahogyan azt a biográfusok állították.

És most lássuk, mi is történt valójában! Jóval a történetek, s a Madách letartóztatása után, 1852. szeptember 9-én Angyal Lajos törvényszéki ülnök házkutatást tartott Alsósztrégován Bory István házában (Bory Istvánné szerint korábban már volt egy házkutatás náluk), s ekkor előkerült a Reiter Ignác nevére kiállított cselédkönyv. 10-én Alsósztrégován, 11-én Parócán, 12-én Kiszellén, 13-án és 14-én pedig Csesztvéen találjuk Angyal Lajost, aki a négy helyszínen összesen 23 tanút hallgatott ki Rákóczy János rejtegetésének ügyében. A tanúk között senki sem akadt, aki bármilyen terhelő információt mondott volna elő a Madáchról, akár Rákóczyról. Angyal Lajos több kérdést is feltejtett Rákóczy öltözetével és viselkedésével – különösen Madáchcsal szembeni viselkedésével – kapcsolatban; a teljesen egyöntetű válaszokból kiderült, hogy tökéletesen úgy öltözködött és viselkedett, ahogyan egy cselédlel elvárható volt, a cselédek asztalánál étkezett stb. Ezeket a tanúvallomásokat, amelyek sok szempontból új megvilágításba helyezték Madách életének egy fontos időszakát, csak az 1990-es években találta meg Zólyomi József – egy szerencsés véletlennek köszönhetően, mivel merőben más témát kutatott – a Nógrád Megyei Levéltárban.

A tanúvallomásokból az is megállapítható, hogy január 1-jén érkezhetett Madách és Rákóczy Csesztvére, majd 2-án vagy 3-án Alsósztrégovára ment, s néhány nappal később onnan Parócára, ahol tehát Reiter Ignác néven erdőkerülőként tevékenykedett. Nem sokáig időzött azonban Parócán; valamikor január végén arra a hírré, hogy a felesége meghalt, elment, és nem is tért vissza többé.

A tanúvallomások alapján bizonyosra vehet, hogy egy jól átgondolt együttműködés is lehetett szó Madách, Bory és Rákóczy között. Csesztvén bűjtatni Rákóczyt túlságosan veszélyes lett volna, de még Sztregován is számolni kellett azzal, hogy az ott él ket megfigyelik. Paróca ilyen szempontból ideális választásnak látszott. Boryt már csak azért is be kellett vonni az ügybe, mivel Paróca Csesztvét is igen távol esett: gyorsan továbbítani a híreket csak Paróca és a hozzá közel fekvő Sztregova között lehetett. Feltételezhetően a konspiráció része volt a feleség halálhíre is. Rákóczy már Parócára történt megérkezésekor – a tanúk szerint – arról beszélt, hogy a felesége súlyos beteg. Erre nyilván azért volt szükség, hogy a halálhír és Rákóczy azt követő távozása ne keltsen gyanút. Valójában arról lehetett szó, hogy a felek megállapodtak: ha Rákóczynak felesége halálhírét üzenik meg Sztregováról, akkor az azt jelenti, hogy azonnal menekülnie kell.

Van persze az egész ügynek egy mindmáig homályos pontja: ha egyszer Rákóczy János már 1852. január végén elment, és többé nem is tért vissza, ráadásul soha sem bukott le, akkor miként lehetséges, hogy Madách Imrét csak augusztusban tartóztatták le? Azt a lehetőséget, hogy esetleg más ok miatt történt volna a letartóztatás, most már bátran elvethetjük, hiszen a sztregovai házkutatás, majd a tanúk kihallgatása semmi másra nem irányult, kizárólag Rákóczy rejtegetésének körülményeire.

De kinek állhatott érdekében Madách letartóztatása? A kérdést – eléggé el nem ítélt módon – már a Madách-irodalom kezdetén feltették, s t meg is választották. Nem szívesen írnám le annak a dинyetermesztésben jeleskedő (s arról szakkönyvet is író) személynek a nevét, akiről úgy vélték, hogy az feljelentése vezetett Madách letartóztatásához. Nemcsak azért nem, mert korántsem vagyok meggyőződve róla, hogy valóban hibáztatható, hanem azért sem, mert az érintett – ha hinni lehet a verseinek; s kinek vagy minek higgyünk, ha nem a verseinek? – az ellene vétkezéskor megbocsátott. De visszatérek a kiinduló kérdéshez, amely véleményem szerint alapvetően és meglehetősen átlátszó módon elhibázott, hiszen egy olyan feltevést tartalmaz, amely semmivel sem igazolható. Valóban: miért éppen Madáchnak akart ártani valaki, s miért nem mondjuk Rákóczy Jánosnak vagy Bory István-

nak, bonyolultabb lehetésekről nem is szólva? A megtalált tanúvallomások kapcsán fel is merült a gyanú, hogy talán Rákóczy Jánosnak egy közeli rokonával ellenséges viszonyban álló személy próbált a Rákóczy családnak ártani, s árulta el azt, hogy a Madách-birtokon kit is rejtegettek. Ebben az esetben a Rákóczy távozása és Madách letartóztatása közt eltelt hosszú idő egy lehetséges magyarázata az, hogy az a sérelem – bárki is volt annak okozója vagy elszenvedője –, amely a feljelentéshez vezetett, csak hónapokkal Rákóczy távozása után esett meg.

Térjünk vissza a letartóztatást megelőző hónapok – eseményekben nem túlságosan bonyolult – időszakához. Útlevele szerint február 7-én Madáchot ismét Pesten találjuk; ezúttal azt is tudjuk, hogy meglátogatta az unokahúgát a leánynevelő intézetben, de mai tudásunk alapján nem zárható ki, hogy Rákóczy Jánossal is összefüggött az útja. Gyanúsan rövid időtöltés el ugyanis a menekült Parócáról történt távozása óta; Rákóczy még azzal sem lehetett tisztában, hogy milyen veszély fenyegette, márpedig ez számára létkérdés volt a továbbiak szempontjából is. Ez persze csak feltételezés, úgy vélem azonban, hogy elég logikus feltételezés. A konspiráció során a feleknek azt is meg kellett már jó előre beszélniük, hogy mi legyen, miután Rákóczynak, felesége halálhírét megüzenve jelt adnak? Hová meneküljön? Ki és hogyan segíti t a továbbiakban? Miként értesül az t fenyegető veszély pontos okáról? Mivel korábban Pesten tartózkodott, föltehetően Parócáról is oda ment vissza, megjelenése ott kelthetett a legkisebb feltételezést, s a későbbiekben ott találkozhattak a legnagyobb biztonságban Madách Imrével; bár az is lehet, hogy utóbbi közvetlenül ahhoz a személyhez fordult, aki a korábbiakban Rákóczyt Pesten bűjtatta. A költő még egy alkalommal utazott – ezúttal újabb útlevelel – Pestre: május 18-án.

Ezt követően az egyetlen esemény, amelyről tudunk, maga a letartóztatás. Annyi bizonyos, hogy augusztusban és hogy Csesztvén történt, mivel szeptember 1-jén a költőt már kihallgatták, de az esemény napja nem ismert. Csak a napszak: természetesen este volt (véltetően azért, hogy a kúriát észrevétlenül megközelíthessék), a gyerekek már aludtak, a házaspár egymással volt elfoglalva éppen; ha hinni lehet Bérczy Károlynak, merben szellemi foglalatosságról lehetett szó, amennyiben a költő felolvasott a feleségének.

A csend rsisak megcsillanása azonban már bizonyára Bérczy leleményét dicséri; aki sajnos ezúttal is melléfogott A letartóztatást ugyanis nem a megyei hatóság rendelte el és hajtotta végre, hanem a Pozsonyi Katonai Kerületi Parancsnokság, s ennek megfelelően katonák és nem csend rök szállították a pozsonyi Vízikaszármába Madách Imrét (és persze Bory Istvánt is). Újabban felmerült az a – logikusnak látszó – hipotézis, hogy elbb a közeli Balassagyarmatra hurcolhatták s csak aztán Pozsonyba, ám ez mégsem olyan ésszerű, mint amilyennek első pillanatban látszik. A hadseregnél az er források ésszerű allokációjára törekedtek akkoriban is, ennek megfelelően a fogoly szállításánál mérlegelni kellett, miként lehetséges a legkevesebb fegyverrel a legteljesebb biztonságot és egyúttal az akció gyorsaságát is szavatolni, ha pedig ezt valaki komolyan mérlegeli, akkor a korabeli infrastruktúra ismeretében egészen más eredményre jut. Eszerint Madách Imrét Csesztvér I (Balassagyarmat érintése nélkül) Érsekvadkertén és Rétságán át egyenesen Vácra vitték, ahonnan a reggeli (Pestrel induló) vonattal szállították Pozsonyba. Természetesen nem biztos, hogy valóban így is történt, mégis ez látszik a legésszerűbbnek s így a legvalószínűbbnek is.

Börtön és internálás

Miért tartóztatták le Madáchot és Boryt? – Veres Pálné és Frideczky Lajos látogatása – Egy hadbíróági ügyben I kettő rész: Madáchot Pozsonyból Pestre szállítják – Kinek volt igaz, avagy gerilla volt-e Madách? – Az alkotók kedv visszatér: a börtönben írt művek, Az ember tragédiája első változata – Fráter Erzsébetet kész helyzet elé állítják

Az 50-es évekből nem sok dokumentum maradt fenn; akár Madách Imre, akár más híres ember életét nézzük, sem a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, sem a budai Hadtörténeti Levéltár nem bíz velkedik dokumentumokban. Mintha utóbb gondosan átválogatták volna az iratokat, s csupa mellékes, érdemi információt alig tartalmazó anyagokat hagytak volna meg a levéltárakban. Az első fejezetben említett tanúkihallgatások is föltehetően csak azért maradtak meg, mert nem volt értelme azokat a Pozsonyi Katonai Kerületi Parancsnokságnak küldött jelentéshez csatolni: a tanúk magyarul nyilatkoztak, s ezt a nyelvet Pozsonyban nem sokan beszélték. Így aztán a Nógrád Megyei Levéltár egyik – terjedelme miatt még az elszánt kutatókra is riasztóan ható – irategyüttesében, a megyefelőlíró iratok között megmaradtak a jegyzőkönyvek.

De nemcsak az iratok java része veszett el; mára jórészt feledésbe merült az is, miként működött az abszolutizmus rendszere Magyarországon, hogyan működtek pl. a hadbíróóságok.

A Madách-irodalomban, különösen 1983 óta, két ügy folyamatosan keveredik egymással: Rákóczy János bűjtatásának ügye, és a gerilla-szervezkedésben való részvétel. Ideje, hogy szétválasszuk a kettőt, annál is inkább, mivel a jelek szerint a bíróságok is ezt tették. Madách és Bory letartóztatásának egyedüli oka a felségárulásért elítélt Rákóczy János bűjtatása volt. Ez katonai ügy volt, de nem számított igazán “komoly” ügynek. Katonai ügy volt, mert a vármegyét csupán egy leiratban utasították olyasmire, amit mai szóhasználattal “pótnyomozás”-

nak lehet nevezni, de az írásban vétel, kihallgatás stb. Pozsonyban történt. “Normális esetben” ott is kellett volna meghozni az ítéletet. Ez a későbbiekben világosan kiderül a Pozsonyi Katonai Kerületi Parancsnokság és a Pesti Hadbíróóság közti – természetesen közvetett – kommunikációból. [Hogy miért közvetett ez a kommunikáció? Mert katonai szervezetekről van szó, ahol a hierarchia azonos szintjein általában nem megengedett a közlés. Ha a két félnek egymás számára fontos közlendője van, akkor azt az irányítás magasabb szintjein keresztül kell megtenniük. Esetünkben a Császári-Királyi Katonai és Polgári Kormányzóság (Buda) volt ez a magasabb szint.] Amikor hónapokkal később a kormányzóság utasítja majd Pozsonyt, hogy szállíttassa át Madách Imrét Pestre, akkor a címzett feliratában visszakérdez: vajon a vele együtt és egyazon ok miatt letartóztatott Bory Istvánt is át kell-e szállíttatnia? A kormányzóság válasza: nem feltétlenül, csakis abban az esetben, ha Pozsonyban úgy ítélik meg, hogy ügye semmiképpen sem tárgyalható külön. Ez az iratváltás világosan jelzi, hogy Rákóczy János bűjtatását a kormányzóság olyan ügyként kezelte, mint amelyben helyben meghozható az ítélet, s ettől elválaszthatónak tartotta a gerilla-szervezkedést; az utóbbi olyan ügy volt, amelyet – már csak technikai okokból is (pl. az ország különböző részein letartóztatottak szembesítése) – Pesten kellett tárgyalni.

A tisztánlátás érdekében – már amennyire egy ilyen régi ügynél tisztánlátásról egyáltalán beszélhetünk – még egy fontos körülményre kell felhívnom az olvasó figyelmét. A huszadik században a hadbíróóság fogalma már-már a törvénytelenességgel, törvényen kívüliséggel határos asszociációkat keltett. Igaz, a szabadságharcot követően is voltak olyan esetek, amikor atrocitásokra került sor, ám valójában inkább a polgári, mintsem a katonai hatóságoktól kellett tartani. A korábban már említett Frideczky Lajos például, akit többször is beidézték, és rövid ideig fogva is tartottak, mert úgy sejtették – mint láttuk, voltaképpen helyesen –, hogy neki is köze van Rákóczy János rejtegetéséhez, kerek percek leírta visszaemlékezésében, saját tapasztalatainak összegzéseként: “Ez jellemzi, hogy az akkori időkben a jogi fogalmak mily különbözőek voltak a polgári és katonai hatóságok körében, a polgáriak az ártatlanok zaklatása, a katonaiak a lehetőségekig a törvényes eljárás megtartása tekintetében.”

Madách Imrét és Bory Istvánt tehát Pozsonyba szállították, ahol a Vízikasznóházban raboskodtak hosszú hónapokon át. Levél ebből az időszakból nem maradt fenn, bár a családdal való közvetett kapcsolattartásnak azért vannak jelei. Ha minden igaz, Pozsonyban tudta meg azt, amit letartóztatása előtt még nem sejtett, hogy felesége ismét gyermeket vár, s állítólag azt üzenté haza, hogy olyan nevet adjanak a gyermeknek, amelyben van “bor” is és “bál” is. Jó kedélyét tehát a jelek szerint nem veszítette el; április 3-án született gyermeke valóban a Borbála nevet kapta, bár családi körben csak Árának hívták.

Pozsonyban szeptember 1-jén kelt az a leirat, amelyben kiderül, hogy mivel vádolták a Madáchékat; a leirat eleje magyar fordításban így hangzik: “Madách Imre csesztvei földbirtokos és intézője, Bory István azzal vádoltatnak, hogy tudatosan rejtegették a távollétében elítélt feleségárulót, Rákóczy Jánost. Madách ezt a vádat kétségbe vonja és hangoztatja: múlt év novemberében egy férfi érkezett hozzá, aki magát Reiter Ignácnak nevezte, és aki szabályszerű útlevelemmel és két bizonyítvánnyal rendelkezett, aminek következtében nem látta akadályát, hogy ezt az embert ez év január 1-től mint erdőkerülőt szolgálatába fogadja.

Az állítólagos Reiter Ignác valójában ez év január 2-án telt fel Csesztvén, néhány napot ott töltött, aztán Sztregovára küldték, onnan Bory intéző Parócára kísérte és a helyi előljárónak mint az új erdőkerülőt mutatta be. Folyó év januárjának végén Reiter az éppen Sztregován tartózkodó Madách úrtól 10 napi szabadságot kért, hogy az állítólag Suhanban betegen fekvő feleségét meglátogassa; röviddel ezután elment, és többé nem került elő. Nem tudjuk, vajon Pozsonyban honnan tudhatták ilyen pontosan azt, hogy a keresett személy Madách valómásával ellentétben nem novemberben, hanem éppen január 2-án telt fel Csesztvén, az azonban bizonyosnak látszik, hogy az ellentmondásra felhívhatták Madách figyelmét, s mivel a későbbi tanúvallomások is egybehangzóan a januári dátumot támasztották alá, vallomásának ez a része tarthatatlan volt. A leirat a továbbiakban 13 pontban s azon belül összesen 34 alpontban taglalta, hogy az ügyben hol, kiknek és milyen kérdéseket kell feltenni, majd a szeptember 7-én Balassagyarmaton tartott törvényszék végzése értelmében Angyal Lajos törvényszéki ülnököt bízta meg az ügy kivizsgálásával és a jelentéstétellel.

Hosszú időn át az egyetlen visszaemlékezés, amely Madách pozsonyi fogságával kapcsolatban napvilágot látott, Veres Pálnéé volt; azt is csak közvetett forrásból, lányának, Rudnay Józsefné Veres Szilárdának a leírásából lehetett ismerni. Idézzük hát mi is ezt a kedves történetet, amelyben Veres Szilárda elmeséli, miként látogatták meg szülei a Pozsonyban raboskodó költőt. “Pozsony utcáin a fogház felé haladva látták, hogy egy magasföldszint nyitott ablakában, fiatal hölgy öntözgette virágait. Veres Pálné gyengéd lelkében – amint meglátta a virágokat – rögtön feltámadt a gondolat, hogy a fogoly Madáchnak néhány szál virágot vigyen. Megkérdezé tehát a nőt – természetesen németül, mivel akkor Pozsony lakossága teljesen német volt –, nem adna-e neki néhány szál virágot? Mire a felelet az volt: »Nem eladók«. – »Én egy szegény magyar fogolynak vinném a fogságba«, – szölte Veres Pálné. Mire a német hölgy: »Mit? magyar fogolynak?! annak odaadom mind!« felkiáltással valamennyi virágját levágva, odaadta Veres Pálnénak, ki be is vitte a csokrot Madáchnak. – Nagy, magas feszület előtt, hadbíró és porkoláb jelenlétében történt a találkozás. Természetesen a virágok szálacskáit szigorúan megvizsgálták, nem rejtenek-e tiltott levélkét. Madách e fölötti örömet szépen meg is írta a »Fogoly bokrétája« című költeményében.”

És most idézzük a verset, amelynek korai változata úgy látszik más címen maradt meg Veres Pálné emlékezetében (vagy talán nemcsak ott, gyanítható, hogy más Madách-művekhez hasonlóan ennek a kéziratával is rendelkezett), s más címen – *A rab, virágaihoz* – maradt fenn a költő hagyatékában.

*Hogy ha j a ' tél, és azt hiszed már
Elfelejtett tán az isten is,
S a halál tusában meg meredt szív
Semmit nem fél és semmit se ' hisz,*

*Akkor j kelet mosolygó lánya,
A tavasz tündére 's hoz vigaszt,
Börtönömmek néma üregében
Oh mi édes kéjjel érzem azt.*

*szi lombja voltam már a létnek
Kebéléhez szorított a halál
S életet virágot hozva íme
Jött a nemt s az te n valál [...]*

A költemény még sok versszakon át folytatódik, az “ömlengés”-t I azonban (Madách adja majd igen találóan ezt a címet egy jóval későbbi versének) ezúttal is inkább megkímélem az olvasót. Veres Pálné sajnos elfelejtette megüzenni az utókornak, hogy férje vagy a költő felesége ismerte-e ezt a verset, s főképp tudták-e, hogy kinek és milyen alkalomból íródott; gyanítható, hogy nem, máskülönben nemtetszésüknek – amelyben vélhetően sokkal inkább érzelmi, mintsem esztétikai szempontok játszhattak volna szerepet – nyilván hangot adtak volna.

De ne gondoljunk semmi rosszra! A rab költőt egy ismerős házaspár kedvessége dalra ihlette, s ha költeményében nem jutott hely a férjnek, annak talán az volt az oka, hogy a történet szerint a férj csak asszisztált, a virág megszerzésénél felesége volt az aktív, a kezdeményező.

A másik visszaemlékezés, Frideczky Lajosé, csak 1988-ban látott napvilágot. A Pozsonyba idézett politikus, sok évtized múltán, így emlékezett vissza a kihallgatására: “A hadbíró első kérdése az volt, ismerem-e Madách Imrét (ki az időben ott Pozsonyban elzárva volt) s van-e tudomásom arról, hogy Madách miként szöktette meg Pestről Rákóczy Jánost, ki mint Kossuth irodafőnöke kerestetett, megszöktetése után pedig hol adott neki menhelyet?” Frideczky tagadta, hogy Madáchnak köze lett volna Rákóczy menekítéséhez. “A második kérdés, mely hozzám intéztetett, az volt, hajlandó vagyok-e mindezen körülményekre esküt tenni – igennel feleltem.” Frideczky tehát hajlandónak mutatkozott a hamis eskütelre, bár nem tudunk róla, hogy szaván fogták volna. (Eljárásának helyessége a magyar olvasó számára éppoly nyilvánvaló, mint egy muzulmán az, hogy a szigetvári hársők lekasabolása korrekt eljárás volt; elvégre a hitetleneknek tett eskü eleve semmis.)

Frideczky így folytatja írását: “Mielőtt távoztam, azon kérést intéztem a hadi törvényszékhez, engednék meg a Madáchallal találkozást, mert otthonomban azon hír (mit én nem hiszek) van, hogy Madách már testileg is lett volna fenyítve, mire látható felháborodás s tanácskozás

után a találkozási engedély megadatott, azon feltétel mellett, hogy egy kijelölt katonai személy előtt, kizárólag német nyelven beszélhetünk, – s ezt megígérve, néhány perc múlva Madách Imre két szuronyos katonája között megjelent, a találkozásunk öröme érezhető, de kifejezhetetlen volt.

A találkozás ellen részére ott hagyott katonája pedig hozzánk közeledvén kijelentette, hogy tecczésünk szerint beszéljünk azon nyelven, ami nekünk legalkalmasabb, s visszavonult a szoba legvégébe, a két katonája pedig eltávozott.”

Mialatt Madách Pozsonyban raboskodott, az események sajátos fordulatot vettek. Az ország másik felében, Gyulán fegyveres szervezkedést lepleztek le, és október 11-én kihallgattak egy Kapu András nevű személyt, aki azt állította, hogy *értesülése szerint* Madách Imre is részt vesz a gerillaszervezkedésben. (Ezt a mozgalmat az emigrációban élők irányították, s a levert szabadságharc folytatása lett volna a célja.) A kiemelés nem véletlen; Kapu András nem állította, hogy személyesen ismerné Madách Imrét, csupán más valakitől (Stark Mihálytól) hallott az esetről. Ám Madách nevének említése egy ilyen ügyben elegendő volt ahhoz, hogy egy másik gépezet is beinduljon. Miután tehát Gyulán fegyveres szervezkedést lepleztek le, erről feliratban értesítették a kormányzóságot, s ebben a feliratban értelemszerűen a költő neve is szerepelt. Budán a jelentést egyenesen Albrecht főhercegnek terjesztették fel, majd intézkedések sora követte egymást, amelyeknek lényege az volt, hogy az elfogott személyeket a Pesti Hadbíróságra kell szállítani. Október 18-án már a bécsi rendminiszternek is felterjesztik a gyulaiak leletését, amelyben Madách Imre neve is a szervezkedők között szerepel. Egy héttel később pedig a kormányzóság egy Pozsonynak küldött leiratában kilátásba helyezi két pozsonyi rabnak, Madách Imrének és Hinkó Jánosnak a Pestre történő átszállítását. Azt azonban, hogy az átszállítást ezt követően miért halasztották el hosszú hónapokra, ma sem tudjuk.

Közben Nógrádban sem tétlenkedtek. A Bory Pál helyébe lépő új megyefőnök, óvári és szentmiklósi gr. Pongrácz Arnold utasította Komáromy Imre kerületi biztost, hogy tegyen jelentést arról, kikkel érintkezett Madách Imre, és a szintén csesztveivel és Majthényi Pállal, s

két napra rá meg is kapta a választ: Komáromy Imre név szerint felsorolta és jellemezte azt a 17 személyt, aki a leggyakoribb vendég volt Csesztvén. Komáromy Imre különösen népszerűtlen volt a megyében, amit nem is olyan nehéz megértenünk, ha jelentésének akár csak első sorait is elolvassuk: “Méltóságod október 31-én kelt [...] rendelkezésében kegyeskedett azt a megbízást adni, hogy Madách Imre csesztvei földbirtokosra vonatkozóan, akit most haditörvényszék elé állítottak, és mindazokról a gyanús vagy gyanútlan személyekről, akik leggyakrabban egy társaságban szokott lenni, és azokról is, akik különféle ártatlan ürüggyel nálá, és az ott lakó, hasonló gondolkodású Majthényi Pálnál összegyűltek, felsége nevére tett eskü alatt jelentést tegyék, és nem kevésbé mindegyik neve után rövid jegyzetet közöljék életük és politikai hitvallásukról – s a jövőben pedig feltűnés nélkül megfigyeljem és viselt dolgaikról tudósítsak [...]” Komáromy Imre jelentése máskülönben nem túl érdekes; hogy valamelyest mégis felkeltsem iránta az olvasó érdeklődését, csupán egy jellemzést ragadok ki belőle, az olvasó fantáziájára bízva, hogy vajon kiről lehet szó: “legtöbbször Pesten lakik, a forradalom előtt a vármegyénél aljegyző volt, a forradalom alatt mint a magyar forradalom történetírója mindig a forradalmárok táborában tartózkodott. Politikai hitvallására nézve forradalmár; az uralkodóházzal szemben ellenséges beállítottságú, jelenleg költészettel foglalkozik. – Beszédei lázítóak, nem volt gyakran Madáchnál, de amikor jött, mindig hosszabb ideig maradt.” (A megfejtés a fejezet végén található!)

De térjünk vissza a gerillaszervezkedéshez! Vajon hivatása magasztalán állt-e a Pesti Hadbíróság, amikor másfél évvel későbbi ítéletében a Rákóczy János bűjtatásával kapcsolatos vádló a bizonyítékok elégtelen voltára hivatkozva felmentette a vádlottat, a gerillamozgásban való részvételt pedig meg sem említette az ítéletében? Az utóbbi évtizedek Madách-kutatói hajlottak arra, hogy nemmel, e sorok írója viszont hajlik arra, hogy igennel feleljen.

Annak, hogy a szervezkedéshez köze lett volna Madáchnak, több dolog is ellentmond, mindennek előtt az a saját vallomása, amelyet nem ekkor, hanem 1861. július 20-án tett egy barátjának: “a bécsi kormány azon gyanúsításból, hogy én szabad csapatokat szervezek, elfogott...

A vád hazugság volt, s ennél fogva világos, hogy számtalan kikérdésre semmit se feleltem. Azt gondolhatod, hogy nem rajtam múlt, ha sereget nem teremtettem a földre annak az átkos rendszernek megbuktatására”. Másrészt ellentmond a feltételezésnek az is, hogy Madách több személyt is rövidebb-hosszabb ideig rejtegetett a birtokán. A két tevékenység összekapcsolása ugyanis óhatatlanul veszélyezteti mindkét csoport biztonságát: egy felelőssége tudatában lévő személy – s kétség sem férhet hozzá, hogy Madách az volt – nem kockáztathatja sem azt, hogy a gerillamozgalom lebukása esetén veszélybe kerüljenek a bújta-tottak, sem azt, hogy az utóbbiak lebukása esetén eljussanak a hatóságok a gerillaszervezkedésben részt vevőkhöz.

Akik mégis úgy vélik, hogy Madách a gerillaszervezkedésben is részt vett, azok egyetlen tényre alapozzák a vélekedésüket, Kapu András vallomására. Vajon miért vallotta azt Kapu András, hogy Stark Mihálytól úgy értesült: Madách is benne van a szervezkedésben? Tételezzük fel az egyszerűség kedvéért azt, hogy Kapu András valóban így értesült, és Stark András is valóban így tudta. Még ebben az esetben is önkényes dolog feltételeznünk azt, hogy így is volt. Annak, hogy Madách neve a gerillaakciókban is szerepelt, egészen más magyarázata lehetett. Láttuk, hogy a salgótarjáni fegyverletételt követően a gerillák puskákat rejtettek el Sztregován. Azok, akik az akcióban részt vettek, nyilván a későbbiekben is kapcsolatba kerültek az immár külföldről szervezett gerillamozgalommal, s Madáchcsal – anélkül, hogy megkérdezték volna – elkötelezettségét, magatartását ismerve, eleve úgy számoltak, mint akire egy fegyveres felkelés esetén egészen biztosan számítani lehet. Így történhetett, hogy nevét bizonyos körökben együtt említették azokkal, akik a szervezkedésben valóban részt vettek. Csaknem bizonyos, hogy a Gyulán elfogottak személyesen nem ismerték Madách Imrét, de még az is kétséges, hogy a losonci Hinkó János ismerte-e.

Egy későbbi iratból az is kiderül, hogy Madáchnál házkutatást tartottak, de hogy ez a letartóztatása előtt, azzal egyidejűleg vagy azután történt-e, azt sajnos nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy a házkutatás nem járt eredménnyel: nem találtak kompromittáló iratokat a hatóságok.

Érdekes, hogy Bilkom hadbíró, aki majd másfél év múlva kihirdeti az ítéletet Madách ügyében, már ekkor világosan látta a vád egyik –

tegyük hozzá: súlyosabb – pontjának nem kell megalapozottságát. A kormányzóságnak ugyanis ezt írta: “Kapu András eme kijelentése [mármint az, hogy Madách is benne van a szervezkedésben – A. Cs.] nem törvényes, a bíróság előtt még visszavonhatja, vagy Stark Mihály kétségbe is vonhatja, ezért egyelőre csupán gyanúokként tekintend Madách Imre és Hinkó János ellen.

E két egyén hangsúlyozottan rossz politikai magatartása bár alkalmas volna a Kapu András által felvetett gyanú megerősítésére, jogszere feljelentéshez azonban mégsem elegendő, mert ezideig semmilyen bizonyos jelünk nincs arra vonatkozóan, vajon Madách Imre és Hinkó János Stark Mihállyal ismeretségben áll-e, netán még érintkeztek is volna egymással.

Ha azonban valaki ellen egy elkövetett bűncselekménynek a több-kevesbé megalapozott gyanúja merül fel, annak börtönbe vitele törvényesen nem kívánatos, de magatartásának és cselekedetének szigorú rendri felügyelete sürgősen célszerű [...]”

Kapu András azonban a későbbiekben megerősítette korábbi vallomását, így végül 1853. január 5-én a kormányzóság mégis elrendelte Madách és Hinkó Pestre szállíttatását, akiket január 15. és 19. között valóban át is szállítottak, nem sokkal később pedig Bory Istvánt is az Újépületben találjuk. (Boryval kapcsolatban, mint említettem, az volt a kormányzóság álláspontja, hogy csak akkor szükséges átszállíttatni t, ha Pozsonyban úgy ítélik meg, hogy ügye elválaszthatatlanul összefonódik Madáchéval; ellenkező esetben nincs szükség a Pestre szállíttatására, ügyében Pozsonyban kell ítéletet hozni.)

A börtönben töltött hónapok alighanem legsúlyosabb, de egyben legtermékenyebb időszak következett el Madách életében. A politikus képviselő társa, Pétery Károly így számolt be emlékiratában barátjának egy hosszú nyáresti út során tett vallomásáról: “[...] mikor félévi letartóztatásom után Pozsonyból az Újépületbe hurcoltak: lassankint borzadva vettem észre, hogy lelkem megtörik az iszonyú börtön sötét falai között, a hol *a napvilágtól is meg voltam fosztva*.

Akkor éreztem, hogy mi az a magán-börtön.

De nem adtam meg magam küzdelem nélkül sötét gondolataimnak. Felújítottam emlékemben a forradalom dicső napjait, átfürkészttem éle-

tem, ifjúságom, családi köröm minden szebb emlékét, hogy a sötét lehangoltságot, mely a hoszas magán-börtönben vérem minden cseppjét megmérgezte, eltávolítsam magamtól. Az *rülest* íéltém.

Az auditor kikeresett pokoli kínnal V. S.-t és egy nálunk szolgált porosz tisztet – nevét elfelejtettem – vezetett el naponkint börtönöm el tt. Ezekkel találkoztam rövid délutáni sétáimon. Iszonyú volt ezekre a testileg-lelkileg megtört áldozatokra rá is nézni. Még most is felriadok álmomból, ha a szerencsétlen V. S. tébolytól eltorzított vonásaira visszagondolok, akit azel tt személyesen ismertem. [...]

Egy véger lködéssel leráztam magamról a sötét kétségbeesést, s valamennyire nyugodtabb módokról kezdtem gondolkodni. Miként távoztassam el magamtól az rjögés rémeit, melyek vázkarjaikkal megfojtással fenyegettek.

A mint szétnéztem sz k börtönömben, mintegy a gondviselést hívva segítségül, *egy krétadarabot vettem észre az asztalom alatt*. Valószínű leg a börtön r ejtette el, mikor reggelimet behozta.

Mintha egy jótékony szellemsugár világította volna meg börtönömet és sötét kedélyemet: *tervem abban a perczen* készen volt.

– Írni, dolgozni fogok – susogám magamban – kedélyem szóraztatására. A terv rögtön tetté l n. *A feny faasztal lett* pergamenem.

Minden nap egy-két jó barátom emlékkönyvébe készítettem verset; s miután megírtam, tüstént betanultam s aztán letöröltem, hogy a börtön r vagy auditor észre ne vegyék és íróeszközömt l meg ne fosztassam.

Mikor krétám elfogyott, nagy jutalom ígérete mellett sikerült magamat ezzel az íróeszközzel ellátni.

De id múltán azt vettem észre, hogy kedélyem ismét sötétülni kezd, s hogy már nem szórakoztat ez a neme a költészetnek.

Másodszor egy drámát írtam. Ez is hamar elkészült. Ezután egy regénybe kezdtem, de azt félbehagytam. *És ekkor kezdtem hozzá az "Ember tragédiájá"-hoz*

El ször Lucifer nevet adtam ennek a m nek, mellyel fogságom végeig kihúztam az id t.

Ez a munkám vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz – de semmi esetre sem közönséges.

Kiszabadulásom után békét hagytam az irodalomnak, de úgy hiszem, 56-ban, mid n a keleti hadjárat után ismét elt nt a felszabadulásnak minden sugára: újra hozzáfogtam költ i m vemhez és rövid félbeszakításokkal még 57-ben be is fejeztem. *Most csak azt nem tudom, mitév legyek vele.* [...]” Pétery emlékiratát nem véletlenül idéztem ilyen hosszasan: ez az egyetlen írás, amely Madáchot idézi a börtönben történetekkel kapcsolatban. (V. S. egyébként Vachott Sándor, akir l ma már dokumentumok alapján is biztosan tudjuk, hogy Madáchcsal egyid ben tartották fogva az Újépületben, s aki valóban beleült a megpróbáltatásokba; kiszabadulása után egy elmeegógyintézetben halt meg.)

Madách tehát életének talán legjobb döntését hozta meg, amikor szabadidejét – márpedig a kihallgatásoktól eltekintve most aztán valóban minden ideje szabad volt! – teljesen az irodalomnak szentelte, s ezen még az sem sokat változtat, hogy választási szabadságát a körülmények er sen korlátozták.

Úgy látszik, egy id után levélírára is lehet sége nyílt; egyetlen ismert börtönlevelét február 24-én ügyvédjének, Jámbor Lászlónak írta, akit többek között pipa és dohány vásárlásával bízott meg. Valamikor február végén édesanyja is meglátogatta t, és úgy találta, hogy fia egészséges és víg kedély .

Március elejére azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy otthon, Csesztvén súlyos gondokkal kell számolnia. Fráter Erzsébet március 6-án írt levelében egy 600 peng r l szóló kötelezvény kiállítását kéri férjét l. Mivel a kötelezvény még a múlt században is megvolt – hasonmását 1890-ben közölték –, ebb l két következtetést is levonhatunk; az egyik: Madách igyekezett felesége segítségére lenni, a másik: ez az igyekezet nem vezetett eredményre, máskülönben a kölcsön visszafizetése után a kötelezvényt nyilván megsemmisítették volna. Április 3-án aztán megszületett a költ lánya, Borbála. Úgy látszik, mindenki biztosra vette, hogy rövidesen a család f is hazatér, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy szokatlanul kés n, április 28-án került csak sor a keresztel re.

Nem így történt, s ez is változatos találgatásokra adott okot a Madách-irodalomban. Miért hitte mindenki azt, hogy rövidesen hazatérhet

Madách Imre? És hol számították el magukat, akik a közeli szabadulásban – s még inkább a közeli hazatérésben – bíztak? Nem elég, hogy Madách az elzetes várakozással ellentétben csak május 2-án szabadult, ráadásul még hosszú hónapokig nem hagyhatta el Pestet!

A hivatalos iratok tüzetesebb vizsgálat után, különösen ha nemcsak arra fordítjuk figyelmünket, hogy miről szólnak, de arra is, hogy miről nem szólnak ezek a dokumentumok, elég egyértelműnek látszó választ adnak a kérdésre.

Április 14-én a Pesti Hadbírószág levelet küldött Nógrádba a megyehatóságának, amelyben kérte Rákóczy Sándornak, Hoitsy Miksának és Schmidt Amáliának eskü alatt történő kihallgatását Rákóczy János bűjtatásának ügyében. Az ügy néhány hétig elhúzódott, végül azonban május 3-án megküldte a megye a kért kihallgatások jegyzőkönyvét; nagy kár, hogy csak a kíséreltet irat maradt fenn, így fogalmunk sincs róla, mi szerepelhetett a vallomásokban.

A jelek szerint tehát áprilisban már nem a gerillaszervezkedés ügyében folytatott vizsgálatot a hadbírószág, hanem visszatért a korábbi vádpontra. Madách és környezete, miután a gerillaszervezkedéssel kapcsolatban a jelek szerint semmit sem sikerült bizonyítani, s az ügy lezárulni látszott, érthetően arra számított, hogy közel van a szabadulás napja. Tévedtek. A hadbírószág nem is tehetett mást, mint hogy a gerillaügy elejtése után visszatért a korábbi vádpont vizsgálatára, s mivel úgy találta, hogy Pozsonynak nem sikerült elegendő adatot gyűjtenie sem ahhoz, hogy a vádat megalapozottnak tekintsék, sem ahhoz, hogy elejtsék, ezért további személyek kihallgatását szorgalmazta a megyénél. Madách, akit ekkor már hónapok óta föltehetően csak a gerillaszervezkedéssel kapcsolatban hallgattak ki, bizonyára maga is meglepődött azon, hogy az elzetes – lezártnak hitt – ügyre ismét visszatértek, s így szabadlára helyezését, amelyet már biztosra vett, halogatták.

Fráter Erzsébet is egyre kilátástalanabbnak látta helyzetét. Április 26-án sógorának, Madách Károlynak azt írta, hogy ha férjét elítélik, vagy sorsa bizonytalan marad, akkor kénytelen lesz apjához költözni Csehtelekre; ebből, de más leveleiből is megállapítható, hogy férje családjától szorult helyzetében nem kapta meg azt a támogatást, amit elvárt volna. Ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk; egészen más kérdés

persze, hogy a magatartásával okot adott-e arra, hogy a Madách család (id. Madách Imrénéről és Madách Károlyról van szó, hiszen a többiek már halottak) elzárkózzék a segítségnyújtástól. Erre egyébként talán akkor sem lehetne megnyugtató választ adni, ha történetesen pontosan tudnánk, mi is történt Csesztvén a család távolléte alatt, így pedig, hogy valójában csak találgathatjuk, végképp nem lehet mit mondani. (Érdekes, hogy a családi hagyomány nem szól arról, hogy Fráter Erzsébet megcsalta volna a férjét. 80 évvel a történetek után Madách Károly unokájának férje ezt a magyarázatot adta Harsányi Zsoltnak apósa apjának elzárkózására: “Mikor Madách Imre fogságban ült, megjelent Csesztvén Madách Károly, hogy sógornéját meglátogassa, és a gazdagságnak utánanézzon. Ideérve látta, hogy nagy társaság cigány mellett hangosan mulat – lelke mélyén felháborodva le sem szállt a kocsiról, hanem azonnal megfordult és elment.”)

Madáchnak a *Fogságomból* című verséből az derül ki, hogy ezúttal lélektanilag teljesen félreértette a helyzetet:

*Óh de mellettem el ne felejtsetd,
A miattam búsongó anyát.
Rejtsd el tőlem mind azt ami árnyék,
'S azt mutasd csak ami napsugár;
Néki a 'kor sok keservet öntött
Egy csepp is tán túlcsondulva már.*

Miközben felesége az anyósától várt volna hathatós segítséget, a költő éppen fordítva, azt remélte, hogy édesanyjának felesége nyújt majd vigasztalást. (Az idézett sorokat kihagyta a vers végső változatából.)

Madáchot ugyan május 2-án szabadlára helyezték, ám az elkövetkezendő hetek feszültségét csak fokozta, hogy a család osztályegyeztetése ekkor lépett érvénybe. Föltehetően Madách Károly házassági terve miatt nem történt további halasztást a megállapodás végrehajtása, bár az esküvőre csak egy évvel később került sor. Amikor Fráter Erzsébet arról értesült, hogy rövidesen végleg el kell hagyniuk Csesztvét, egyenesen meg is írta férjének: “agy valami biztos helyzetet bár mily ígérettel csak hogy én minden érintkezéstől ment legyek Anyád iránába
ö
véle

én soha egy faluba nem fogok lakni ez eltökélett szándékom és így én Stregóvai lakos soha nem leszek”. Nem tudjuk, hogy végül er szakkal vagy furfanggal térítette-e el feleségét meglehet sen egyértelm és határozott szándékától Madách Imre, az azonban a történet fényében bizonyos, hogy helytelenül s f képp: céltalanul járt el; az események ett l kezdve lélektanilag tökéletesen determináltak voltak, a házastársi kapcsolat fenntartására többé semmi esély sem volt. A házasság felbomlásának alapvet okát tehát az osztályegyezségben kell látnunk.

A börtönb l csak néhány hete szabadult rabot felesége eltökéltsége egy kicsit talán meglepte, azt azonban igazán nem mondhatta volna, hogy teljesen váratlanul érte. Éppen ellenkez leg! Fráter Erzsébetet érthette váratlanul a bejelentés, amellyel kész helyzet elé állították t.

A pesti internálás id szaka egészen augusztus 20-ig tartott. Ezalatt Fráter Erzsébet több elkeseredett hangú levelet írt férjének, amelyekb l kiderül, hogy nemcsak anyagi gondok gyötörték. Egészségével is súlyos problémák voltak, amelyek közül talán a himl , amelyen is, gyermekei is átettek, volt a legenyhébb. Egyes vélemények szerint a szülés utáni pszichózis ritka, de jellegzetes tüneteivel állunk szemben, mások szerint egyszer en “csak” depressziós volt.

Nem tudjuk, pontosan hányszor látogatta meg férjét Pesten; leveleinek tanúsága szerint valamikor Madách szabadulását követ en, még májusban csaknem bizonyosan ott járt, de az is biztos: nem volt abban a helyzetben, hogy kénye-kedve szerint Pestre utazzék. Nemcsak a betegségek akadályozták ebben, de a lovak is. Az egyik ló sántított, a férj hátsólovát, a Csillagot pedig Madách Károly egy csesztveivel látogatását követ en elvitte. Ilyen körülmények között csoda, hogy májusban egyáltalán eljutott Pestre. Valószínű leg akkor és ott értesült róla, hogy Csesztvét el kell hagyniuk, s hogy nincs más választásuk: rövidesen át kell majd költözniük Alsósztrégóvára.

És most egy pillanatra visszatérnék a csesztveivel “tizenhetek”-hez; meglehet, közöttük volt az a személy is, aki a házaspár kapcsolatának megromlásában szerepet játszott. Sokáig úgy vélték, hogy Hanzély Ferenc volt az, aki – sikerrel, vagy sikertelenül?; ezt most már sohasem fogjuk megtudni – kísérletet tett Fráter Erzsébet elcsábítására. Valóban, is megfordult Csesztvén, s Komáromy Imre a jelentésében 16.

sorszám alatt róla is beszámolt. A korábban idézett jellemzésben azonban mégsem róla volt szó, hanem a költ ifjúkori barátjáról, Lisznyai Kálmánról. lett volna a csábító? Talán igen, talán nem. A legjobb úton haladunk afelé, hogy sohase tudjuk meg az igazságot. Az olvasó azonban joggal élhet a gyanúperrel: valami oka talán mégis csak lehetett annak, hogy az életrajzíró éppen Lisznyai jellemzését emelte ki a jelentésb l, s nem – mondjuk – Paczolay Nárciszét. És az olvasónak ezúttal igaza van.

Az osztályegyezségtől a válásig

Mikor és hol futott zátonyra Madách házassága? – Költözés Alsósztrégovára – Mit mond a logika, és mit mondott Madách Aladár és Madách Jolán? – Újabb bál Losoncon, anno 1854 – Egy zseniális játékma végeztét: mindenki vesztes (Eric Berne-t kivéve)

Kiszabadulása után Madách még hosszú ideig nem hagyhatta el Pestet. A levelek címzéséből tudjuk, hogy az Újtér 12-ben, vagyis a mai Erzsébet tér 2-ben lakott (azóta persze már másik épület áll a helyén), tehát az Újépület közvetlen közelében. Augusztus 5-ére beidéztek t, vélhetően azért, hogy tudassák, Szent István napján, ha nem is feltétlenül végérvényesen, de hazatérhet.

Nem végérvényesen, hiszen a szabadlára helyezését követően a hadbíróági ítéletre még csaknem egy évig kellett várnia, s addig – de még azután is hosszú évekig – semmiben sem lehetett biztos, hacsak nem abban, hogy folyamatosan megfigyelik t. A hazatérés körülményeit nem ismerjük. Az biztos, hogy a költő a szabadulását követően bizonyos aggodalommal várta a hazatérést Csesztvére; a *Fogságomból* című versében ugyanis ezt írta (a cím megtévesztő: utóbb az eredetileg kétrészes költemény kiegészült egy harmadik résszel, amely már tartalma alapján – a címnek ellentmondva – bizonyosan a szabadulást követően íródott):

*'S most mid' n szabad vagyok mehetni
Aki úgy epedtem értetek,
Minden léptemnél erőm enyészni
Érzem, 's a' jövőt l rettegek.
Keblem el szorúl szorongva kérdem
Mit lelek, nem ért e semmi baj,
'S hogy ha a kis ház küszöbre értem
Mosolyod fogad-e vagy sohaj?*

Persze az is lehet – ismerve Madáchnak azt a szokását, hogy m - veit sokszor évek múltán is átdolgozta –, hogy egyáltalán nem rettegett a jövőt, csupán kései reminiscenciával állunk szemben. (Emlékezzünk csak vissza a *Fagy-virágok* korábban már idézett részletének utolsó sorára! “S még jobb a holt, mert nem lesz hitszeg.” A húszéves ifjú aligha nevezhette hitszegnek addigi hölgyismerseit.)

Az életrajzírók csaknem egybehangzó véleményéhez azonban mégsem csatlakoznánk, s amennyire a józanész határai között – dacolva az e területen szinte egyeduralkodó elítélésekkel – ez egyáltalán lehetséges, az olvasót is lebeszelném erről. Bérczy Károly emlékbeszédében hangzott el az a félmondat, amely aztán a későbbi életrajzoknak a hazatérésre vonatkozó passzusait meghatározta: “s haza Csesztvére szíetett, repült, hogy ott a boldogságnak – már csak romjait találja.” Bérczy állítását azonban – aki ekkoriban ismereteink (és a hatóság ismeretei!) szerint nem állt kapcsolatban az érintettel – bizonyos racionális megfontoláson túl egy tanú is cáfolja, aki viszont Bérczyvel ellentétben ott volt Csesztvén.

Kezdjük az észérvel! Reductio ad absurdum! Vajon mit tesz egy férj, ha hazatérve úgy találja, hogy házassága zátonyra futott? Az egyik lehetőség az, hogy “elváljak”, pontosabban szólva rövidebb-hosszabb időre, esetleg végérvényesen megszakítja a kapcsolatot a feleségével. A másik lehetőség az, hogy igyekszik kedvező feltételeket teremteni a kapcsolat helyreállításához. A férj, ha úgy ítélte volna meg, hogy a házasság semmiképpen sem folytatható, akkor a válást kezdeményezi, mint ahogyan hónapok múltán majd valóban ezt is teszi. Ha viszont a házastársi kapcsolat fenntartásához fűz reményt, akkor cselekedeteit legalábbis igyekszik összhangba hozni ezzel a szándékával. Mit tett ezzel szemben Madách? Alig egy hónappal a szabadulását követően családjával együtt visszaköltözött Alsósztrégovára. Márpedig ennek a lépésnek egyik esetben sincs értelme. Mi szükség van egy eldöntött válás elzmenyeként a szétköltözés helyett az együttes költözést választani? De azt sem gondolhatta komolyan az érintett, hogy ha a feleségét egy olyan helyzetbe kényszeríti, amely ellen kezdettől fogva tiltakozott, akkor ez majd jótékonyan hat a házastársi kapcsolatra. Ha tehát már Csesztvén súlyosnak ítélte volna a helyzetet Madách, akkor –
füg-

getlenül attól, hogy mi volt a szándéka – nem dönt a közös sztrigovai költözés mellett. Abszurd tehát az a feltételezés, amely szerint már Csesztvén mindennek vége lett volna. Madách lépése éppen azt valószínűsíti, hogy 1853 augusztusában komolyabb konfliktus még nem lehetett közöttük, ezért ítélte meg úgy a helyzetet, hogy a házasság lényegesen kedvezőebb körülmények között, felesége tiltakozása ellenére is folytatható lesz.

És most lássuk a tanút, aki ugyan ekkor még csak öt és fél éves volt, de – a két érintettet nem számítva – a lehető legközelebb látható a konfliktus kibontakozását. Amikor Madách Aladár hírére vette, hogy Gyulai Pál Madách összes műveinek kiadása elé Bérczy Károly emlékbeszédét tervezi beiktatni, levelet írt a szerkesztőnek. Az 1875. június 4-én kelt levél idézte Bérczy emlékbeszédének a csesztve-i hazatéréssel kapcsolatos részét, az imént idézett részletet külön aláhúzva, s ezt a kommentárt fűzte hozzá: “az aláhúzott sorokat kihagyni kérem, annál is inkább, mert azon kívül hogy a helyzetet nem is egészen correct illusztrálják, még mint ilyenek is t. i. csupán a helyzet illusztrálására valók egy kissé világosak, egyszerű életrajzi adatoknak pedig homályosak. Ha valaki talán Madách Imre életrajzát mint önálló művet feldolgozná egészen más tekintet alá esnék ezen dolog is és az illető tetszését is fog függni minden adatot felhasználni.” Tegyük még hozzá: Madách Aladár, ellentétben húgával, Jolánnal, sohasem vette védelmébe édesanyját; nyilván ezúttal sem ez tette, csupán egy félreértésre kívánta felhívni Gyulai figyelmét. (Sikertelenül. A kifogásolt sorok mind az 1879–80-as, mind az 1895-ös összkiadásban szerepelnek.)

A költözködés időtartamának pontos határait ugyan nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy szeptember 25-ére befejeződött: “Már két hete hogy ide által lakom, Erzsike éppen most érkezett az utolsó transzporttal, Aladár, Jolanka és Ára. Károly talán Hetfőn megy egészen Csesztvére” – írta Alsósztrigováról Pestre Majthényi Anna az unokájának egy olyan levélben, amelyen “PESTH 26/9” feliratú körbélyegző szerepel. Mint az idézett levélrészletből is kitűnik, anyós és meny egy pillanatig sem lakott egy fedél alatt: a fiatalok az új kastélyba költöztek, Majthényi Anna viszont már korábban átköltözött a régi kastélyba. (A kákán is csomót kereső olvasó most úgy vélheti, hogy furcsa logikai

bakugrással áll szemben: a szeptember 26-i bélyegzőből ugyanis nem lehet feltétlenül arra következtetni, hogy a levélírás legalább egy nappal korábban történt. Valóban: a korabeli viszonyokat ismerve nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy már a feladás napján Pesten lebélyegezték a levelet. Vegyük azonban észre, hogy 1853. szeptember 26-a hétfő volt; márpedig Károly hétfőre utazása a levélben még csak elrejtés, így tehát 25-énél mégsem íródhatott később a levél.)

Alsósztrigován aztán elszabadult a pokol. A történetekről ugyan nincsenek hiteles információink, ám a közvetett híradások mégis csak arra engednek következtetni, hogy a költözésre kényszerített feleség fellázadt, s nem tetszésének változatos módon igyekezett hangot adni. Van aki tudni véli, hogy katolikus gyermekeit vasárnaponként tünnetesen az evangélikus templomba vitte, csak azért, hogy anyósát bosszantsa, van aki arról tud, hogy nagypénteken nagymosást tartott a háznál stb. Mint néphagyomány, feltétlenül figyelmet érdemel az a törekvés, amely anyós és meny kibékíthetetlen ellentétét frappáns történetekkel színezte ki, belevetítve azt az alapellentétet, amelynek akkoriban oly nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy tíz eltérő vallásúak voltak. Egyáltalán nem biztos persze, hogy ennek valóban komoly jelentősége volt, bár az sem volna meglepő, ha lett volna a háttérben ilyen motívum is. Emlékezzünk csak vissza, hogy a Madách család utolsó felvirágzását a katolikus hitre visszatértett Madách Sándornak köszönhetjük, ezzel szemben az apja, Madách János mindenét az evangélikus egyháznak adta.

Van egy olyan – megalapozottnak látszó – vélemény is, amely szerint olyan pszichés különbségek álltak az ellentét háttérében, amelyek a pénzhez és javakhoz való eltérő viszonyban nyilvánultak meg; egyszerűbben fogalmazva, a zsugori–tékeny skála más-más végpontjához álltak közel. Az biztos, hogy Majthényi Anna fősvény volt; nem a mai fogalmaink szerint, hiszen azokat nincs értelme visszavetíteni, hanem a korabeli megítélés szerint, jelesül gyermekeinek egybehangzó véleménye alapján. Őt gyermeke volt, akikkel pénzügyekben összeveszhetett, s úgy tűnik, ezt mindegyikükkel meg is tette, talán éppen Madách Imre az, akinél csupán közvetett információk alapján sejtethetjük a monetáris szigort, a másik négy esetben ennek kézzel fogható jelei voltak. Jel-

lemz , hogy még a “kettes számú kedvenc”, Madách Mária is egy halála előtt nem sokkal írt levélben felpanaszolta anyja zsugoriságát. Az is biztos azonban, hogy Fráter Erzsébet sem mérte fel – meglehetősen, nem is kötötték az orrára – a család anyagi helyzetét. A szabadságharc bukása enyhén fogalmazva nem gyakorolt kedvező hatást az árakra, az életszínvonalra, s ha ehhez még hozzá vesszük az úrbéri kártalanítás során elszenvedett károkat, továbbá azt, hogy Madách Imre valójában sohasem értett igazán a gazdasági ügyekhez, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a rohamosan romló életkörülményekhez Fráter Erzsébet nem tudott alkalmazkodni.

Talán nem is akart. A Madách család kijátszotta tehát, az osztályegyezség nélküle született, de az sorsáról is döntött, és ebbe a döntésbe nem tudott, de talán nem is akart belenyugodni.

Elfogulatlan megfigyelő hiába keresünk, idézzük hát elsőként Balogh Károlyt, aki még Madách Aladárnál is fél évvel fiatalabb volt (1848 nyarán született), s aki nem is rejtette véka alá nagyanyja iránti vonzalmát:

“Ködös szíri reggelen kürt harsány szavától visszhangzik a kastély udvara; felüvöltenek az agarak, a nyugtalanul toporzékoló paripákra pattan az agarász társaság; a ház úrnéje lebegő lovaglóköntsben közöttük.

Búg a kürt szava a ködös szíri reggelen, hangjának hullámai megtörnek a régi kastély falán, behatolnak a szobák kongó boltívei alá, s tompult hangjai eljutnak a reggeli álmában szendereg matróna füléhez. Végigrezegnek testének minden idegszálán, s fájó érzéseket váltanak ki szívében.

Alig lehet élesebb sarki ellentét, mint amely napjának s menyének értelmi s erkölcsi világát egymástól elválasztja.

Amaz a Gracchusok anyjának korszakára valló nagy nőt jellemek típusa. Nem könnyen ellágyuló szív, erős akarat. Az erkölcs kérdéseiben kérlelhetetlenül szigorú, szokásaiban nemesen egyszerű; de gondolkodásának fennköltségénél, mivelttségének magas fokánál fogva igazi úrné, a szónak legnemesebb értelmében.

Véle szemben áll a másik nő, a meny; akit fia az elrelátó anya minden ellenzése dacára élettársul választott. Erkölcsi alapja gyenge, ingatag; ellenállási ereje nincs; tudása fogyatékos; dacos, hiú és kacér.

A két nő lelkületének, kedélyvilágának ily ellentétes volta találkozásuk első percétől fogva kizárta a lelkek harmóniájából fakadó rokonszenvet közöttük.

Ez az eleinte lappangva érlelődő ellenszenv később mind nyilvánvalóbban jelentkezik érintkezéseik, levelezéseik folyamán.

Így bomlott az egyideiglenes látszatra még fenntartott kötelék napja és meny között – míg végre a férj távollétében történtek után, annak minden szála végleg elszakadt.

Hidegen zárult el az anyai érzelmeiben mélyen sértett szív a fiának unszoló kéréseire megkísérelt békülés után is, s a két szomszéd kastély úrnéje most már áthidalhatatlanul választotta el egymástól.

A búgó kürt szavára megjelent az anyós lelki szemei előtt a nő, aki tönkre zúzva férje életének minden boldogságát – mulatni tud annak romjai felett,

a nő, aki látva, hogy férjét az anyagi romlás lejtjére sodorta, nem tud határt szabni féktelen költekezési hajlamának,

a nő, aki rövid egy év előtt a színlelt megbánás álnok könnyeivel könyörgött bocsánatért, s most kacér mosolyának csábos ígéretével bátorítja az új szeladont.”

Ez már inkább a bíró ítélete, mintsem a gyermeké (Balogh Károly a Pécsi Királyi Tábla elnöke volt; mint az idézett részből kitűnik, ha nem is elfogulatlan, de kiváló megfigyelő és tehetséges szépíró). A bíró némileg rosszul ítélte meg gyermekkorának eseményeit, legalábbis ami az időtartamokat illeti, hiszen egy évről szó sem volt: Alsósztrégován legfeljebb 7–8 hónapot élhetett még egy fedél alatt a házaspár, de még Madách hazatérése és a válási okirat aláírása között sem telt el egészen egy év. Ám arra vélhetően jól emlékezett az unokaöcs, hogy nagybátyja békítési próbált anyja és felesége között, a jelek szerint eredménytelenül.

Másként ítélte meg a helyzetet az alsósztrégovai lelkész, hrisóvnyi Henrici Ágoston, aki fiának, Henriczy Bélának a visszaemlékezése szerint Majthényi Annát okolta a házasság felbomlásáért. Mint ahogyan így tett Madách Jolán is, amikor egy újságíró nála járt. S mivel a Prágai Magyar Hírlap 1923-as évfolyamát ma már csak kevesen forgatják, érdemes felidéznünk, hogy mit is mondott az újságírónak Fabriczy Pálné Madách Jolán.

– Az életrajzírók tévednek és ferde világításba helyezik az egészet akkor, amikor a válás egyedüli okául édesanyám viselkedését hozzák fel. Nem ez volt pusztán az ok.

– Hol keresend k ennek az el futárjai?

– Mindjárt a házasság kezdetén. Szüleim szerették egymást, ellentétes természetük ellenére sem lett volna válás a vége, ha nagyanyám, néhai Majthényi Anna nem lett volna olyan egyéniség, és olyan természet. Anélkül, hogy az puritán felfogását és egyéniségének merevségét a maga tisztaságában sérten k, meg kell állapítani, hogy a nagymama szerepe nagyban hozzájárult a fejleményekhez. nem helyeselte a házasságot az egyszer nemesi lánnyal. Az elhidegülés közte és menyje között azonban els sorban vallási térr l indult ki. Az er sen katolikus érzés asszony kálvinista menyje ellen természetes, hogy nem melegedett fel, s t elhidegülését imádott fiára, Imrére is átvitte. Ez az r aztán szétnyílt a házastársak között is. [...] Mikor Imrét fogságba vitték, anyám áldott állapotban volt. [...] Víg kedély anyám ellen akkor indult meg az intrika. A nagyaszonny megjegyzéseit a cselédség ferdén hordta tovább, és a pletyka egyre n tt. A cselédek hordták a pletykát.” Jellemz , hogy a több mint háromnegyed százada készült interjú – annak ellenére, hogy a korábbi életrajzokkal szemben súlyos kritikát fogalmazott meg – egyetlen Madách életrajz sem idézte mostanáig, de még csak nem is hivatkozott rá.

És most fel kellene idéznem azt az eseményt, amelyet a válás közvetlen kiváltó okaként tart számon a Madáchról szóló irodalom, az 1854-es losonci bált. Tárgyilagosságot ne is várjon az olvasó: nem hogy a napot, de még a hónapot sem tudjuk, mikor is lehetett a nevezetes esemény, sem azt, hogy pontosan hol volt. Ha farsangi bál volt – márpedig a legtöbb leírás szerint az volt –, úgy mindenesetre január 6-a és március 7-e között kellett lennie, hiszen március 7-én volt húshagyó kedd. Palágyi Menyhért így írta le az esetet: “Az 1853. év lepergett már, és itt a farsang, a vidám farsang, mely meghozza a kibonyolódást. Erzsike a losonci bálra akar bemenni, de bizony Imrének nincsen semmi mulató kedve. Ekkor a szerencsétlen asszony lovagjával kísérteti magát a bálba; ott volt Henrici is. De az úri közönség nem vesz tudomást Erzsike jelenlétéről, és csakis említett két udvarlóját foglalkozik vele; az asszony lehetetlenné tette magát a társaságban.

A mi nevezetes gavallérunk, M. M. haza is kíséri hölgyét Sztregovára. Imre a párral mitsem tör dik többé, mulathat az kedve szerint két barátjával, Veres Gyulával és Szontagh Pállal kísétál a birtokhoz tartozó bukóczi pusztára. Mikor visszatér, fejl dik ki közte és Erzsike között ama bizonyos drámai jelenet, mely a házasság végét jelenti.” Az M. M. monogram Meskó Miklós erd tarcsai birtokost rejti. Bukóczi-pusztára persze nincsen: helyesen Bikóc a Sztregovához közeli pusztája neve. A leírás más részei is arra vallanak, hogy Palágyi kicsit felületesen figyelhetett oda arra, amit Alsószztregován hallott, pedig Henrici a jelek szerint elmesélte neki a történetet, amelyben sokkal aktívabb szerepet játszott, nem csupán “ott volt” a losonci bálban. Nagy kár, hogy nem vezetett naplót, és emlékiratot sem hagyott hátra, így csak fiának, Bélának az elbeszéléséb l következtethetünk az esetre: “Pali öcsém [Szontagh Pál – A. Cs.] tanácskozik a mamával [Majthényi Anna – A. Cs.], mikor betoppan Meskó Miklós és invitálja Imrét feleségével a bálba. Imre vonakodik, s t Szontagh se mutat kedvet ahhoz, hogy elmenjen. Amikor azonban Erzsike megköti magát, hogy Meskóval elmegy, Pál úr is enged. Madáchné átküld a szomszéd paphoz, Henricihez, aki akkor 27–28 éves n tlen ember. Mindketten, Szontagh és apám azon utasítást kapják, hogy menjenek Losoncra s vigyázzanak Erzsike, hogy valami bolondot ne tegyen. Az eredmény lesújtó... Az úri közönség bojkottálta Erzsiket, aki férje távollétében féket veszítve mulat Meskóval. Szontagh vissza sem tér Sztregovára. Apám napokig kerüli Madáchékat, nem akar árulkodó lenni. M. Imre rosszat sejtve közeli komájához, Veres Gyula szakáli földbirtokoshoz küld, kérve t, keresse fel Sztregován. Veres megérkezik. Ketten kísétálnak a bukóczi pusztára. Útközben Veres felvilágosítja, hogy Erzsike a társaságban lehetetlenné tette magát. Apámat is bevonják a családi tanácsba, melynek szomorú eredménye az, hogy Erzsike távoznia kell.” (Meggzokhattuk már: a földrajzi nevekkel olykor hadilábon állnak az irodalmárok: Bukóczon itt is Bikócot kell értenünk.) Ezt a leírást is fenntartásokkal kell kezelnünk: a lelkész fia maga is sok évtizeddel apja halála után mesélte el, amit hallott.

A különböző leírásokból annyi azért megállapítható, hogy Fráter Erzsiket a férjét is invitálta a bálba, mielőtt még Meskó Miklós oda-

lán távozott volna, azonban hajthatatlannak bizonyult. A konvencionális magyarázat szerint a férj – feleségével ellentétben – nem szeretett mulatni. Láttuk azonban, hogy fiatalkori levelei ennek homlokegyenest ellentmondanak: ha valamit, akkor a bálakat nagyon is kedvelte. Megváltozott volna? Túl azon, hogy ekkor még mindig csak 31 éves volt, arról is biztos tudomásunk van, hogy még a válása után sem vetette meg az id töltsnek ezt a nemét. Mások úgy érvelnek, hogy a bukott szabadságharcot követ en jóérzés emberek nem vettek részt ilyen összejöveteleken. Ez 1850-ben talán igaz lehetett, de komoly kételeyeink merülhetnek fel, ha fontolóra vesszük, vajon igaz volt-e még 1854 telén is. Lehetséges, hogy kizárólag császárpártiak mulatoztak Losoncon? Ha így lett volna, akkor Madách bizonyára nem veszi zokon azt, hogy a barikád másik oldalán állók kiközösítették a feleségét. Mint ahogyan abban is biztosak lehetünk, hogy Szontagh vagy Henrici legalábbis vonakodott volna elmenni egy ilyen bálba. De az elbeszélésekben itt-ott megjelen nevek, a bál résztvev iként említett személyek is egyértelm vé teszik, hogy nem err l lehetett szó; ekkor már igenis lehetett bálókba járni.

Végképp érthetetlennek látszik tehát a férj viselkedése. A leglogikusabbnak látszó feltételezés az, hogy valamiért éppen ezt a pillanatot és helyzetet tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy a házassági konfliktust a végs kig kiélelje, s ebben a felesége is a segítségére volt. Meglehet, ekkor már egy ideje talán módszeresen keresték is közös életükben (közös játszómájukban? ellenjátszómájukban? – ezt talán csak Eric Berne tudta volna megmondani) azt a lépést, amely után egyikük számára sincs többé visszaút. A szereposztás bizonyos értelemben túlságosan is jól sikerült: a feleség az üldözött, az anyós az üldöz , a férj pedig a megment szerepét vitte tökélyre, azt a szerepet, amelyet életük során más és más személyekkel szemben oly sokszor eljátszottak, de amely éppen ebben a szereposztásban végz dött úgy, ahogyan a “nagykönyvben” megírták: a megment döbbenten konstátálta, hogy kijátszótták: éppenséggel vált üldözötté a védencével szemben. (Ez a klasszikus terapeuta–páciens viszony egyik lehetséges kimenetele is. A pszichiáterhez mint megment höz forduló beteg utóbb bepereli vagy zsarolja a kezel orvosát, bár az is lehet, hogy egyszer en csak lelövi.)

Egy biztos: az eredeti üldöz számára ez a fordulat nyer játszómát ígér: az üldözött és a megment így vagy úgy, de el bb-utóbb leszámol egymással, s már páholyból nézheti a végkifejletet. Az alakítás olyan jól sikerült, hogy közel másfél század után is el kell ismernünk: anyós és meny ellentétére a magyar kultúrában azóta sem találunk hasonlóan tökéletes példát, s úgy t nik, ez most már hosszú évszázadokig – ha ugyan nem örökre – így is marad.

Létezik azonban egy másik lehetőség is. Madách talán azért nem ment el ezúttal a losonci bálba, mert jól tudta, hogy t is és régi barátait is megfigyelik, márpedig egy ilyen bál különösen jó alkalom arra, hogy információkat gy jtsenek róla és azokról, akikkel kapcsolatban áll. Nem tudhatta pl. – legsz kebb baráti körét l eltekintve –, hogy kinek mit felelhet, ha netán a börtönr l kérdezik, jóllehet ilyesfajta kérdésre számítania kellett. Az is lehet, hogy bizonyos személyekkel éppen politikai okokból nagyon nem szeretett volna találkozni. Nem sok esély van rá, hogy az igazságot valaha is megtudjuk. Ha elfogadjuk, hogy farsang idején történt mindez, úgy azért jó okunk van feltételezni ilyesfajta motívumot is, hiszen a hadbíróági per még nem ért véget: csak jóval húshagyó kedd után, március 30-án kerül majd sor az ítélet-hirdetésre Pesten.

Amikor Madách Imrét és Bory Istvánt beidézték a Pesti hadbíró-ságra, talán egyikük sem sejtette, hogy pontosan mire is szólt az idézés. Legalábbis furcsa, hogy a sztregovai plébános, Gaál Ignác március 28-án Madách leendő sógorn jének, Csernyus Emmának még ezt írta: “Madách Imre Úr és Bory Marc 30ára be rendeltettek Pestre, mi okból? nem tudatik, gyanítani lehet 3at vagy elfogták a’ dominust, és így szembesíttetni fognak, vagy el záratnak felsége lakadalmáig, hogy az általános amnestiában részt vegyenek, ha adatni fog; – vagy ha szorosan állanak a’ dolgok, mint gyanus emberek biztos helyre el vitettnek, ezek közül melyik látandja valósultát, a’ jövend megtanít.” Ugyanakkor március 30-án Veres Pálné már tudta, hogy barátja miért ment Pestre, naplójában ugyanis ez állt: “Abends las ich wieder; übrigens war meine Phantasie viel beschäftigt wegen eines Freundes, der heute sein Urtheil zu Pesth hören soll, dessen Schicksal Freiheit oder Gefangenschaft, von diesem Machtspruche abhängt. Gebe Gott, er

werde frei!!!” [Este ismét olvastam; egyébként képzeletem sokat foglalkozik egy barát sorsával, kire ma ítéletet mondanak Pesten, kinek sorsa: szabadság vagy börtön, e hatalom szavától függ. Adja Isten, hogy szabaddá legyen!!!]

Az az igazolás, amelyet az ítélethirdetést követő napon, március 31-én vett át Madách Imre (magyar fordításban) így hangzik: “A tegnapi napon kihirdetett, 1854. február 28-án kelt haditörvényszéki ítélet következtében a felségsértés, továbbá egy szökésben lévő felségáruló rejtegetésének vádja miatt az itteni bíróságon elrendelt vizsgálatot, a szabadságban lévő Madách Imre csesztveit, Nógrád megyei birtokos ellen, hiányos tényállás és elégtelen bizonyítékok miatt felfüggesztették.” (Az igazolás feltételek pontatlan, hiszen Madách ekkor már rég nem volt csesztveit birtokos.) A költő megfigyelését még jóideig folytatták; rendkívül megfigyelő lapjának tanúsága szerint legalábbis 1857-ig. Nem csoda, hogy élete végéig szinte senkinek sem beszélt sem a börtönről, sem a szabadságharc alatti és azt követő tevékenységéről.

De térjünk vissza a losonci bálhoz! Az életrajzírók általában egyetértenek abban, hogy a bál után néhány napon belül Fráter Erzsébetet Alsósztrégova elhagyására kényszerítették, fogadjuk el tehát mi is, hogy így történhetett. Az bizonyosnak látszik, hogy május 31-én már nem tartózkodik Sztrégován; ekkor volt ugyanis sógorának, Madách Károlynak az esküvője, amelyen a jelek szerint már nem vett részt.

Minden valószínűség szerint Ecsédre költözött nagybátyjához, Fráter Pálhoz. Itt meg kell állnom egy pillanatra. Fráter Pál élettörténetét gyakorlatilag nem ismerjük, így azt sem tudjuk, vajon miért költözött el korábbi lakhelyéről, Csécsérre. Tény azonban, hogy 1853-ban már a Heves megyei Ecséden élt, onnan keltezte ugyanis egy Madách Imrénak írt levelét. Az sem egészen érthető, hogy Madách életrajzírói miért tévesztették össze – csaknem kivétel nélkül – Ecsédet Ecseggel. A két település ugyan igen közel fekszik egymáshoz, ám a Nógrád megyei Ecsegnek sem a Fráter család tartózkodási helyéhez, sem a házaspár válásához nincs semmi köze; magyarázat helyett csak ismételni tudom: a földrajzi nevekkor olykor hadilábon állnak az irodalomok.

Arra, hogy éppen Ecsédre távozhatott Fráter Erzsébet, nagybátyja lakhelyén túlra ebből következtethetünk, hogy a későbbiekben

majd ott írják alá a válási egyezséget. Feltételezhetjük, hogy a losonci bál után egy ideig még abban reménykedett, hogy visszatérhet Alsósztrégovára, ill. ettől függetlenül logikusnak látszott, hogy a házasság formális lezárásáig nem célszerű a távoli Cséhtelekre hazatérnie. Egyébként a sztrégovai lelkész fiának – nyilván apjától szerzett – értesülése szerint valóban megpróbált Fráter Pál tárgyalni a férjjel, eredménytelenül. Maga Madách is tanácstalan lehetett, nem tudta, mi tét legyen; kezd sakkozókhhoz hasonlóan is csupán az első lépést gondolta végig, azt hogy a történetek után nem folytatja tovább a házasságot, de hogy pontosan miként nem folytatja tovább, azt talán maga sem tudta. Más magyarázatot legalábbis nem találunk, ha azt mérlegeljük, hogy az eset utáni gyors döntést követően miért teltek el hosszú hónapok, amíg július 25-én végre elváltak a fiatalok. (Egy profi játékos akár már a bál előtt “borítékolhatta” volna a következő lépést: ha válás, hát legyen valóban válás, a szó jogi értelmében is.) A válás akkoriban igen egyszerre történt: írtak egy megállapodást a felek, amelyet aztán egy közjegyző elírt, tanúk jelenlétében aláírtak, majd az iratot hitelesítésre benyújtották a bírósághoz.

Így történt ebben az esetben is: a július 25-én aláírt válási szerződés hitelesítését ugyan Fráter Erzsébet megpróbálta megakadályozni, de elkésett.

A válási szerződésben Madách Imre vállalta, hogy évi 840 forint tartásdíjat folyósít feleségének; a felek úgy egyeztek meg, hogy Aladár és Ára Sztrégován maradnak, míg Jolán 10 éves koráig édesanyjánál lesz, aztán majd döntenek további sorsáról.

Nem tudjuk, kit mi vitt rá arra, hogy aláírja a szerződést, annyi bizonyos, hogy inkább észérvekkel magyarázható a válás, mintsem a felek elhidegülésével. Legalábbis Fráter Erzsébetnek anyósához írt levele ezt valószínűsíti. Érzéseit nincs okunk kétségbe vonni, és az is bizonyos, hogy ha volt valaki, aki egyáltalán ismerte Madách Imrét, akkor aztán igazán ismerte.

Vannak írások, amelyekből lehet részleteket idézni, vannak írások, amelyekből nem. Fráter Erzsébetnek anyósához írt levele az utóbbiak közé tartozik. Következzék hát a teljes levél!

Egyed / Anyai lelke elejébe!

Bocsánatot kérve vagyok bátor és Imre könyei és lelke fájdalomtól erőt nyerve ezen egy pár sorokat Anyás szíve elejébe bocsajtni, itt a' pertz hol Imret / és kedves Gyermekeim t / elkulvalnom [?] az igaz hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, nemi fájdalomtól magamat anyira elragadni, de elhagyatva, és elle-nem anyian armankottak, és én bennem a' datz erőt nyerve, el jött azon id' a' sok fere értékek után, hogy Imre elk' d' t magatúl, ezt ere-zem hogy meg erdemletem tu le, de Istenemre mondom soha szívem meg nem h' lt eránta forron érzene, ezt csak most érzem midőn itt a' keserű elvalás pertzei.

Hoszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy mán elkésvé Imrét kiengesztelni <a> egyed / még azon szerencse volt réám néz-[ve] be menni Pestre és ha még lehet, közöttünk törtent[?] szerentséden írást tsempli nek / haza hozni, de kess' volt a' faradozás, oda volt az utolsó remény reszerm /, e késedelem oka pedig tessék meg hinni, csak azon okbol eset, hogy túlbecsültem magam, és az is vissza tartot, szerettem volna Imre nyúltota volna vezet' jobját felém, az igaz Ecsé-den szepen viselé magat irányomba, de jötek dolgok fel mik engem vé-rig sértetek, ezután lelke is mét felvete álarztúl datzosságát, és várt egy más kedvez' pilanatot de az indolat sokszor eltevesztete a' pertze-ket, sokszor a' bátortalanság is okozta hogy Imrének nem mertem szólni, míg végre elfjött az utolsó pertz erzem hogy az előtt fogy ben-nem ha meg kel Emi / és Gyermekeim t / válni, Emi terdeim kértem bocsásonmeg látva hogy' is fajó szível valik meg tülem, ő sirt meg szeretet volna engedni de nem tudom mi az mi visza tárgya, bocsana-tát nem merve ki mondani

Még ez volt hátra Anyai szívemnek Emm' kegyes Any[']anal tana-csot kérni, az igaz hogy mán az utolsó pertzbe teszem, de meg lehet győződve, hogy lelke melyeb / ered, és egyed / Anyai szívem és Imre íránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre legyen Bíró feletünk, hogy van meg remény Eminek megelegetést megnyugvást szerzhet-nem, és nem e lesz szegyen kedves fájának ha nekem meg bocsajít, ho-szant beszélünk egymással, és meg vagyok győz' dve hogy Emmi át

látja hogy az indolatt messzeragadott mint ketönket, és csak ezért val-ni kel egymastúl, fájdalommal és banattal, szívem érve hogy meg ha Emmi meg bocsajítot volna a' jövő boldog lett volna közöttünk, és így hogy lelke meg tegye mind azt mit fájdalma sugal felkérem lelke su-galataból eredő tanácsát a' veps' pertzekbe, szoljon Emivel és mit ha-taroz én meg nyugszom benne ha még érdemes vagyok tanácsa elfoga-dására, higye meg hogy büszkeségb' / is nem kértem edig, semmi más vissza nem tartot de evégs' pertzekbe elhagyott és a' szeretet uralko-dott feletem, borzadva az elvalástól, banatos szívvél elvárva Emi által üzent, vagy sorokba helyezett választát, és ha nints bocsánat számom-ra, ugy szegén Jolánkára kérem nagy Anyai áldását, hogy minyajun-kal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot ker banatos lelke

Erzsi

A levél ékesszólóan tanúsítja, hogy a válásba nemhogy Fráter Erzsébetnek, de még Madách Imrének sem volt beleszólása: “szoljon Emivel és mit határoz én meg nyugszom benne”. Normális házastársi kapcsolatnál a felek egymással próbálnak egyezkedni; Fráter Erzsébet fejében láthatólag meg sem fordult, hogy a férjének írjon levelet; mi-nek is, ha egyszer ilyen súlyos kérdésekben már nem , hanem a Ma-dách családot képvisel' nagyasszony dönt.

Arról, hogy Madách mit írt a szabadulásától a válásáig terjed' id' -szakban, nem sokat tudunk. Kétségtelen, hogy a *Hozzá mint n' höz* a feleségéhez íródott, de az is bizonyos, hogy egyes részei – ha ugyan nem az egész vers – jóval a válás után keletkeztek. Amit viszont bizo-nyosan ekkor írt, az *Egy vetélytárshoz*c. verses levél:

*El árulál! – óh gyermekéveinknek
Kisértete mond nem jött é eléd?
Nem borzadál-e mint a' templomrabló
Mid' n' a' leg szentebbet illetéd?
E leg szentebb nem más mint a' barátság*

Élete végén a költ' a *Levelek* ciklusba gy' jtötte néhány versét, ame-lyek közül kett' r / tudjuk, hogy valóban elküldte levélként Szontagh

Pálnak. Minden bizonnyal a ciklusban szerepl többi verssel is ezt tet-
te, s mivel az *Egy vetélytársához* is itt szerepel, ezért eredetileg ez is le-
vél lehetett.

Elgondolkodtató, hogy Madách versben fejezte ki neheztelését va-
lakinek, akit a vers kezdő sorai szerint ifjú korától ismert, s aki,
ugyancsak a vers tanúsága szerint, elcsábította a feleségét. Eljárására
nehéz más magyarázatot adni, mint azt, hogy talán a megtévedt barát
maga is költő volt; attól a két személytől, akit hagyományosan
kapcsolatba hozott a Madách irodalom Fráter Erzsébettel, vagyis
Hanzély Ferencetől és Meskó Miklóstól nem maradt fenn egyetlen vers
sem, mi több, arra nézve sincs semmi adatunk, hogy ifjúkori barátai
lettek volna Madách Imrének. Levelezésében még annyi utalást sem
találunk rájuk, mint Lisznyai Kálmánra, akiről ezzel szemben valóban
tudjuk, hogy ifjúkori barát volt. Persze hitelt érdemlően bizonyítani,
hogy Lisznyai lett volna a verses levél címzettje, ma már aligha lehet;
mint oly sok más esetben, ez is csupán egy sejtés. Van azért néhány
áthúzott sor, amelyek mégis azt sejtetik, hogy ismert és hiú költő
lehetett a címzett:

*S ha engem el bírt hagyni s a' varázskört
Mellyel védé az első szerelem
Majd meg fog-e költőt ilyen körödben
Nyugodni végkép? én alig hiszem.*

Úgy látszik, a legnagyobb sértés, amellyel a vetélytársat illethette
Madách, a költői letlenség. Nem sok férfi volt a környezetében, akit ez-
zel valóban vérig lehetett sérteni. Lisznyai közéjük tartozott.

Fráter Erzsébetnek anyósához írt levelére nem érkezett válasz; va-
lamikor szeptember eleje körül még visszatért Jolánért Alsósztrégovára,
de a kastélyba többé már nem engedték be, s férjével sem talál-
kozott évekig. Életük és utóéletük eldől: sorsuk most már halálukig
külön vált, azon túl pedig örökre összefonódott.

A Tragédia végső változata

*Mit (vagy inkább kit) keresett Madách Vanyarcon? – Egy régi dráma
átdolgozása – Sztrégova aranykora: Huszár Anna ifjúsága – Madách
környezete: Borsody Miklós nevelése; a pap és a lelkész – Plátói és testi
szerelem: Veres Pálné és Karolina – A civilisator – Történetek Az
ember tragédiája keletkezéséről – Ki kicsoda a miben? – A nagy in-
spirátorok: Madách Sándor és Sréter János – A Tragédia mint
születésnap ajándék*

Az 1854-es esztendő kevés örömteli eseményeinek egyike Madách
Károly esküvője volt. A szabadságharc egy alig ismert mártírjának,
Csernyus Emánuelnek a lányát, kezeszi Csernyus Emmát vette fele-
ségül május 31-én. A Csernyus család Pusztaszalatnyán, egy Nógrád-
szentpéterhez tartozó ún. népes pusztán élt; ahogyan akkoriban a la-
kott, de közigazgatásilag nem önálló településeket neveztek. Az 1990-
es évek közepén már csak egy roskadófélben lévő kúria (amely az
1960-as években még szülő otthonként működött), s a szűk bozóttal be-
terített park egy darabokra tört sírköve emlékeztetett a hol jobb, hol pedig
rosszabb napokat látott családra. Magát az esküvőt a közeli Nagyzele-
lőn tartották, ahol (a katolikus templom falán) ma emléktábla hirdeti,
hogy valaha ott járt Madách Imre. A lakodalom persze a menyasszony
lakhelyén, Pusztaszalatnyán volt. Emma édesanyja, jolly des aulnois
de la Motte Izabella egyébként a nővére volt annak a gróf de la Motte
Antal Károlynak, aki nem sokkal korábban (1852. október 15-én) fel-
terjesztette Albrecht főhercegnek azt a jelentést, amelyben Madách
Imrének a fegyveres felkelés szervezésében való részvétele, legalábbis
gyanúként megfogalmazódott. Ugyanis egészen nagy úr volt: bel-
ügyminisztériumi osztályfőnök, császári-királyi valóságos belső titkos
tanácsos. Semmi jele azonban annak, hogy bármiféle ellentét lett
volna a családban, s Madách Imre is jól érezte magát közöttük. Az
esküvő idején még Emma nagymamája is élt, gróf de la Motte Károlyné
grófné Szapá-

ry Lujza, aki aztán néhány hónappal később, hajszál pontosan tíz évvel Madách előtt meghalt. Nem tudni, miért – meglehetősen, a család unszolására (vagy talán ifjúkori szerelmére, Lujzára is emlékezve?) – Madách két verset is írt a halálára, ezek egyike a hölgy sírkövére került:

ÖZVEGY

GR.

DE LA MOTTE KÁROLYN

SZ: GR. SZAPÁRY ALOYSIA

MEGHALT 1854. OCT: 5^{ÉN}

ÉLETÉNEK 74^K ÉVÉBEN.

MINDÉG MÁSOK JAVÁRA FÁRADÁL,
MINDÉG CSAK MÁSOKNAK KEDVÉÉRT ÉLTÉL,
HA MEGKIVÁNTAD MÁR A' PIHENÉST,
MEG KELL NYUGODNUNK, HOGY SÍRODBA TÉRTÉL
DE A' KI MÁR UGY EL KÉNYEZTETÉL
EZ ELSŐ BÚNÁL MELLYET MOST OKOZTÁL:
BÁR TUDJUK, SÍROD NÉKED MENYET ÁD
TE IS EL NÉZED, HOGY SZEMÜNKBEN KÖNNY
ÁLL.

Ezúttal nem könyvet, nem is kéziratot idéztem, hanem magát a sírkövet, amely darabokra törten ugyan, de nagyjából hiánytalanul megvan még ma is, miután egy reménytelennek látszó kutatóút végén, csaknem véletlenül sikerült rátalálni.

Amint látjuk, ekkoriban is gyenge, kiforratlan verseket írt Madách, nemcsak magának, kedvtelésből, de még olyankor is, amikor sorait kibe vésték. Ezek a sikertelenségek azonban nem szegték kedvét, sőt: a kudarcok ellenére tovább kísérletezett: az irodalomban, a magánéletben és a közéletben egyaránt, bár meglehetősen vegyes eredménnyel.

Ami a magánéletet illeti, már 1854 nyarán ott találjuk t Vanyarccon, Veres Pálék kastélyában, s talán mondanom sem kell: nem a háziúr kedvéért járt oly sor n oda. Bár Madách életrajzírói előtt szeretettel állítják be úgy a látogatásokat, mint amelyek első sorban a család f nek

szóltak, de hogy vele nem lehetett különösebben jó viszonyban a költő, azt ékesszólóan tanúsítják a *Nógrádi képcsarnok* Veres Pált jellemző sorai:

*Bármit h n jegyez a toll, mert nincs elve magának;
Méltán vagy te tehát a megye tolla, Veres!*

A kortársak is csak úgy beszéltek – igaz, jó húsz évvel később – Veres Pálról mint Veres Pálné férjéről, mert ennél jellemzőbb dolgot nemigen lehetett róla mondani. Az életrajzírók, jobb ötletük nem lévén, a házaspár lányával, Veres Szilárdával (a név utolsó betűje kései engedmény; Madách egy levelében még Szilárd kisasszonyról szólt!) hozták kapcsolatba a látogatót. Tévedtek. A hölgy 1854 nyarán még nem egészen 13 éves, s különben is egyértelmű jelei lesznek majd annak, hogy a vanyarci látogatás valójában kinek is szól. Jellemző, hogy a költő csaknem minden esetben Szontagh Pál barátjával ment Vanyarcra: t - le mégsem lehetett megkérdezni, hogy ugyan mi keresnivalója van ott, hiszen édesanyja, farádi Veres Anna révén rokona volt a család f nek.

Madách nem hagyott fel a drámaírással sem. 1855. január 1-jén (ahelyett, hogy új életet kezdett volna) ismét elvette a *Mária királynő* t, amellyel több mint tíz évvel korábban nem aratott sikert. Az eredményt ismerjük: a második változat is csupán újbóli átdolgozás után ért meg néhány eladást a huszadik század második felében.

Ne higgyük azonban, hogy mások – köztük Madáchnál tehetségtelegebbek is – nem foglalatostkodnak az irodalommal. Szontagh pl. vásárosnaményi báró Eötvös József költészetére utalva egyik levelében ezt írta: “No bizony én is azt hiszem, hogy hamarabb halhatatlanítják Eö.t »kevés fontosságú« versei, mint nagysúlyu eszméi. [...] Eö. is kevesli a »poétát« – állam *bölcs* akar lenni, miután már hogy állam *férfi* nem volt megmutatta.” Nem éppen hízelgő sorok, bár ugyanebben a levélben – amelyet 1855. május 11–15-ig több részletben írt – Lisznyait így jellemezte: “Egerben meglátogattam Lisznyayt. most is csak a’ régi, minden tekintetben a’ régi. E két szó »minden tekintetben« mindent kifejez. Ez magában foglalja az saját nyomoruságát, nejének boldogtalanságát, kisfiának jövendő elhagyatottságát és kol-

dusságát. affectálja a' genialitást s azt hiszi: genialitás – korhelység, lumpóság; de az lumpósága komisz, nem genialis, genialitása mímelt, affectált – lumpósága csak az mi rajta eredeti az az mit nem mástól tanult, de azért nem bir valami objectiv eredetiséggel. Annyira megy régi nótája, hogy bizonyos okoknál fogva – Pesten levén – látogatásom alkalmával homoeopaticé élt, 's bortól 's. a. t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítja!”

Nem egészen érthet , miért írt ilyen hosszasan Lisznyairól Szontagh, hacsak nem azért, mert úgy tudta (vagy sejtette), hogy barátját – miért, miért sem – érdekelni fogja a híradás. Azt is csak találgathatjuk, hogy a homeopatikus gyógymód milyen baj orvoslására szolgálhatott; Szontagh köntörfalazását figyelembe véve, továbbá azt a körülményt is mérlegelve, hogy a betegséget a feleség csak “gyanítja”, ami azt jelenti, hogy titkolni való bajról volt szó, aligha lehet kétséges, hogy a poéta nemi betegségben szenvedett. Ami nem is meglep , hiszen nemcsak “lump”, “korhely” alakként, de egyszersmind nagy n csábásként tartották számon t. Ideje azonban, hogy – ha nem is végleg, de – elszakadjunk Lisznyaitól, akivel a jelek szerint többé már – egy kés bb említendő epizódot kivéve – semmi kapcsolata sem lesz Madáchnak.

A sztregovai kastély – amennyire ezt 100–200 év távlatából meg lehet ítélni – a XIX. században nem túl s r n volt örömteli események helyszíne; 1855 nyarától azonban – nem egészen egy évvel a válást követ en – három éven át mégis csak békés és der s hely lehetett, legf képp Madách Imrének. A felvidéki kastély nyár elején még olyan h vös falai közé, a virágzó hársfák illatával egyid ben egy 16 éves lány érkezett: az unokahúg, Huszár Anna. A pesti nevel intézetben töltött négy év után ekkor tért “haza”, bár az életrajzírók, eléggé el nem ítélni módon, kivétel nélkül 1856-ra tették az eseményt. [Az irodalmi életrajzok szerz i nemcsak a földrajzzal, de olykor bizony a kivonással is hadilábon állnak; legyen elég annyi, hogy bár az évszámot nem közölte az érintett féltestvére (Balogh Károly), annyit azonban elárult, hogy a nagybácsi 32 éves, az unokahúg 16 éves múlt a hazatéréskor. (Huszár Anna, édesanyja feljegyzése szerint 1839. március 30-án született.)]

Meghitt kapcsolatukról azonban, Madách néhány rajzán kívül, csupán Balogh Károly kései visszaemlékezése tanúskodik: “Ritka szívé-

lyes, bens ségteljes, kedélyes és bizalmas volt az a viszony, mely a nagybácsit (imádásig szeretett n vérenek, édesanyámnak leányához) Anna testvéremhez f zte.

A korkülönbség nem volt akkora közöttük (nagybátyám alig volt több 32 évesnél), hogy kedély- és értelmi világuk gondolatkörének találkozását, kölcsönös megértését kizárta volna. Mutatta ezt már az érintkezésükben szokásos tegez megszólítás is.

Madách Imrének sebzett szívére gyógyító balzsamként hatott az ifjúság ártatlan jókedvének az a napsugaras der je, mely körülengedezte, elárasztotta, felvidította melegével Anna n véremnek egész körét.

Értelmének ritka fogékonyságával alkalmas médium volt arra, hogy megértse, követni tudja Madách Imre lelkének magasan szárnyaló röptét költ i alkotásaiban, s nem egyszer hallám, mikor bizalmas együttlétben egyet-egyet felolvasott néki ezekb l.

Néha meg az életnek valamely vidám epizódja inspirálta mindkett jüknek a humor iránti fogékony szellemét, s csakhamar készen volt egy alkalmi vers vagy párbeszédbe foglalt kis bohóság, hol az egyiknek, hol a másiknak egy-egy találó ötletével f szerev.

Ilyen volt és ilyen maradt a jóbaráti viszony mindvégig kett jük között.” Kétséges, hogy találó-e a “barátság” szó a kapcsolatukra, bár ugyanígy a kételkedést javasolnám az olvasónak, ha valaki netán szerelemnek nevezné. A korkülönbség valóban nem volt nagy közöttük, különösen akkor nem, ha azt is számításba vesszük, hogy Huszár Anna férje öt évvel id sebb lesz majd Madách Imrénél.

Azért azt el kell ismerni, hogy Huszár Anna jelenléte éppoly kevéssé volt kedvez Madách tehetségének kibontakozására, mint korábban a feleségéé. Nemcsak Fráter Erzsébetnek, de neki is el kellett hagynia Sztregovát ahhoz, hogy igazi remekm szülessen. Mert igaz ugyan, hogy 1856–57-ben Madách ismét nekirugaszkodott annak a m nek, amelynek els változatát még a börtönben írta krétával az asztallapra, ám a siker ezúttal is elmaradt. *Az ember tragédiájának* ezt a második változatát ugyanúgy nem ismerjük, mint az els t. A remekm írása fél évvel Huszár Anna házasságkötése után fog elkezdeni, s mintha csak egy “túlméretezett” ajándék készülne, négy nappal Anna 21. születésnapja el tt fejezi be az alkotó a munkát. De ne szaladjunk ennyire el re!

S t, menjük inkább vissza Anna érkezésének pillanatáig! Lássuk, miként írta le Balogh Károly a nagy eseményt! “S mikor már teljes pompájában volt minden, mikor az egész kertet betöltötte a madárcseresnye hófehér fürteinek kesernyés, a jázminnak és orgonának édes illata, s a virágzó hársfákat a méhek rajai zümmögtek körül, s reggelt l estig és estét l reggelig fülemüle csattogásától hangzott minden bokor – mintha a kastély falai közé is beröppent volna valahonnan a vidámságnak, a der nek, a mosolynak, a játszi jókedvnek egy pajkos kis tündére – 16 éves Anna testvérem megjött az intézetb l.” Hát lehet itt remekm vet írni? Vannak, akik úgy gondolják, hogy semmiképpen sem. Nem osztanám fenntartások nélkül ezt a véleményt, hiszen az alkotók és az alkotások oly sokfélék. Az azonban bizonyos, hogy éppen *Az ember tragédiája* írásának ez a túlradó öröm nem válhatott el nyére.

De a *Mária királyn* sem aratott sikert, pedig annak átdolgozása közvetlenül Huszár Anna hazaérkezése el tt befejez dött. Madách be is nyújtotta egy pályázatra, díjat azonban nem nyert vele.

1855 végére egészen kellemes társaság vette körül Madách Imrét. Valamikor októberben felfogadták Borsody Miklóst a fiúk (Madách Aladár és Balogh Károly) mellé nevel nek, aki aztán hosszú évekig olyan vitapartnere és részben talán tanácsadója lett a költ nek, aki mindig “kéznél volt”. Igaz, a “hely szelleme” kis híján t is az rületbe kergette. A sztrgovai kastélyban töltött hónapok-évek jónéhány személyre meglehet sen kártékony hatást gyakoroltak. Fráter Erzsébet és Borsody Miklós mellett ott van Madách Ára, aki 25 éves korától kezdve 36 éven át a lipótmezei elmeógyógyintézet lakója lesz majd. S akkor még nem szóltam egy másik – név szerint nem ismert – nevel - r l, akinek néhány hónap leforgása alatt “az idegeire ment” a sztrgovai légkör. Vagy itt van a falu lelkésze, Henrici Ágoston. A jelek szerint vele sincs minden rendben. “Henricziné alkalmasint el megy, ki nem álhatja a bolond goromba fiánál.” Ezt a mondatot Majthényi Anna írta le egy levelében; igaz, az ifjú lelkésznek éppen szerelmi bánata volt.

Ezek a példák azt mutatják, hogy id nként ráfért volna egy kiadós pszichoterápiás kezelés a kastélyban és környékén él kre, bár a diagnózisra nem mernék vállalkozni. Megkockáztatnám viszont, hogy egyáltalán nem arról volt szó, hogy eleve – a helyt l függetlenül – ba-

jok lettek volna az ott él kkel, mint ahogyan az is bizonyos, hogy voltak, akik kimondottan jól érezték magukat a kastélyban; legf képpen Balogh Károlyt s a személyzet néhány tagját sorolhatjuk közéjük.

Borsody Miklós nevel viselkedése évek múltán változott csak meg (akkor sem visszafordíthatatlanul): 1859–60 körül lett iszákos és köteked . “Én azt hiszem – írta Balogh Károly –, nem csalódom, ha azt a nem el nyös fordulatot, amely Borsody viselkedésében beállott azóta, hogy n vérem körünk b l távozott, részben ennek az erkölcsi korlátnak megsz ntével hozom kapcsolatba.

Az els pár év elmúltával nevel nk egész viselkedésében fordulat állt be, amely nem vált el nyére. Els megnyilvánulása az volt, hogy este nem étkezett a család körében. Vacsoráját, valami húsfélét, kenyeret és bort a szobájába kellett küldeni, és ott fogyasztotta el. Ez felmentette t az esti étkezések idejének kötöttségét l.

A bor élvezetében nem tartotta meg többé az eddigi mértéket, ami következményeiben nem kerülhette el figyelmünket. De abban a korban voltunk már, hogy bizonyos romantikus hajlamairól szóló szóbeszédek sem hangzottak el füleink mellett észrevétlenül.”

Viselkedése azonban csak 1861 nyarára változott meg annyira, hogy Madáchnak – s ezt levelek tanúsítják – édesanyja nyomatékos “kérésére” el kellett küldenie t a háztól. A család egyik rokona a L - csei Katolikus F gimnáziumban szerzett neki állást. Akár Majthényi Anna leveleit, akár Balogh Károly emlékiratát forgatjuk, azt gondolhatnánk, hogy Borsody élete – Fráter Erzsébetéhez hasonlóan – igen szomorú véget érhetett. Nem így történt. Több mint 72 évvel azután, hogy a nevel végleg elhagyta Alsósztrgovát, egyik tanítványa, Jablonovski József miniszteri tanácsos így emlékezett rá Harsányi Zsolt-nak írt levelében, miután elolvasta az *Ember küzdi!...* cím regényét: “Tudnia kell, hogy nekünk L csén, amikor ottan (1874–1882 között) tanuló voltam, egyik magyar nyelvi, majd bölcsészeti tanárunk Borsody Miklós volt. Alacsony, köpcös, kissé tipegve járó, hatvanas évek körül lév úr volt. Szokatlanul rendszeren öltözködött. Haja normálisan simára fésülve, a bal szeme felett elválasztva, és rendszeren balra-jobbra szétfésülve; bajusza szépen, magyarosan kihúzva; arca egyébként mindig gondosan megberetvélva. Rendkívül nyugodt úriember volt, és ko-

moly tanár.” Borsody élete tehát teljesen normálisan folytatódott, miután a falusi nevelősködést fölcserélte a főgimnáziumi tanári állással.

Személye mellett még egy bekezdés erejéig elidőznék. Általában nem szokás különösebb jelentőséget tulajdonítani Borsodynak, pedig nem lehet véletlen, hogy is azon kevesek egyike volt, akik mellett a költő, édesanyja ellenében is ideig-óráig kitartott. Madách vonakodott t elküldeni, s miután egy botrányos viselkedést követett, ez a lépés mégis elkerülhetetlennek látszott, elbír megfélemlítő állásról gondoskodott. Az is igaz viszont, hogy másokkal ellentétben Borsody – mai kifejezéssel élve – “nem jól adta el magát”. Pedig ha valaki, aztán igazán sokat mesélhetett volna nemcsak Madáchról, de arról is, hogy miként született meg a nagy mű. Szontaghgal, Veres Pálnéval s másokkal ellentétben nem a megye túlsó feléből értesült alkalmilag arról, ami Sztregován történt, hanem ott élt a kastélyban hat éven át. Mégis hallgatott. Hogy mennyire nem beszélt, azt éppen az imént idézett levél alapján sejthetjük; Jablonovski József ugyanis egyáltalán nem volt biztos abban, hogy valóban az író tanáráról tett említést Harsányi Zsolt a Madách-regényében, éppen azért ragadott tollat, mert kíváncsi volt rá, vajon azonos-e a két személy? Szerepét, jelentőségét ma sem ismerjük. Pedig volna rá esély, hogy Madách és Borsody kölcsönhatását mérlegre tegyük. Az egyik oldalon született egy remekmű; és a másikon? Nos, ha remekmű nem is született, azért egy tetszetős filozófiai munka arról tanúskodik, hogy Borsody sem volt tehetségtelen. Nagy kár – s a magyar filozófia remekműveiben egyáltalán nem bízunk – a történetének tükrében nem is méltányos –, hogy ez a mű, *A philosophia mint önálló tudomány és annak feladata* csak a gimnázium évkönyvében jelenhetett meg, így aztán sem a filozófusok, sem a Madách-kutatók nem vettek róla tudomást.

A kastély lakóinál maradván, Huszár Anna és Borsody Miklós mellett Ité Annáról kell megemlékeznünk – a kastély lakói csak Nina kisasszonynak hívták t –, aki eredetileg Huszár Anna nevelője volt Keszegen, majd 1849-től hosszú évtizedeken át afféle házvezetője és társalkodója tisztviselőként látott el Majthényi Anna mellett. A púpos vénkisasszonyról – aki nemigen tudott magyarul – több anekdota fennmaradt, mivel azonban Madáchcsal alig volt kapcsolata, e történeteket

bízást mellőzhetjük. Mint ahogyan nem szólnék ezen a helyen kedvenc szolgálójáról, Pass Andrásról – megteszi ezt majd a maga helyén Arany János –, sem a kastély nem is annyira feltűnt, mint inkább rendkívüli erejéről híres szakácsáról, Verzák Mihályról. A kastélylakói közül a nevelő és az unokahúg voltak igazán fontosak (Madáchnak gyermekeivel való kapcsolatát szinte egyáltalán nem ismerjük.)

Ha tágitjuk a kört, akkor a falun belül két további fontos személyt találunk: Henrici Ágostont és a katolikus papot, aki Madách életének utolsó évtizedében Divald Gusztáv volt. Egy rajzon meg is örökítette ket, amint kalapot emelve köszöntik egymást; maga kanyarított címet a rajz fölé: *Servus Collega!* Valóban kollegiális viszony volt közöttük, ami persze nem zárta ki azt, hogy vallási kérdésekben hajba kapjanak. Igaz-e vagy sem, ki tudná megmondani, de az a hír is elterjedt, hogy olykor maga Madách volt az, aki “feldobott” egy-egy olyan témát, amellyel jó eséllyel vitára serkenthette ket. Talán egyfajta “anyaggyűjtés” volt ez a készülődés, bár az is lehet, hogy egyszer csak élvezetét lelte az ilyen vitákban.

Divaldról nincs mit mondanom; pap volt, s ilyenformán mára teljességgel ismeretlen személy: családja nem lévén s mert Rozsnyón (az ottani püspökséghez tartozott Sztregova) vele is “sakkozottak” – tologatták egyik településről a másikra – kész csoda lenne, ha érdemleges információkkal rendelkeznenek róla. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy olyan titok is kötötte t, amelyről más egyházak mit sem tudnak, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy végképp nem érdemes vele foglalkoznunk: ha netán lett volna naplója vagy emlékirata, abban se nagyon lehetett igazán fontos dolog. Egészen más a helyzet Henricivel, akinek poltári sírja fölött a gránit obeliszken ez áll:

*Hrisovényi Henriczy Ágoston
nyug. ág. hitv. ev.
lelkész*

1825–1909

*híven sáfárkodott
az Úr szíjében
Alsósztrégován
56 éven át.*

*Mostan bocsátod el
a te szolgádat Uram
békességgel
a te beszéded szerint*

Felszentelése után nem sokkal, 1852 júniusában érkezett Sztregovára (Palágyi Menyhért szerint kezében üres bördel és – az évszakhoz kevésbé illő – egy pár korcsolyával), és 1908-ban, halála előtt egy évvel nyugdíjazták. A szerelmi csalódást követően [első menyasszonya (Chaborcha Mária), ki tudja miért, visszaküldte a jegygyűrűjét] már-már úgy látszott, hogy sohasem fog megélni – ami igazán nagy csúfság lett volna egy evangélikus lelkész számára – ám 53 évesen (jóval Madách halála után) mégis csak megtalálta az igazit, tiszaburai Burray Ottilia személyében, akitől egy fia, a családnevét következtetesen másképp író Henriczy Béla született.

Nos, Henricit sem gyónási, sem egyéb titok nem kötötte; jóérzése persze azt diktálta, hogy a még élő személyekre tekintettel, ne verje nagyobbra a véleményét, családjának azonban elmondta, amit tapasztalt és amit a történetekről gondolt. Volt az, aki Madách házassági kudarcának okát sokkal inkább Majthényi Annában látta, mintsem Fráter Erzsébetben. Henriczy Béla, aki egyébként Majthényi Annát gyermekkorában személyesen is ismerte, egészen más szempontok alapján állította szembe anyós és meny kapcsolatát: “Azokra a keserű kifakadásokra, amelyek sokáig éltek a sztrégovai nép emlékében, s amelyekkel Erzsike búcsúzott egykori házából, még magam is emlékszem. Kisfiú koromban, de később is, amikor Erzsike tragédiájával gondolatban foglalkozni kezdtem, még igen sokan éltek Sztregován, akik Fráter Erzsébetet úgy ösmerték, mint rendkívül vidám, kedélyes, jószívű úrnőt, aki ha tehetett, bebeszökött a szalmafedeles viskókba is, szavával, jó szívvel, olykor süteménnyel, kenyérrel, egy pár garassal örömet hozni

a szegények körébe. Ezt ugyan megtette a tagadhatatlanul nemesszív méltóságos asszony is, de sohasem közvetlenül, hanem csak alárendeltjei útján.”

A legnagyobb “szégyennek” azonban mégsem az számított, ami a házaspárral megesett, hanem inkább az, amikor a nemzedékeken át nem szóltak egy szót sem. Lássuk, miként kommentálta Madách Borbála tragikus sorsát Henriczy Béla, aki egyébként azon kevesek egyike volt, aki a Lipótmezőn meg is látogatta a szerencsétlen lányt. “De szóljunk tovább a méltóságos matrónáról. Nem ítéletet, de történeti igazságot keresek. Családja tagjainak szerelmi és házassági ügyeivel szemben kérlelhetetlen volt. »Sic valo, sic lubeo.« Ennek az önkénynek esett áldozatul a költő egyik leánya is, Ára, akit a múlt század 70-es éveiben, mint szellemi és testi kiválóságokkal gazdagon fölruházott hajadont, ugyancsak körülsergett a megye és a környék házasulandó úri fiatalága. Ára, aki az én édesanyámnak, akkori fiatalasszonynak bizalmas barátjának volt, nagyon sokszor elkeseregte az ő nehéz helyzetét. Nap nap után kapta a kosarat az egyik kőről a másik után, mert a nagymama helyeslését egyiknek sem tudta származása elkelése elnyerni. Így telt be a szegény Árinkó végzete is, ki mint élő halott végezte Lipótmezőn egy pár esztendővel ezelőtt.”

A tünetekről azonban Henriczy Béla is mélyen hallgatott. Jó oka volt rá. Valóban több mint kínos lehetett, amikor a fiatal lány a szerelmével üldözni kezdte apját, a korosodó lelkész, bár hogy végül is pontosan milyen elzárások után szállították őt a Lipótmezőre, azt nem tudjuk. Mint ahogyan azt sem, vajon kinek lehetett igaza: Henricinek, aki úgy látta, hogy a nagymama szigorba rúgta bele Borbála, vagy az orvosnak, aki természetesen vette, hogy öröklött terheltségről van szó, s ha nem is írta azt a kórlapra, hogy “nem csoda, hogy bolond, hiszen bolondok voltak már a szülei is”, azért magában valami ilyesmit gondolhatott. Borbála kórtörténetének 14 oldalas kivonata egyébként fennmaradt, s néhány éve még a nevet folyton változtató Lipótmező (akkor éppen Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézetnek hívták) múzeumi tárlójában, Szálasi kórtörténete mellett (!) kapott helyet. Ebből azonban ezúttal egyetlen sort sem idézek. Legyen elég annyi, hogy minden sora szörnyűség; talán mégis helyesebb lett volna az orvosi titoktartást ko-

molyan véve, az érintett halála után a betegségével kapcsolatos dokumentumokat is megsemmisíteni. (Ezt egyébként a szovjet hadsereg – merben más megfontolásból és nem is túl következetesen – részben meg is tette: a Lipótmezőn berendezkedő katonák az iratokkal főttek, de azért egy keveset hagytak az utókornak is.)

Amint látható, “kollégájával” ellentétben Henricit I és Henricit I is elég sokat tudunk; Divald ugyan elvben még nála is tájékozottabb lehetett – elvégre nála gyóntak a családtagok –, az feltételezett tudásával azonban nem megyünk semmire.

Alsósztrégovát elhagyva néhány kilométerrel odébb, Felsősztrégován találunk egy jó barátot, szandai Sréter Miklóst. Madách számos ismerőshöz hasonlóan is agglegény volt, ezért a genealógiai munkák csúnyán elbántak vele: sehol sem tüntették fel a családfákon, így aztán azt sem tudjuk, milyen rokonsági kapcsolatban állt pl. Sréter Jánossal. Bár Nógrádban ekkortájt kevés volt az igazán jelentős poéta, Sréter Miklósnak még a jelentéktelenebbeket is sikerült alulmúlnia: rosszabbnál rosszabb verseket írt. Nem tudjuk, miért ragaszkodott hozzá a költő, de tény, hogy gyakorta meglátogatták egymást. Különcökben egyébként sem volt hiány a vármegyében, s Madách most is kitartóan kereste a társaságukat.

Nógrádszakálban, ahol a Sztrégovához legközelebbi postaállomás is volt, két barátja élt: szentiványi Szent-Iványi Bogomér és farádi Veres Gyula. Előbbi nagy könyvgyűjtő hírében állt; tehette: családja nem lévén csak a házvezetőjével kellett megküzdnie azért, hogy minden pénzét a szenvedélyére áldozhassa. Ezzel szemben Veres Gyula közel s távol az egyetlen “normális” ember volt Madách környezetében – egyébként a komája –, akivel ugyan nem volt olyan szoros barátságban, mint Szontaghal, halála előtt mégis úgy döntött – igen bölcsen –, hogy végrendeletében jelöli ki gyámnak.

Matolcsy György ekkortájt Nagycsalomján élt; Csesztvén, ahol Madách Károly vette kézbe a birtok irányítását, már nem volt rá szükség. Madáchcsal és Szontaghal való barátsága folyamatos volt, gyakran meglátogatták egymást.

Aztán itt van Nagysztrácin, csemiczai Csemiczky Ede faluja. Egy levélbeli futó említésen túl róla igazán semmit sem tudunk, mégis jó

okunk van feltételezni, hogy ő is gyakorta meglátogatta a költőt. A Csemiczky család leszármazottjai szerint a készülő félben lévő *Tragédiából* Nagysztrácinban is felolvasott, s bár ezt éppoly kevésbé lehet ellenőrizni, mint a vanyarci felolvasásokat – mindkét esetben a családtagok emlékeztetere kell hagyatkoznunk –, azért egy kései esemény a családdal való szoros kapcsolatot igazolja: 1862. október 28-án Madách Pesten járt, közelebbre a Deák téri evangélikus templomban, és pedig házassági tanúként, Edvárd barátja lányának, Csemiczky Saroltának és szemerei Szemere Ödönnek a házasságkötésén.

Bory Lászlóról korábban már volt szó; tartózkodási helyét nem ismerjük, lehet, hogy az ötvenes évek közepén Sztrégován élt még, de az is lehet, hogy már Gyarmaton.

Lutter Jánoshoz, a kiskelecsényi Zichy-birtok kasznárjához akár gyalog is át lehetett sétálni: a technika szerelmese volt és a csomagküldő szolgálatok nagy barátja. Szorgalmasan bújtta az újságok hirdetéseit, s amint valami tetszetős szerkezetre bukkant, azon nyomban meg is rendelte. “Volt köztük egy villanyozó apparátusa – írta Balogh Károly –, ezt nagyanyám is használta közzvényében. Aztán Braunschmidt gépe, amely valamin különleges olaj bedörzsölése mellett apró tűszúrásokkal gyógyította a rheumát, szóval afféle csilhatatlan vívmánya volt az akkori orvosi tudománynak.”

Aztán itt volt Gács; a ghimesy és gácsi gróf Forgách család gácsi ágazatának több tagja is a járás talán legimpozánsabb kastélyának volt a lakója. (A kastélyt egy kevésbé ismert festményén Csontváry is megörökítette, aki – mint ismeretes – Gácson volt patikus.) Itt élt gr. Forgách Antal, aki a harmincas évek végén Madách Annának udvarolt (s akit császárpárti beállítottsága miatt a megyében egyáltalán nem kedveltek) és testvérei, gr. Forgách Jenő és gr. Forgách József: első sorban az utóbbival volt jóban Madách Imre. (A két család közti kapcsolat, ha nem is túl szoros, de régi és többszálú lehetett. Emlékezzünk csak vissza, hogy a negyvenes években az említett uraknő vére, gr. Forgách Erzsébet – vagy ahogyan a költő leveleiben említi: Forgách Lizi – együtt volt Madách Imrével Pétenyben.)

Sztrégovához egészen közel fekszik Nógrádszentpéter is; ott egy igen ambíciózus lelkeséssel, Frenyó Nándorral került közeli barátságba,

s t az ötvenes évek végét l munkakapcsolatba is: mindketten a gazdasági egyesület statisztikai és nemzetgazdasági szakosztályának tagjaként tevékenykednek, az 1861-es országgyűlés el tt pedig Madách kampanyf nőke is Frenyó Nándor lesz.

Fráter Erzsébet távozása után még egy év telt el, amíg Majthényi Anna 1855 tavaszán visszaköltözött az új kastélyba, ahol el z leg fia bels átalakításokat eszközölt. Nagyjából ekkor alakult ki a kastély ma ismert bels szerkezete; az átalakítás révén Madáchnak egy “különbejárattú” lakosztálya keletkezett, amely egy társalgóból (biliárdszoba), egy dolgozószobából (“Löwengrube”, ahogyan az ott él k, ill. “oroszlánbarlang”, ahogyan az utókor hívta) és egy hálófülkéb l állt. A berendezkedés arra vall, hogy a költ igyekezett elhatárolni magát a kastély többi lakójától. Nyugodt körülményeket szeretett volna teremteni a munkájához? Megromlott a kapcsolata Majthényi Annával? Vagy hölgyismer seit akarta megkímélni attól, hogy a kastély puritán lakóival közelebbi kapcsolatba kerüljenek? Adat híján itt is tág tér nyílik a találgatásokra.

Ideje azonban, hogy a hölgyeket is szemrevételezzük! Annál is inkább, mivel biztosak lehetünk benne, hogy a költ figyelmét sem kerültek el a megye szépei. Lehetséges persze – s t, mint látni fogjuk, nemcsak lehetséges, de biztos is –, hogy a felesége iránti vonzalom nem sz nt meg, de ezzel most ne tör djünk! A jelek szerint az érintett sem tör dött vele; a válást követ en, életének utolsó tíz esztendejében, legalább öt hölgy keltette fel az érdekl dését, akik közül körülbelül hárommal szexuális kapcsolata is volt.

El re kell bocsátanom: éppen Veres Pálné egészen bizonyosan nem tartozott közéjük. 1857. május 24-e az a legkorábbi ismert id -pont, amikor már szerelmes az asszonyba. Vasárnap van, a társaság kirándulni indul:

*Ki a hegyekbe ment a ' társaság,
Én is menék a kedves n karán.
Lassanként el maradtak társaink,
Magam maradtam a n vel csupán.*

A vers hosszas idézését l ezúttal is eltekintenek, annál is inkább, mert a kezdet ugyan – lélektani és poétikai szempontól egyaránt – lehangozó, ám a kés biekben lesznek még egészen t rhet versek is. A költemény arról szól, hogy a költ nem meri megvallani szíve választottjának a szerelmét.

Egyébként arra, hogy Veres Pálné kései szerelmeinek egyike volt, csak a közelmúltban derült fény: a tapintatos költ semmivel sem árulta ugyan el magát, ám szerelmi verseinek egy általa adott csoportosításában, ahol nagyjából minden verscsoport egy-egy szerelméhez köthet, *A rab, virágaihoz* cím is szerepel, s mivel azt magától az érintett l tudjuk, hogy ez a vers az börtönben tett látogatásának emlékét idézte, így tehát feketén-fehéren megállapítható, hogy pontosan mely versek szóltak még beniczei és micinyei Beniczky Herminhez (érdekes módon is férfias nevet kapott a neméhez ill bb Hermina helyett).

1857. augusztus 3-án (a hölgy nevenepjén) egy kétkötetes Heinét küld ajándékba, amelyhez egy képrejtvényt mellékel; a megfejtés szerint (amelyet egyébként els ízben Mikszáth Kálmán tett közzé Scarron álnév alatt) óvja a címzettet, hogy a Heine-köteteket leánya kezébe adja, ám a mai olvasónak valahogy az az érzése, hogy talán nem is annyira az ekkor már 16 éves lány, mint inkább a családfele l kellett dugdosni az ajándékot.

Lehetne értekezni arról, hogy vajon miként s mennyire szerethette Madách Veres Pálnét, ezúttal azonban kivételesen jó helyzetben vagyunk: végre valahára a versek is elfogadható színvonalon tanúskodnak err l. Íme az *Ömlengés*c. vers:

*Lennék bár csillag, égi boltra t zve
S epedve néznék onnan n le rád,
Lennék bár fergeteg, zokogva zve
Zárt ablakodnál a vad éjszakát.*

*Lennék virág bár lakva a mez ket
És gyöngye lépted ott hervasztva le,
Csak véled élni és meg halni érted
Engedne engem a sorsnak kegye –*

*És mégis inkább mint csillag szemekkel
Virúlni lássam másnak bájodat,
Míg mint vihar sírok tépett kebelével,
Te másban leljed boldogságodat,*

*És mint mez k virágát, észrevéden
Mosolygó arccal ölj, tapodj agyon,
Kebledt I messze megfagyott reményben
Legyek kopár szirt, és körül vadon.*

*Csak egyetlen tudat lengjen felettem,
Hogy lelked hölgy, felém, felém eped,
Hogy nélkülem istennek édenében
Is észre vennél egy üres helyet.*

Kezdetnek nem rossz, de lesz ez még jobb is! A szerelmes férfinak csakhamar rá kell ébrednie, hogy a társadalmi konvenciók, amelyekre ugyan nem sokat ad, ám amelyektől választottja érdekében mégsem tekinthet el, nem engedik meg, hogy szerelme beteljesüljön:

*Bocsásd meg n , ha egy percig hívém
Hogy boldoggá lehetnék általad,
Bocsásd meg, egy percig ha feledém
A szigorú társas szabályokat. [...]*

*Feledtem hogy férjed van, és a férj
Egész valóddhoz tart igényt, jogot,
S mint bánya rém nem érti bár becsét,
Le zárja a gazdag kincs halmokot.*

Miután Madách belátja, hogy Veres Pálnéről le kell mondania, végre egészen rövid és egészen jó verset ír hozzá *Önmegtadás* címmel:

*Ha csillag volnék isten trónja mellett
Mégis csak e porföldre szállanék,
Itt nyílna nekem a boldogság benned,
Mint t számomra mást nem ad az ég.*

*Ha éden kertének lennék virága
S rideg lakásod lenne pusztaság,
Vagy vélem j ne éden illatárja
Vagy hervadnék veled, mint sűrívirág.*

*Körödbe helyezte végzetem szeszélye,
S önakarattal im száműzésbe visz,
Bírásodért ki édenr I letenne,
Nyugalmadért elhagy még téged is.*

Véleményem szerint ez Madách szerelmi költészetének a csúcsa: zseniálisabb verse ugyan lesz még (az *Egy látogatás*), jobb verse azonban már nem; sajátos és igen jellemző módon igazán jó verset csak akkor tudott írni, amikor eleve reménytelen, plátói volt a szerelem. De nem viszonzatlan. A legérdekesebb az egészben az, hogy Veres Pálné is szerelmes volt Madáchba! Az utolsó hozzá írott vers, az *Atlas* éppen erről szól:

*Miért biztad rám, óh n , titkodat,
Mért vallottad meg nekem, hogy szeretsz,
Nagyon erősnek tartasz engemet,
Hogy vállaimra ilyen terhet vetsz.
Atlássá lettem, titkod a világ,
Enyém csak súlya, élvezete nem,
De nyugodalmad szent világa az,
Ne félj. Szét nem töröm, tovább viszem.*

Nincs mit tenni: bár valószínűleg ez a szerelem is sűríg tartó (még lehet Veres Pálné esetében is), azért ideje másuttal vigasztalást keresni. Annál is inkább, mert idő közben Huszár Anna is eladósorba került, rövidesen sem lesz már Sztregován. Előbb Szent-Iványi Farkas udvarolt neki, ám egy bált követően a vége mégis csak az lett, hogy szentimrei Károlyi Miksának mondott igent. 1858. június 1-jén volt Alsósztrégován az esküvő, amelyen – talán mondanom sem kell – Madách Imre volt az egyik tanú. A fiatalok ezután Pincre költöztek, és boldogan éltek,

míg

meg nem haltak. Vagy talán nem is olyan boldogan, bár erről igazán nem lehetett: sohasem született ugyanis gyermekük.

A vigaszt nyújtónak sokáig csak a keresztnévét ismertük: a versek tanúsága szerint Karolinának hívták. Csak az 1980-as években jelentkezett valaki a megfajtással, aki tudni vélte, hogy dédanyjáról, Schönbauer Karolináról van szó.

A hölgy baloghi Baloghy István lányainak volt a nevelője, aki a Csesztvén él. Majthényi Pál egyik lányát, Majthényi Matildot vette feleségül. Ha valóban volt a költő Karolinája – s mivel újabb ötlet az elmúlt tizenöt évben sem született, fogadjuk el, hogy volt –, akkor valószínűleg Csesztvén ismerkedhettek meg, ahol Madách Imre öccsénél, Károlynál gyakorta megfordult. Érdekes módon eredeti Karolinához szóló verset egyáltalán nem is ismerünk: négy olyan vers címe mellé írta utóbb a Karolina nevet a költő, amelyek valaha Gyürky Amáliának szóltak: *Veszélyes játék*, *Mentség*, *Visszaveszem leányka* és *Búcsú*. Meglehetősen, ezeket a verseket utóbb átdolgozta, s az utómunkálathoz már egy másik hölgy adott ihletet, s persze az is kézenfekvőnek látszik, hogy lehetett valami hasonlóság a lányok között, vagy még inkább abban, ahogyan Madách a velük való kapcsolatot megélte, s talán ez a magyarázata a szokatlan névcsereinek.

Az olvasó persze joggal kérdezheti: miért éppen 1858 nyara körül kezdhetett az újabb szerelem? Nos, elbámulóan talán azért nem, mert 1857-ben még a Veres Pálné iránti vonzalom nagyon is erős lehetett; mint láttuk, május 24-én Madách még el sem jutott a szerelmi vallomáshoz, a kapcsolat végére azonban Veres Pálné is megvallotta, hogy szereti őt. Úgy vélem tehát, hogy egy évnél semmi esetre sem lehetett rövidebb ez a plátói szerelem. De az is biztos, hogy 1858 nyara után sem telhetett el sok idő a Karolinával való kapcsolat kezdetéig. Ez onnan sejthető, hogy 1859. július 9-én Köbölkúton (Gbelce) gyermeke születik Karolinának, akit – anyjának férje nem lévén – másnap Schönbauer Anna néven jegyeznek be az anyakönyvbe. Ez pedig azt jelenti, hogy 1858 szén közeli kapcsolatban voltak egymással. Aki azt mondja, mondjon b-t is! Ha valóban Schönbauer Karolinához szóltak a versek, akkor nincs más megoldás, el kell fogadnunk azt is, hogy Schönbauer Anna apja Madách Imre volt. Óvatosan azonban attól, hogy pusztán

a konklúzió miatt elveszük a premisszát. Az, hogy Madách Imrének a jelek szerint még egy gyermeke született, nem is olyan meglepő. A fogamzásgátlás gyermekcipőben járt még akkoriban, s nem sok élvezetben lehetett része annak, aki a korabeli eszközöket alkalmazta, azok hatékonyságáról már nem is beszélve. Az ekkor még mindig csak 35 éves költő miért is élt volna remete életet, mint ahogy azt oly sokan – minden alap nélkül – el szeretettel feltételezték róla? Inkább az lett volna a különös, ha sohasem születik gyermeke a házassága utáni kapcsolatból.

De annak sem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk, hogy minderre csak több mint 120 év múltán derült fény. Schönbauer Anna ugyanúgy 95 és fél évet élt, akárcsak nagyanyja, Majthényi Anna. (1955. január 4-én halt meg Túrístvándiban, ahová kitelepítették.) Azt, hogy törvénytelen gyermek volt, családi körben ugyan tudták – s tartsuk azt is, hogy ki volt az apja –, de idegeneknek, érthető módon, sohasem beszéltek róla. Két nemzedéknek kellett felnéznie, amíg egyik unokája úgy gondolta, hogy ma már nem kell restellnie azt, ami a dédanyjával megese.

Az olvasó már jóval előbb jogosan figyelmeztethetett volna arra, hogy messzire kanyarodtam a fejezet címében ígért tárgytól: a Tragédia végső változata helyett különféle mellékes körülményeket taglaltam. Nos, hogy mindez mennyire volt fontos vagy mellékes, annak megítélésére nem vállalkoznék. Úgy gondolom azonban, hogy miután egy évszázadon át a „sztrégovai remetér I” szóltak a tudósítások, éppen ideje megmutatni azt, hogy mennyire hamis volt az a kép, amely szerint a veszített szabadságharc, a börtön, majd a válás s végül a betegsége teljesen zárkóztatta tette a költőt, aki ezek után évekig magába roskadtan töprengett, s a nagy mű megírásához végzett magányos lelki gyakorlatokat: írt néhány verset a küzdésről és a halálról.

Madách élete nagyon is mozgalmas volt, és még sokrétűbb, mint amilyenek az előzőekben leírtam. Éppen az ötvenes évek második felében I származnak például azok a gazdasági feljegyzései, amelyek arra vallanak, hogy szerette volna a sztrégovai gazdaságot rendbe tenni. Ez egyébként rá is fért volna a birtokra, hiszen már 1858-ban lefoglalták 8 lovát, 8 tehenét és 20 ökrét. Az okok: akkor már évek óta nem fizetett fe-

leségének tartásdíjat, nem rosszindulatból, hanem mert nem volt mi- b l. Ez a kísérlete azonban végképp kudarcba fulladt. Az, hogy a sztregovai gazdaság milyen mélypontra jutott Madách Imre gazdálko- dása idején, csak a közelmúltban vált világossá. Halála után néhány hónappal ugyanis gyermekeinek gyámja nem látott más kiutat, mint hogy kölcsönt vegyen fel a gazdaság helyretételére. Mondhatnék egy számot – negyvenezer –, de nincs az a pénznem (talán a Krügerrandot kivéve), amely kifejezhetné, hogy milyen nagy összegr l volt szó va- lójában. Mondok tehát inkább egy másik számot, ahol a mértékegység magáért beszél: 52 év. A rendkívül racionálisan gondolkodó Veres Gyula úgy ítélte meg, hogy éppen ennyi id re lenne szüksége a köl- csön visszafizetéséhez.

Miel tt Madách *Az ember tragédiája* újabb változatába belekezdett volna, el bb egy komédiát írt *A civilisator* címmel. A m keletkezését kivétel nélkül mindenki 1859-re tette. Azt ajánlanám azonban, hogy ezúttal se higgyünk az irodalomároknak, akik sokszor felszínes jelek alapján ítélnék. Mert igaz ugyan, hogy a kézirat címlapján ez az év- szám áll, csakhogy ennek a jelnek egészen más értelme van, mint amit hagyományosan tulajdonítottak neki. Azt jelenti, hogy a m (ponto- sabbban a kézirat) 1859-re készült *el* Hogy honnan tudjuk ezt? Pl. éppen *Az ember tragédiája* kézírata alapján. Annak címlapján (áthúzá- va) az 1860-as évszám áll, míg vázlatlapján a kezdés és végzés pontos dátuma: 1859. február 17. és 1860. március 26. Elvben persze nem zárható ki annak a lehet sége, hogy a m írásának megkezdése is 1859-re esett, ez azonban fölöttébb valószínű- len. Abban ugyanis mindenki egyetért (bár tulajdonképpen bizonyíték nincs rá), hogy a két olyannyira különböz m nem keletkezhetett párhuzamosan: a szerz el bb befejezte *A civilisator*, s csak aztán fogott bele a Tragédiába. Ám ha valóban így volt, akkor az 1859-es évb l alig másfél hónap állt volna rendelkezésére *A civilisator* megírására. Ilyen lóhalálában azon- ban egyetlen ismert Madách-m sem készült, a legésszer bb feltétele- zés tehát az, hogy megírásába már 1858-ban belefogott a szerz .

A komédiáról sok érdekeset lehetne mesélni, de az eddigiekhez ha- sonlóan csak az életrajzi vonatkozásairól szólnék; a m elemzésnek nincs helye egy életrajzban. Fennmaradt Madáchnak egy rajza, amely

A civilisator szerepl it mutatja be; ha ezt a rajzot részint a drámával, részint a szerz életével egybevetjük, akkor érdekes megfelelésekre fi- gyelhetünk fel.

Az korábban is sejthet volt, hogy a m egyik f szerepl je, István gazda Bory Istvánnak feleltethet meg, de hogy a többiek kik lehet- nek, azt sokáig homály fedte, ill. részben még ma is homály fedi. Így rögtön a másik f szerepl nek, Stroomnak, ma sem tudunk senkit sem megfeleltetni. Nem biztos persze, hogy Madách ebben az esetben is valamelyik ismer sére gondolt; lehet, hogy éppen Stroomnak, a Bach- rendszer hivatalnokának nincs életrajzi megfelel je, bár még ebben az esetben is feltehet a kérdés, hogy ti. akkor kit is ábrázol a rajz?

Mint ismeretes, a drámának rajtuk kívül még hat szerepl je van: hat cseléd, mindegyikük más-más nemzetiség . A szlovák nemzetiség- g (a drámában tót) Janót a legkönnyebb azonosítani: ugyanis Tu- csek János urasági hajdú. Ezt persze pusztán a dráma alapján nem le- hetne ilyen határozottan állítani, csakhogy a rajz huszárként állítja elénk a szerepl t, márpedig Palágyi Menyhért Madách-életrajzából tudjuk, hogy éppen az urasági hajdú volt az a személy, akit “Jancsi hu- szárnak” csúfoltak. A magyar nemzetiség Miska a sztregovai sza- kács, Verzák Mihály. Ezt a megfejtést is voltaképpen a rajz adja, amennyiben tagbaszakadt férfiként állítja elénk; a szakács, láttuk, ép- pen ilyen ember volt. Carlo, az olasz a rajzon nem annyira szolgál, mint inkább értelmiségi benyomását kelti; aligha lehet kétséges, hogy a Bory Istvánt tisztartói min ségében felváltó Philipp Károly.

Sajnos a további szerepl knél eleddig nincsen megfejtés, pedig na- gyon valószínű, hogy k is létez személyeknek feleltethet k meg. Ha nem is minden dráma így készült, azért sohasem szabad figyelmen kí- vül hagynunk azt a lehet séget, hogy egy-egy szerepl valamilyen módon kapcsolatba hozható a szerz életének egyik vagy másik sze- repl jével. S miként más nagy alkotóknál, úgy Madáchnál is feltéte- lezhetjük: a megfelelés nem azt jelenti – ilyesmit csak egy dilettáns csinál! –, hogy az illet t “életh en” jeleníti meg a m ben; ehelyett in- kább transzformálja, jellegzetességeit más létez vagy nem létez sze- mélyekével ötvözi, s olykor még annyit sem hagy meg bel lük, amennyire az elemz nek az azonosításhoz szüksége lenne.

A civilizátor után most már valóban a f m következik. Két dokumentum maradt fenn: maga a kézirat és annak vázlatlapja; az utóbbi valóban egyetlen lap, amelynek mindkét oldalán f képp a m felépítésével kapcsolatos információkat találunk. Ugyancsak a vázlatlap adja a kezdés és végzés dátumát: 1859. február 17. ill. 1860. március 26. Más támpontunk nincs: el kell hinnünk, hogy a szerz nem utólag, emlékeztetl írta rá a dátumokat, vagy ha netán mégis ezt tette, úgy valóban pontos adatok álltak rendelkezésére.

Talán még emlékszik rá az olvasó: a m els változata a börtönben készült, s Pétery Károly emlékirataiból az is kiderült, hogy a keleti hadjárat (krími háború) után, vagyis 1856–57-ben készült a második. Madáchnak egy érdekes, a Tragédiával összefügg utalása is fennmaradt ebb l az id szakból, amely egy levélfogalmazványon állt (a levél Szontagh Pálnak küldte el 1857. február 7-én): “Újra elolvastam e Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg, igazság, ha tragédia is, az emberi természet soha sem tagadta meg magát, ’s Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló semmi marad, a még gyarlóbb Évával oldalán!” (Az olvasó bizonyára úgy emlékszik erre az idézetre, mint amelyben “ugyanazon gyarló féreg” áll. Nos, a kéziratot Bérczy Károly látta el ször és utoljára; csupán az emlékbeszéde alapján ismerjük. Ez az emlékbeszéd azonban már másnap és harmadnap hibásan jelent meg; Bérczy kéziratában – amelyet a Nógrádi Történeti Múzeumban riznek – “ugyanazon gyarló semmi” áll.) Sokan kapcsolatba hozták ezt a jegyzetet a Tragédia fennmaradt szövegváltozatával; találgatások folytak, vajon évekkel kés bb keletkezett-e a jegyzet, mint maga a levél stb. Minderre nincs szükség, ha elfogadjuk, hogy 1857 körül létezett egy második változata a f m nek, s minden valószínűség szerint ezt a második változatot vette el 1859. február 17-én, nem pedig a drámához írott jegyzeteit.

Annak azonban, hogy a Tragédiával kapcsolatosan nem találunk jegyzeteket a szerz életm vében, nem is az lehet az igazi oka, hogy azok helyett az el z változat szövegéb l kiindulva dolgozott – amelyet aztán a munka elkészültével megsemmisített –, hanem sokkal inkább az, hogy általában megsemmisítette elkészült m vei jegyzeteit.

Százával maradtak fenn jegyzetei, ám gyakorlatilag csak a soha el nem készült m veihez kapcsolódó jegyzetek. Úgy látszik, fölöslegesen tartotta meg rzsüket, s t talán zavarónak is. Valóban: az egyszer már (fel)használt gondolat meg rzése azzal a veszéllyel jár, hogy véletlenül bekerül egy másik m be is; márpedig az önméltés kockázatát egy magára valamit is adó alkotó nem vállalhatja. Az ötletet tehát csak a felhasználás pillanatáig célszerű meg rizni.

Madách drámaírói “technikájához” tudnunk kell még, hogy volt egy (félbehajtott és szélein bevágott lapokból álló) füzet, amelyet, miként egy telefonregisztert, drámaötleteinek tárolására használt. A füzet lapszélein a drámacímek többsége megtalálható, s t a megfelelő helyen felütve a füzetkét, többnyire cédulákat is találunk, ami annak a jele, hogy drámáinak javításával élete végéig nem hagyott fel. Nem tudjuk persze, hogy ezt a tárolóeszközt milyen s r n váltogatta élete során; itt is csak egyetlen “kézirat” áll rendelkezésünkre, amelyr l sajnálattal kell megállapítanunk, hogy bizonyos drámák címeit egyáltalán nem tartalmazza. Mondanom sem kell: ezek közé tartozik *Az ember tragédiája*, de pl. *A civilizátor* vagy a *Tündérálom*.

Különböz feltételezésekkel élhetünk ugyan, ám teljes mértékben egyik sem állja meg a helyét. Így pl. ha valaki arra gondolna, hogy kimondottan a korai drámákhoz kapcsolódó ötletjegyzékr l van szó, akkor ennek ellentmond, hogy a *Mózes* is szerepel – igaz, a jelek szerint utólagosan kialakított regiszterként – a címek között. (Éppen ezért még ez az elgondolás állhat a legközelebb az “igazsághoz”.) Ha netán arra gondolnánk, hogy a történelmi drámák ötleteivel állunk szemben, akkor ennek ellentmond, hogy a *Csak tréfa* ötletei is megtalálhatók a füzetben. Gondolhatnánk arra is, hogy csak az “igazi” drámák szerepelnek benne; a két drámai költemény hiányára ez magyarázatot adhat, *A civilizátor* hiányára azonban nem. Talán a klasszikus tragédiák tárlójával állunk szemben? Nos, ekkor már a drámai költemények mellett *A civilizátor* sem jut hely, ennek ellenére nem merném határozottan állítani, hogy ez lenne a megoldás. Nem sorolom a lehet ségeket; egyszer azonban érdemes lenne a végére járni annak, hogy miféle taxonómia alapján osztotta kétféle drámai jelleg m veit Madách. Különös, hogy bár a legtöbb irodalmárt, érthet okokból, a szerz drámai m vei

foglalkoztatták, erről az alapvető kérdéskörrel mégis megfelelően látott a Madáchról szóló irodalom.

A Tragédia keletkezésének történetéről érdekes anekdoták szólnak; sajnos nem túl nagy számban. A legfontosabbat ezek közül már ismerjük, Pétery Károly visszaemlékezését, amelyet az elmúlt száz év Madách-kutatása alig méltatott figyelemre, jóllehet a börtönben töltött időszakokkal kapcsolatban is fontos forrás.

Palágyi Menyhért közlése alapján ismerjük a költő egyik közeli ismerősének, pályatársának, Jeszenszky Danónak a visszaemlékezését. Íme: “Egy alkalommal – 1858 körül lehetett – Madách Imre ebédre volt hivatalos Csörföly Imre balassagyarmati ügyvéd vendégszeret házában. Ott voltak Bodnár István, Bory László (Madách egykori mentora) és Jeszenszky Danó, ki széptani kérdések iránt mélyebben érdeklődött. Társalgás közben Madách Imre azt a különös kérdést vetette föl, hogy lehet nekünk vagyis költőileg megoldható feladatnak tartanánk-e az urak az emberiség egész történelmét egy drámai műbe foglalni. A jelenlévők közül senki sem sejtette, hogy Madách ilyen tervet forgat agyában: a kérdést mindnyájan tisztán akadémikusnak tartották. Jeszenszky arra az álláspontra helyezkedett, hogy a feladat túllépi a költészet határait és hogy drámailag teljességgel megoldhatatlan. Bory László szintén Jeszenszky nézetét erősítette, bár különben sem, sem jelenlévő ügyvédtársai nem vettek élénkebben részt az eszmecsereben. Jeszenszky fő érvei voltak, hogy oly művelés, mely az emberiség történetét dramatizálná, hiányoznék az egység, hogy továbbá az emberiséget annyiféle törekvések vezérlik, és annyi sok a hős, aki ez eszméket képviseli, hogy ehhez sokakat mind egy műbe foglalni lehetetlen; de ami a fő dolog: *az emberiség története befejezetlen*, márpedig dráma tárgyát csak befejezett cselekmény alkothatja. Fájdalom, Jeszenszky nem emlékszik többé arra, hogyan védelmezte meg Madách a maga álláspontját. Lélektanilag ez könnyen megmagyarázható, mert amely eszméket meg nem értünk, azok nem is tesznek ránk mélyebb hatást és azokat nem ismeri meg emlékezetünk. Egyébként – mint mondám – Jeszenszky legkevésbé sem sejtette, hogy Madách minem költői tervekkel foglalkozik, máskülönben sokkal jobban ügyelt volna fejtegetéseire. Csak mikor négy-öt évvel később az ember tragédiája oly országos föltűnést

keltett, emlékezett vissza a gyarmati beszélgetésre [...]” Csörföly Imre, akinek a házában az eset történt, a Madách-irodalomban kizárólag ebben a történetben fordul elő. Nem így Bodnár István, aki a költő jogi képviselőjét látta az élete vége felé. Sajnos a történetből nem derül ki egyértelműen, vajon a Tragédia 1856–57-es vagy 1859–60-as változatának keletkezése idején történt-e az eset, vagy – miként az 1858-as évszám alapján gondolhatnánk – éppen abban az időszakban, amikor egyik változaton sem dolgozott. A visszaemlékezés végén szerepel “négy-öt évvel később” kitétel azonban azt valószínűsíti, hogy nem az 1859–60-as változat keletkezése idején, hiszen 4–5 évvel később Madách meghalt, s a Tragédia már megjelenésekor, 1862 januárjában – sőt, mint látni fogjuk, azt megelőzően – “országos föltűnést keltett”.

A következő történet még későbbi (1911-es) visszaemlékezés: Jeszenszky Danó ekkor már nem élt, fia Jeszenszky István azonban igen, s neki mesélte el egy levelében Plichta Soma losonci orvos az alábbi történetet. “Az 1859^{ik} év szén, Alsósztrégován egy kellemesen eltöltött szüreti nap után, estve, a Kastély éttermében Madách Imre és magas műveltségű édes anyjának társaságába, Szontagh Pál, Jeszenszky Danó édesatyád, Veres Gyula és én vacsoránál ültünk; a napi események feletti társalgás és a Lukullusi estebéd után – a ház Úrné jének kivételével – a billiárd terembe távoztunk, hol a nagy kandalló előtt körbeülve hosszúszerű csibukkal fegyverzetten pipáztunk, a sok tárgy között főleg az irodalommal foglalkozott a társaság. Göthe Faustjának elemzésénél Jeszenszky Danó csodálkozását fejezte ki a felett, hogy az ember tragédiájának megírására még senki sem vállalkozott.

Mélyen elhallgattunk mindnyájan, a kandalló tüzebe bámultunk nagyon sokáig, – végre a csendet Madách Imre törte meg, – Jeszenszky Danónak vállára tette a kezét, és azt mondotta, hogy az ember tragédiájának megírására vállalkozik.

Ezentúl a költő kis cellájába szorgalmasabban irogatott, és megteremtette az ember tragédiáját, e mélyeséges, magasztos gondolatokkal gazdag művet!

1860 év őszén szüret alkalmával ismét együtt voltunk a nagy kandalló előtt pipáztatva; a költő, iratcsomagot tett a kezembe és felkért, hogy az egy év előtt megígért ember tragédiáját olvassam fel. –

Kérdésként jelle váltunk mind a négyen.

A felolvasást fél 11 órakor kezdettem meg, 's hajnali 4 órakor végeztem be, azért oly későn, mert a költő művének egyes részeinél élvezetet nyújtva diszcurálgattam. [...]” A visszaemlékezéssel kapcsolatban lehetnek ugyan fenntartásaink, mindazonáltal rosszhiszeműséget nincs okunk feltételezni. Az bizonyos, hogy itt már az 1859–60-as, tehát harmadik szövegváltozatról van szó. Az egyetlen dolog, ami ha nem is mond ellent, de legalábbis ellentétes Madách nyilatkozatával az, hogy Szontagh is jelen van a felolvasáson. Akkor miért írta azt a szerző egy későbbi levelében: “Végre múlt tavasszal Szontagh Pál barátunknak felolvasám” Sem az évszám, sem a felolvasó személye nem egyezik. Lehet, hogy a múlt tavasszal 1860 tavaszát jelenti, s Szontagh a szünet alkalmával már másodjára hallgatta végig a felolvasást? Akkor viszont nem igaz az, amit ugyancsak a szerző állít, hogy tíz évig “pihentette” a műveit. Végül az is egy lehetőség, hogy 51 évvel a történetek után rosszul emlékezett a levélíró, amennyiben Szontagh nem volt ott a sztrégovai szüneten. Zavarónak tarthatjuk azt is a levélben, hogy Jeszenszky Danó egészen más szerepet játszik ebben a történetben, mint az előzőekben. Saját előadása szerint ugyanis kétségbe vonta, hogy az emberiség történetét egy drámában meg lehetne írni, míg Plichta Soma szerint éppen fordítva: azon csodálkozott, hogy ezt még eddig senki sem tette meg. Ez az ellentét azonban feloldható: lehetséges, hogy a beszélgetés teljes kontextusa Plichta Soma előtt nem volt világos: Jeszenszky Danó, korábbi vitájukra utalva, mintegy számon kérhette a költőn az emberiség történetének megírását, ezt azonban Plichta Soma, aki Csörföly Imre házában a korábbi vitának nem volt tanúja, nem tudhatta.

Érdemes odafigyelnünk a dátumokra! Ezek egyike ugyanis komoly érv amellett, hogy valóban hiteles történettel állunk szemben, még ha annak bizonyos vonatkozásaival kapcsolatban fenntartások fogalmazhatók is meg. A kivonás eredménye: öt és fél óra, a dátum pedig, amikor a levél íródott: 1911. június 12. Mai ismereteink szerint 1913 májusában (a Kolozsvári Nemzeti Színházban) fordult elő az első olyan eset, amikor Madách művét, helyel-közzel úgy, ahogyan azt megírta, bemutatták. (Paulay Ede, Hevesi Sándor, Németh Antal és még hosszan

sorolhatnánk kiváló rendezőket napjainkig, erre a reménytelennek látszó feladatra csak elvétve vállalkoztak: csak részleteket mutattak be a Tragédiából.) Ez azt jelenti, hogy Plichta Soma nemigen tudhatta azt, amit az 1913-as előadás óta tudunk: valóban öt és fél óra az előadási idő. Megtehetette persze azt, hogy ravasz módon stopperrel a kezében neki kezd a felolvasásnak, mielőtt Jeszenszky Istvánnak levelet ír, ám bizonyos józan megfontolások mégis inkább arra intenek, hogy higgyük el az idősrvosnak: valóban felolvasta az 1860-as szüneten a Tragédiát. (A kákán is csomót keresünk most persze úgy érvelhetnek, hogy igen-igen, az időtartam stimmel, de mit kezdünk Madách diszcurálgatásaival, amelyek a visszaemlékezés szerint is érzékelhetően megnyújtották a felolvasás időtartamát? Igaza van az akadémikuskodó olvasónak; hosszas megfontolás után sem tudok mást ajánlani, mint hogy a szerző közbeszólásait feleltesse meg a felvonások közti szüneteknek.)

A további történetek nem sokat mondanak az alkotás folyamatáról. A teljesség érdekében azonban mégis kitérnék azokra is. Balogh Károly szerint egy ízben Ité Ninának is tett egy futólagos megjegyzést készülő művével kapcsolatban a szerző: “No, Nina kisasszony, most írok ám valamit, az furcsa lesz; Ádám frakkban fog szerepelni benne” Morvay Gyula a költő fiára hivatkozva közli a következő sztorit: “[...] Madách Aladár említi, ki emlékezik arra, hogy házukban rendszeresen csöngettek az ebédhez. Egyszer atyja az ebédhez jövén így nyilatkozott:

– Épp most írtam, hogy »csöngettek« és rá tényleg csöngettek. (XII. szín.)” Fontosabb adalék Henrici Ágoston közlése, akinek “sejtelmésem volt arról, hogy szomszédságában nagy irodalmi mű készült. Föltételeztem azonban neki, hogy Madách abban az időben sokszor kérdezősködött, mondjon neki bizonyos eseményekre bibliai jelenetet és vonatkozást és vele bibliai tárgyakról tüzetesen beszélgetett. Föltételeztem továbbá, hogy Gibbon ez időben sokat forgatta.” Végre egy név! Az elmúlt közel másfél század során minden irodalmár megemlékezett saját kedvenc olvasmányáról, s hosszasan eszterelte, hogy az milyen hatást gyakorolhatott Madáchra. Elvétve fordult csak elő, hogy valaki a fordított utat választotta volna. Így aztán nem csoda, hogy Gibbon műve sem került soha a kutatók érdeklődésének homlokterébe. Mint ahogyan senki sem vette a fáradságot, hogy mondjuk Humboldt művét

alaposan áttanulmányozza, pedig ezek történetesen éppen azok a munkák, amelyekről tudjuk, hogy hatással voltak Madáchra.

A szerző leveleit nem számítva még egy történet van, amely azonban csupán a mű címének keletkezését világítja meg. “Szontagh Pál többször emlegette azt az anekdota-íz esetet, hogy midőn egy alkalommal Vörös Pálné vanyarci taván csónakáztak, Madách kiszálltában megbotlott, és összesározta fehér vászon nadrágját, amin módfelett bosszankodott. Szontagh nevetve évődött vele: »Lám, az ember tragédiája!« Haza mentükben mondta volna el aztán neki Madách, hogy egy nagy művön dolgozik, melynek keresve sem találna jobb címet annál, mi Szontagh száján kiszaladt.”

Ne higgyük azonban, hogy a szerző hiteles (saját kezével írt) nyilatkozatai sokkal megbízhatóbbak, vagy hogy azokból lényegesen többet megtudhatunk a mű keletkezéséről. A legismertebb ezek közül az Arany Jánosnak 1861. október 3-án írt levél: “[...] ha az öreg isten szabómesteres kitörése művem tovább olvasásától végkép elriaszt, és te azt rosszalló ítélettel vissza küldöd, – már azóta melegek vólna mellette, és Ádám utósó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig. – Általán csak azt ne hidd, hogy műveimbe szerelmes vagyok. Túl vagyok a’ koron, melyben magát az ember nyomtatva szereti látni. – Igen van nekem is hiúságom, nagyobb mint amaz, – semmi középserkent nem adni világ elé. Ha irtam valamit, rendesen eszten-deig rá sem néztem. Akkor elvehetem és megbírállhatám mint idegen művet, láttam hibáit és vetettem tüzre. »Az ember tragédiája« vőlt elsmelly a próba évet ki állván, azon meggyőződésre hozott, hogy a’ nekem jutott fejlődést elértem, most másnak kell ítélni, – így hoztam azt hozzád.” Egy rossz májú megjegyzést e sorok írója nem tud magába fojtani. Számos felvidéki faluval ellentétben éppen Sztregován Madách életében egyetlen egyszer sem volt költő, pedig ha minden művével úgy jár el a szerző, mint ahogyan azt Aranyinak írta, akkor ez kész csoda lett volna. Többek között jó néhány drámáját is megírta az utókornak, annak ellenére, hogy azok közül az utolsó, *A civilizátor* is rég túl volt már a próbaéven a levél írásakor. Fogadjuk el azonban, hogy a szerző túloz ugyan, de alapvetően igazat beszél. Közlése ebben az esetben is talányos. A Madách-kutatóknak még csak feltételezéseik sincsenek az-

zal kapcsolatban, hogy melyek lehettek azok a művek, amelyeket utóbb megsemmisített.

Nagy Ivánnak 1861. november 2-án számolt be a mű születéséről: “Különös története van ennek az ember tragoediájának. – Valóban igaz habent sua fata libelli. – Már több esztendeinél, hogy készen van. Említettem több ösmersőm előtt, hogy írtam egy költeményt mellyben az isten, az ördög Ádám Luther Dantón, Aphrodite, boszorkányok és tudj isten mi minden játszik; hogy kezdődik a’ teremtéssel, játszik az égben az egész földön az ürben – mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki. – Végre múlt tavasszal Szontagh Pál barátunknak felolvasásomra sürgetett adnám Aranyinak bírálat végett. – Oda adtam [...]” Ennek a levélrészletnek a legérdekesebb állítása az, hogy Aphrodite is játszik a darabban. Úgy látszik, a szerző fejében művének különböző változatai keveredtek egymással: ha ugyanis igaz, amit állít – és miért is vonnánk kétségbe –, akkor ez azt jelenti, hogy az 1856–57-ben írt Tragédiában még Aphrodite is szerepelt. (A fennmaradt szövegben ugyanis, bár szólítják, helyette Erósz jelenik meg.) Ez pedig azért fontos, mert az egyetlen konkrétum, ami a mű második változatával kapcsolatos.

A Tragédia, amennyire ezt meg tudjuk ítélni, Alsósztrégován született; bár Madách, mint látni fogjuk, ekkoriban is aktív társasági és társadalmi életet élt, nem tudunk róla, hogy huzamosabban elhagyta volna a szülőfaluját. A Löwengrube (oroszlánbarlang) mellett a nyári időszakban az ermitázs (kerti lak) volt az a hely, ahol ismereteink szerint dolgozott.

A pszichés indítatások közül az ismert és több-kevesebb meggyőzővel eladott körülményeket ezúttal mellőzve inkább olyasmire hívnám fel az olvasó figyelmét, ami az eddigi életrajzokból kimaradt. Láttuk, hogy Schönbauer Karolinának 1859. július 9-én törvénytelen lánya született; ha valóban Madách volt Karolina szeretője, úgy a költő éppen akkor szerezhetett biztos tudomást arról, hogy kedvese gyermeket vár, amikor a Tragédia újrajrásába belefogott. Azért nem mennék annyira messzire, hogy egyenesen azt állítsam: ekkor született meg a befejezés ötlete is (ki tudja?, lehet, hogy már az előző változat is nagyjából úgy végződött, ahogyan a ránk maradt), de azért úgy vélem, hogy az “Uram, legyőztél” kezdetéhez *talán* az adhatta az “ötletet”,

hogya a szerző, sokadszor ugyan, de ezúttal nem várt módon, ismét apa lett. Még kevésbé állítanám, hogy a hír hallatán első pillanatban éppen fordítva gondolkodott volna, mint ahogyan a hőse tette, vagyis hogy megfordult volna a fejében az öngyilkosság gondolata, de azért ezt a lehetőséget sem merném elvetni.

A másik kevés figyelemre méltatott körülmény, ahol a mérlegelésnek nincs sok helye, Madách egészségi állapota. Pontos információink ugyan nincsenek, ám a családi emlékezet szerint kb. 4–5 évvel a halála előtt, vagyis a Tragédia végső változatának írása idején vált bizonyossá, hogy napjai meg vannak számlálva. Érdekes módon nem tudunk róla, hogy éppen ebben az időszakban sokat betegeskedett volna, és az sem világos, hogy miféle orvosi diagnózis állhatott a megállapítás hátterében, de az a tény, hogy ettől kezdve a család igyekezett felkészülni a családfeje halálára, nem hagyhat kétséget afelől, hogy komoly – és visszafordíthatatlan – lehetett a baj. Szembe kellett tehát néznie azzal, hogy talán a Tragédia az utolsó esélye arra, hogy maradandót alkosson. Bizonyára vannak, akikre a közeli halál tudata egyáltalán nem hat ösztönzően; a hős sünkszerű szerencséjére nem tartozott közéjük.

Amikor Madách pályatársa, félig-meddig barátja, de mindenesetre jó ismerőse, Bérczy Károly 1866. február 6-án elmondta az emlékezését, egy érdekes, de közelebbi – talán az életre való tekintettel – nem részletezett összefüggésre hívta fel a hallgatóság figyelmét: “ki kell jelentenem az embernek, hogy az író oly hasonló nem volt a véhez, mint az *Ember Tragédiájához* szerzője, hogy az író élete soha sem magyarázta oly világosan írói subjectivitását, az író élete soha oly világott nem vetett megvére, mint a jelen esetben [...]” Ám ha így volt, akkor jogos a kérdés: hol bukkannak fel életének szereplői a nagy műben?

A Madách-kutatás kezdete óta voltak ezzel kapcsolatban találgatások; ezek közül néhány nyilvánvalónak látszó, de nem minden esetben helytálló párhuzamok is terjedt az irodalmi köztudatban. Rögtön a főszereplőknél bajban vagyunk. A hagyomány szerint Madách leginkább Ádámmal azonosult volna, míg barátját, Szontagh Pált Luciferben örökítette meg. Palágyi Menyhért egy külön alfejezetet szentelt a témának “A költő Luciferje” címmel, s aligha lehetnek kételyeink afelől, hogy maga

Szontagh mondta vagy sugalmazta ezt az azonosítást. Ne higgyünk se Palágyinak, se Szontaghnak! A jóbarát jóízlésével ellenkezett volna, ha azt állítja (ami, ha nem is abszolút igazság, de összehasonlíthatatlannal közelebb áll hozzá, mint az iménti megállapítás), hogy a szerző voltaképpen róla mintázta Ádámot és saját magáról Luciferet.

Szontagh életútjában több olyan pont is van, amely amellel szól, hogy sokkal szigorúbb erkölcsi elveket vallott és ezért naivabban viselkedett, mint a barátja. Azt már láttuk, hogy Szontagh azért volt börtönben, mert szégyellte volna hazudni. Madách ezzel szemben már első kihallgatásakor (1852. szeptember 1-jén) tagadta, hogy Rákóczy Jánost bűjtotta volna. Politikai magatartásuk is nagyon különbözött; Szontagh tulajdonképpen túlságosan is tisztességes volt ahhoz, hogy politikus legyen (bár már 1847-ben országgyűlési követ volt). Madáchnak például meg sem fordult volna a fejében, hogy egy választáson úgy jelöltesse magát, hogy maga nincs is jelen. Szontagh ezt több ízben is megtette. Talán úgy gondolkodhatott – igen rokonszenves módon –, hogy nem tisztességes dolog a választókat szabad döntésük meghozatalában befolyásolni. Csoda, hogy ilyen körülmények között olykor mégis ezt választották. És most álljon itt ellenpontként Madách édesanyjához írt levelének egy részlete 1842-ből: “Az ide mellékelt laj[s]tromba foglalt nemes társakat holnap délre kérlek csitáltasd össze, adjál nekik gulyáshúst és bort, és a hegyeken két jobbágy kocsin indicsd kérlek ide útnak. Bory Lajosnak adjál egy két huszast a kezébe, hogy ahol megáltnak vegyen nekik bort; hogy estvére beérkezzenek.” Biztosak lehetünk benne, hogy Szontagh ilyen “szörny ségekre” sohasem lett volna képes; mint unokahúga írta: “neki a vesztegetés még a kortéziában is elve ellen volt.” Azt ugyan nem tudhatjuk, hogy Madách, ha sorsa úgy alakul, vállalt volna-e olyan országos politikai szerepet, amely fizetéssel jár, Szontagh azonban elvből nem vállalt ilyesmit. S bár földije, Mikszáth Kálmán azt híresztelte róla, hogy azért nem lett miniszter, mert nem tudott a kártyaasztal mellől felállni, az igazság inkább az, hogy a miniszterséggel fizetés járt volna, és ez Szontagh számára eleve kizáró ok volt. “Sokszor szemére vetették tréfásan, de talán komoly háttérrel is az amameluk voltát – írta unokahúga –, mire csak annyit felelt: »de ingyen.«” Talán ezek a Szontaghra oly jellemző részletek

elég meggyőzően tanúsítják, hogy a költő legjobb barátja inkább Ádám megformálásához szolgáltatható mintát, mintsem Luciferhez.

Lucifer vagy Ádám helyel-közzel azonos szerepéhez képest minden szín Évája más és más; kézenfekvő a feltételezés, hogy alakjuk mögött a szerző hölgyismeretét, főképp pedig a szerelmeit gyanítsuk. Azt már láttuk, hogy az athéni szín önéletrajzi ihletettsége, és hogy az 1831-es nagy kolerajárvány elaborációja; az ottani Éva tehát Majthényi Anna. Talán nemcsak; egy pillanatig sem vitatnám azokat az elemzéseket, amelyek Miltiadest nem Madách apjával, hanem inkább sógorával, Balogh Károssal azonosítják, és illymódon Évában Madách Máriát látják; *Az ember tragédiája* nem memoár; a szerző életének szereplőit egészen más módon örökítette meg benne, mint ahogyan azt az emlékiratokban szokás.

Voltak olyan túlegyszerűsített elképzelések is, amelyek a legkülönfélébb Évákban szinte válogatás nélkül Fráter Erzsébetet vélték felismerni. A mérsékeltébbek ugyan hajlottak arra, hogy inkább csak a prágai színek Müller Borbáláját azonosítsák vele, de még ez az azonosítás is – jóllehet a megalapozottságát nem vitatnám – csak részgazsága, amely az elemzők tájékozottságának fogyatékoságával függ össze. A Madách-kutatók ugyanis csak elvétve vették a fáradságot, hogy Kepler életét tanulmányozzák; aki ezt mégis megtette, az megdöbbenve tapasztalhatta, hogy a prágai színek legalább annyira illenek Kepler házasságára, mint Madáchéra. Sőt! Ha kell türelemmel olvasunk el a művet, akkor nem kerülheti el a figyelmünket az, amit Kepler mond: “együtt kell tennünk, míg a sír felold.” Ezt Madách, aki elvált a feleségétől, nem mondhatta, csakis a történeti Kepler, aki Barbara Müller halála után ismét megensült, és második választása sokkal szerencsésebbnek bizonyult.

Sajnos Madách életének ismert eseményei ill. a mű szövege nem adnak annyi információt, amennyi feltétlenül szükséges lenne ahhoz, hogy az Évákat helyel-közzel azonosítsuk. Néhol azért erre mégis kísérletet tehetünk. Talán a bizánci színben a legegyszerűsített, hogy ki-re, pontosabban – hiszen Izóra mellett ott van Heléne is! – kikre gondolhatott a szerző. Lujzára és Gyürky Amáliára. Hogy honnan tudjuk ezt? A *Lujzához* című versben olvashatjuk:

*Szellem vagy te – testet mely azért ölt
Hogy nyilatkozhassék a' világban.
És a' test átszellem le benned
Mint a' fa – a ragyogó virágban.*

A Tragédiában is szó van átszellemült testről egy helyen, történetesen éppen Izórával kapcsolatban:

*Nem is tudom, kívánjam-é, hogy ébredj;
Hát hogyha elhagysz, álmokép gyanánt?
Hogy is lehet test így átszellemülve,
Ilyen nemes és illy imádatos –*

Ám a költő egyúttal gúnyt is a saját önmagából, hiszen Lucifer Ádám iménti szavaira így reflektál:

*Átszellemült test! – Óh, a sors valóban
Nem büntethetné jobban a szerelmem
rütségéért, mint beteljesítvén
Mindazt, amit csak kedvesére halmoz. –*

Heléne annyiban feleltethet meg Gyürky Amáliának, amennyiben a halott Lujzával szemben az él is ilyenformán elérhető partner; az persze kétséges, hogy valóban olyan kacér lett volna, mint Heléne, de azért a fennmaradt anekdoták (vagy a *Veszélyes játék* c. vers) alapján ezt sem lehet kizárni.

De nemcsak Izóra képében tekint fel Lujza; a csontváz is, akinek szimbolikus szavai nagyon is konkrét értelmet nyernek, ha azokat úgy értelmezzük, hogy valójában a halott szeret szólni kedveséhez:

*Én az vagyok, ki ott lesz
Minden csókodban, minden ölelésben. –*

Madách annyira szinte, hogy az már-már kétségeket ébreszt: valóban Lujzát ölelte volna hét éven át Csesztvén? Ez nyilván megbocsátható

költői túlzás, de azért olyan túlzás, amiben lehet némi igazság: Lujzával, akár csak Fráter Erzsébettel – s még ki tudja, hogy hány lánnyal – folyamatosan együtt élt a haláláig.

(Alighanem egy hideg téli éjszakán juthatott el a szerző – legálábbis én így képzelem – a XI. szín végéhez, amikor váratlanul ismét eszébe jutott Lujza. Nagy kár, hogy semmit sem tudunk a Tragédia elzárkózásáról, így azt sem, hogy azok a dramaturgiai törések, amelyek a végső változatba kerültek, vajon megvoltak-e már korábban is? Ha szavazni kellene, úgy arra voksolnék, hogy eredetileg a londoni szín is “normálisan” ért véget, vagyis ott, ahol Ádám arra kéri Lucifert, hogy vezesse t az elképzeléseinek megfelelő világba. Ezúttal azonban valami – vagy inkább valaki – eszébe juthatott a költőnek, így aztán Lucifer, ahelyett, hogy tenné a dolgát, miként a többi színben teszi, más javaslattal áll el: “Nézz hát egy percre szellemi szemekkel...” A sírgödör köré gyűltek közül meglepő módon a tanuló az, aki bizonyos értelemben Lujzát idézi:

*Álmodtam szépet – felzavartak,
Szép álmom, j, j, most már folytatlak.*

Lássuk csak, honnan is juthattak eszébe Madáchnak éppen ezek a sorok! Ha jobban belegondolunk, a tanuló búcsúja nem más, mint a költő búcsúja kedvesétől, vagyis a *Fagy-virágok* utolsó versének vége:

*Meg nyugszom hát én is lányka végzetedben,
Hisz örök csalódás lenne földi sorsod,
El törp lni látnád amit képzetedben
Alkotál. – Istennél most már folytathatod.*

A költő ekkor döbrent rá arra, hogy minden élénél elevebben él az emlékezetében a lány, aki idestova 17 éve halott; a halál nem elválasztja, hanem immár végérvényesen összeköti őket, s így születik a merész ötlet: Éva akár át is léphet a sírgödör fölé.

Az elzárkózást nem véletlenül tettem zárójelbe; nem szeretném, ha túlságosan komolyan venné az olvasó. Egy elképzelés, amelyet sem-

miféle életrajzi tény nem támaszt alá, bár elég sokat gondolkodtam a londoni szín végének alkotáslélektani lehetőségein ahhoz, hogy kijelentsem: vállalom. Bajban lennék azonban, ha például meg kellene indokolnom, hogy miért éppen egy hideg téli éjszakán s miért nem más meteorológiai feltételek mellett született a londoni szín vége. (Az, hogy a *Fagy-virágok* ciklus is télen született vagy hogy a téli éjszaka csendje alkotáslélektani szempontból alkalmasabb időszak egy olyasfajta meditációra, amelynek eredményeként megszületett a nemcsak terjedelmében aránytalan, de dramaturgiai is meghosszabbított londoni szín, mintsem a nyáréjszakák zajos és mozgalmas világa, nos ez azért mégsem elég meggyőző az érv a téli éjszaka mellett. Mint ahogyan az sem, ha számolni kezdünk: az újraírás kezdetének és végének dátumát figyelembe véve, id arányosan éppen december-január körül tarthatott a londoni színnél a költő.) Egyébként a londoni szín dramaturgiai furcsaságára legújabbán született egy másik (az iméntinek egyáltalán nem ellentmondó) magyarázat is. Ehhez azonban egészen más – látszólag igen távoli – lélektani irányból kell közelítenünk Madáchoz: a recens és a hosszú távú emlékezet felől.

Bárdos József kísérletet tett a múltkorai változatának, a börtönben született *Lucifer*nek a rekonstrukciójára. Abból indult ki, hogy más ismert Madách-művekkel ellentétben, a Tragédia szövege “kevert”: vannak benne, nem is kis számban, rímelt sorok, de még több a rímtelen rész. Mi lehet ennek a sajátos kétféleségnek a magyarázata? Bárdos József feltételezése szerint a *Lucifer* még teljes egészében rímelt sorokból állhatott: a múltkorai memorizálásához ez különösen fontos lehetett. Az átdolgozás során azonban Madách változtatott, nem ragaszkodott többé a rímekhez, tollal és papírral a kezében már nem volt szüksége emlékezetének erre a mankójára. Ha így volt, akkor ez azt jelenti, hogy a ma ismert rímes részek alkothatták (esetleg más, utóbb elhagyott részekkel együtt) a *Lucifer*-t. De hol és milyen arányban fordulnak el rímes részek? Nos, a részletek taglalása nélkül elégedjünk meg annyival, hogy a londoni szín után (az utolsó szín kivételével) gyakorlatilag nincsenek rímek. Vagyis a történeti rész a haláltáncal ért véget, Éva eredetileg nem lépett át a sírgödör fölé, a múltkorai folytatódott a poszthistorikus részekkel, hanem a ma ismert XV. század színeket valamilyen korai

változata zárta le. Ez az elképzelés egyébként más megvilágításba helyezi a Csörföly Imre házában történeteket is. Emlékezzünk csak! Az egyik kifogás az emberiség történelmének dramatizálásával szemben éppen az volt, hogy a történelem még nem ért véget. Lehet, hogy Madách akkor még valóban nem tudta, mi lesz majd a megoldás erre? Lehet, hogy a második szövegváltozatban sem jutott tovább saját koránál, a londoni színnél? A jövőbe és részben az őre helyezni a poszt-historikus színeket igen merész ötlet volt, amelyhez talán épp az ilyen baráti beszélgetések adhattak valamiképpen ösztönzést.

A Tragédiában a szerző nemcsak a szerelmeit örökítette meg; családi emlékmű ez, amelynek az elejére akár oda is írhatta volna: "in memoriam Alexander Madách". Az biztos, hogy sokkal érthetőbb, világosabb elemzések születtek volna a műről, ha ezt a könnyítést megadja az utókornak a szerző; a névmágia azonban itt is kísért: nem tehetné, nem is lett volna méltó eljárás ahhoz a szabadkőműves hagyományhoz, amely a Tragédia gerincét alkotja.

Madách persze nem volt szabadkőműves (napvilágot láttak ugyan ilyen feltételezések is, de nem nyertek bizonyítást), az ő nemzedéke sokkal inkább a tudományoktól várta a "haladást". Nem sokra becsülte a misztikát sem, mint az a prágai színvilágosan kitűnik. Arra, hogy a Tragédia Kepler személyén keresztül szabadkőműves eszmékre épül, több dologból is következtethetünk. A mesterlegényeket nem számítva két helyen van szó mesterről: az egyik esetben a mester nem más, mint Jézus ("Mit mestered kezdett meg a kereszten"), a másik esetben Kepler, az egyetlen szereplő, akinek tanítványa is van. Keplert nemcsak kutatási területe köti az éghez; tudása sem evilági. ("Homályos származás-e a sugár, / Amelly az égből homlokomra szállt?") A szabadkőműveség persze nem Prágában született. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az első szabadkőműves alkotmány mégis csak Comenius tanait vette alapul, akkor nem is rossz választás Prága. Igaz, Kepler legfeljebb rózsakeresztes lehetett, hiszen a szabadkőműveség későbbi eredetű, ám a szabadkőműves tanoknak éppen az az irányzata, amely az alkímiával kacérkodott, történetesen Prágában terjedt el. Végül a párizsi szín elején Kepler – immár Dantonnak álmodva magát – ki is mondja a szabadkőműveség jelszavát: "Egyenlőség, testvériség, sza-

badság!" Ez ugyanis a mozgalom jelszava, bármennyire is igyekezett a történetírás (sajnos nagyon is eredményesen) a jelszót a francia forradalom számára kisajátítani. Madách Sándor unokája azonban bizonyára tisztában volt azzal, hogy ennek a jelszónak nagyjából ugyanannyi köze van a francia forradalomhoz, mint magának a szabadkőműveseknek (vagyis: nem kevés). Az az Ádám tehát, aki Keplerként jelenik meg a *középs* történeti színben, majd Dantonnak álmodja magát, végül ismét Keplerként ébred, Madách Sándornak feltehetőleg meg. Itt azonban tisztán absztrakt megfelelésről van szó; nem is lehet másként, hiszen személyesen nem ismerte őt Madách. Helyesebb is, ha inkább azt mondom: Madách Sándor adhatta az ötletet ahhoz, hogy éppen Keplert, Prágát és a szabadkőműves eszméit kell a mű középpontjába helyezni. Kepler egyébként Jézus helyettesítje a Tragédiában, Jézus ugyanis nem jelenhet meg, sőt a nevét is tilos kimondani (négy helyen utalnak rá: "Mit mestered kezdett meg a kereszten", "ki mondá: Nem békét, de harcot / Hozok a földre", "ki a nagy művet indítá", "majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörlé, / Testvériséget hozván a világra. –"). S hogy milyen minőségében helyettesíti Jézust? A válasz kézenfekvő: "második Ádám", amennyiben a történelem egy részét maga is álmodja.

S ha már a mestereket szóba hoztam, újólág meg kell említenem az egyetlen olyan személyt, aki bizonyosan mestere volt a szerzőnek: fiatalkori főnökét, Sréter János alispánt. A Tragédia nem utolsó sorban az szemléletét tükrözi, amennyiben nem az az igazán érdekes, ahogyan a történelem egyes részletei megelevenednek, hanem sokkal inkább az, ahogyan a mű szereplői – Ádám és Lucifer – a történelmi eseményekről gondolkodnak, ahogyan azokra reflektálnak, s ahogyan Ádám véleménye, részben az eseményekkel, részben a vitapartnerrel való folyamatos kölcsönhatás eredményeként, az egyes színek végére megváltozik. Legyen szabad magát a mestert idéznem néhány sor erejéig: "A' vélemények' származása, fejlődése, változása 's elenyészése a' szellemi élet különböző tüneményeit, szokásait képzik, mellyek az idővel járnak, 's azért szinte úgy lehetnek történet' tárgyai, mint a' testek mozgásai. Szépnek, érdekesnek látszott eltemteni a' vélemények történeteinek írása [...]" Srétert azonban egyéb teendői késleltették a művének kiadásában, s az eltelt évek során rádöbben arra, hogy

csönhatásba lépett kutatásának tárgyával, s e kölcsönhatás eredményeként a rendszer jellemzői megváltoztak: “Öt, hat év jött közbe. Emberket, véleményeket láttam az óta különbözőknek, ’s magam nézeteit is sokban változottaknak találtam. De csudálkozhatni-e ezen? Lehet-e öt évnek elmulni úgy, hogy az embernél mint teste, véralkata, fogékonysága változik, érzés-módja ’s attól függ fogalmai ne változzanak jobbra vagy rosszabbra? Ha újra kellene ezen emlékezeteket szerkeszteni, talán sokat más színben, talán kevésbé elfogult nézőpontból adnék el; de bizonyosan olly híven nem.” Sréter János tehát bizonyos értelemben a Tragédia történeti szemléletmódjának értelmi szerzője. Madách “készen ér” típus volt: a mester tanítását csak közel két évtized után volt hajlandó megfogadni. Számos történelmi dráma megírása és újraírása után jött rá arra, hogy nem maguk a történelmi események az érdekesek, bármilyen körítést – a választék elég szegényes: ármány és/vagy szerelem – adjon is azokhoz, hanem az eseményekről való gondolkodásunk és annak változása. Ez persze némiképp megszépítése a történeteknek, hiszen valójában inkább csak arról van szó, hogy a kudarcok után valamit változtatni próbált Madách, s bár ezt sikerrel tette, azért a későbbiekben mégsem hagyott fel a tisztán történelmi tárgyú drámákkal sem.

Ideje azonban a műelemzéstől visszakanyarodnunk a szerző életéhez. A Tragédia harmadik változata 1860. március 26-án készült el. Igyekeznie kellett a szerzőnek, mivel vendégeket várt; Károlyiné Huszár Anna – talán születésnapját is ott ünneplend – március utolsó napjait Alsósztrégován töltötte. Az egyetlen biztosnak látszó támpont az, hogy március 29-én már ott volt; Madách Aladár szerint ugyanis írta Madách Imre ekkor készült rajzára a címet: “Czigány Misa a táncz-leczkén 1860. Márczius 29-én Veinberger tánczóráján”. Balogh Károly így emlékezett meg az eseményről: “A tánckurzust kis próba bál fejezte be. Erre ismét megjött Anna névérem is az »fekete jószágával« – mint férjét nevezni szokta. Ott voltak Henriciék és a Kubányi házaspár. Kis fiukat, a Lajoskát, későbbi jó nevű festőművészüket is magukkal hozták, s elhitették véle, nehogy helytelenül viselje magát, hogy templomban van. A csillárnak meggyújtott gyertyái nagy hatással voltak reá. Bámészán nézte azokat, és hallgatott.

Fityó, a helybeli vályogvető cigány bandája húzta a sarokban. Mikor aztán csárdásra került a sor, névéremben is felpezsdült a vér, s táncra perdült Henricivel.” Nem tudjuk, hogy ez a vendégeskedés alkalmat adott-e az új mű néhány részletének felolvasására, mint ahogyan azt sem, vajon Huszár Anna volt-e az első hallgatója vagy olvasója a műnek. Az viszont biztos, hogy két évvel később az első nyomtatott példányok egyikét neki dedikálta a nagybácsi, ezért úgy vélem, talán mégsem véletlen, hogy több mint tizenhárom hónap múltán éppen a vendégeskedést megelőzően fejezte be a művet a szerző.

A siker éve: 1861

Az októberi diploma és a februári pátens – Miért igen és miért nem: Madách röplapja és Szontagh levele – Mikor vitte el Madách a Tragédia kéziratát Aranyinak? – Némi huza-vona után az országgyűlés megkezd dik – Madách beszéde és annak sajtóvisszhangja – A politikus után felfedezik a költőt is: Arany János levelei

“Herr von Madách, wir haben die Constitution!” – Balogh Károly visszaemlékezése szerint ez a szavakkal újságolta Madáchnak a hírt Majthényi Anna társalkodónja, Ité Anna kisasszony 1860. szeptemberében, amikor a Pester Lloyd-ból értesült az októberi diplomáról. A memoár írója meg is jegyzi: “No hiszen, az októberi diploma rendelkezései messze voltak még a »Constitutio« helyreállításától. De legalább annak szele fűdögált már belé, az alkotmányos élet külső formáinak életbe léptetésével.” (A korabeli köznyelvben a “kis alkotmány” kifejezés terjedt el.) Tizenegy évvel a világségi fegyverletétel után ismét elérkezett tehát az aktív politikai élet ideje Magyarországon, s Madách ezúttal sem kívánta kivonni magát a közügyekből.

Az “igazi” politikai tevékenységet megelőzően azonban van még egy fontos esemény, amelyen 1860. november 5-én részt vesz: a Nógrád megyei gazdasági egyesület alakuló közgyűlése. Az előzmények: 1859. március végén levelet kap egykori évfolyamtársától, báró Balassa Antaltól, aki annak idején a “nyolcak”-nak is tagja volt. A levél írója arra kéri a címzettet, hogy vegyen részt a kékvári várban április 12-én tartandó előkészítő tanácskozáson, amelynek célja a megyei gazdasági egyesület megalakítása. Madách, aki ekkor még csupán néhány hete fogott bele a Tragédia újabb változatának írásába, eleget is tesz a meghívásnak, sőt, tagja lesz annak a szűkebb bizottságnak, amelynek a feladata az alapszabály kidolgozása.

Az egyesület működéséről ugyan elég keveset tudunk, Madách társadalmi – ha úgy tetszik: gazdaságpolitikai – aktivitását azonban jól tükrözi az a tény, hogy 1859. augusztus 11-én ott találjuk t Szécsényben az egyesület alakuló ülésén, ahol beválasztják az ideiglenes választmányba, majd több mint egy év elteltével a már említett alakuló közgyűlésen, ahol az egyesület egyik alelnökének választják. Ez alkalomból beszédet is mond, sőt beszéde szlovák fordítását is megtanulja, és el akarja mondani, de erről állítólag lebeszélük t. Az egyesület tevékenységében egyébként a későbbiekben is hosszú éveken át részt vesz; 1862-ben például a statisztikai és nemzetgazdasági szakosztály vezetője.

Madách aktivitását 1859–60 körül több körülmény is magyarázza. Először is mint láttuk, nagyjából ezidőtájt vált világossá, hogy napjai megvannak számlálva. Mint az utólagos családi visszaemlékezésekből kitűnik, ekkoriban következhetett be az egészségi állapotában az a drámai változás, amelyet már – az időszaki javulások ellenére – visszafordíthatatlannak ítélt a korabeli orvostudomány. Másodszor számot kellett vetnie azzal, hogy korábbi erőfeszítései rendre kudarcot vallottak. Irodalmi próbálkozásairól csak baráti körön kívül senki sem tudott; több mint húsz évvel előírásának megjelenése után még mindig csak ott tart, hogy ki kellene végre lépni a nyilvánosság elé egy olyan művel, amely közfigyelmet kelt. A közeletben hűsiesen helytállt ugyan, de tevékenysége mindvégig megmaradt a megye keretei között, miközben ifjúkori barátai sokkal messzebbre jutottak. Lónyay Menyhért már akkor országgyűlési képviselő volt, amikor még csak megyei főbiztos. Az ifjúkori barát 1847–48-ban Pozsonyban, majd Pesten közvetlen közelről láthatta, sőt alakíthatta az ország sorsát meghatározó döntéseket, míg csak kívülről figyelhette azokat. Lónyay persze tagadhatatlanul nagy tehetség volt. No de báró Balassa Antal! A kékvári várkorábban semmi figyelemre méltót nem tett, most mégis az, aki a Nógrád megyei gazdasági egyesületet megalakította, s aki azt is kieszközölte, hogy az független legyen az országos gazdasági egyesülettől. A költő hangulatát jól tükrözi az *Éjféle gondolatok* című versének néhány sora:

*Ah, de kínos érzés bánt egyszersmind engem,
Látva életemnek hogy felét leéltem,
S amit méltó lenne örökös betűkkel
Feljegyezni, eddig még semmit nem tettem.*

*És ki tudja: j -e még kor, hogy tehessek?
Óh hány Leonidás, hány Grachus megy sírba,
Senkit I nem sejtve [...]*

Madáchnak haladéktalanul cselekednie kellett, s hogy pontosan mit, az az októberi diploma után nem lehet kétséges: ha az irodalomban nem ért el sikert, akkor ismét a politikai életben kell próbálkoznia.

Az események gyorsan követik egymást. December 4-én a Nógrád megyei politikusok – természetesen közöttük találjuk a költőt is – “magánértekezletén” meghatározzák a követendő politikai elveket, amelyeknek lényege az, hogy az októberi diploma ellen foglalnak állást, az 1849–1860 közötti időszakot törvénytelennek tekintik, s ragaszkodnak az 1848-as törvények betartásához és szelleméhez. Egy hónappal később, 1861. január 7-én, Nógrád megye bizottmányának első közgyűlésén most már hivatalosan is tiltakoznak az októberi diploma ellen; ugyanekkor Madách Nógrád megye választmányának tagja lesz, s beválasztják a megyei tisztújítás szavazatszedő küldöttségébe. Két nappal később a megyegyűlésen felszólal a tisztikar fizetésemelése ellen. Egyébként ugyanezen a napon Arany Jánost és Lisznyai Kálmánt tiszteletbeli főjegyzővé választják. A következő napon, január 10-én egy sor megbízatást kap Madách. Így beválasztják a Nógrád megye törvényszéki táblabírái közé, tagja lesz a Nógrád megye új közigazgatási rendszerének kidolgozására alakított bizottságnak, elnöke a megszűnt császári hivatalok iratanyagának a gácsai járás területén való átvételére alakított bizottságnak, tagja a megyei költségvetést kidolgozó választmányának, s részt vesz a Nógrád megye népeihez intézett felhívás megszövegezésében, amely az 1843–48-as törvényekre való hivatkozással kihirdeti a teljes jogegyenlőséget, a robot, a dézsma és a papi tized eltörlését, a községek önkéntes újrászervezését, az egyenlő közteherviselést.

Néhány nappal később megkezdődik a “választási hadjárat”, vagy ahogyan akkoriban nevezték: a korteskörút. A kampány főszervezői és segítői: Bory Károly, a korábbi sztrégovai tiszttartónak, a Madách-családdal együtt raboskodó Bory Istvánnak a fia és a nógrádszentpéteri evangélikus lelkész, Frenyó Nándor, akinek a költő utóbb egy Szent Pétert ábrázoló metszetet ajándékoz ezzel a dedikációval: “Szent Péter

buzgó papjának, Frenyó Nándornak, emlékül, aki engem a kakas kukorékolására sem tudott megtagadni, s akinek én is ezt kiáltom oda: Tu es Petrus! Madách Imre.”

Közben történik egy nem várt “incidens”, amely a közelgő országgyűlésre sötét árnyékot vet: a februári pátens kibocsátása (február 26.). Március 11-én a megyei önkormányzat újjászervezésére alakult bizottság (Madách Imre részvételével) állásfoglalást fogalmaz meg, amelyben arra figyelmeztet, hogy az 1848-as törvények értelmében a megyei önkormányzatnak érintetlenül kell maradnia; törvénytelennek nyilvánítják mind az október 20-án kibocsátott diplomát, mind a februári pátent. Másnap a megye közgyűlésén szabad távozást engednek azoknak, akik az állásfoglalással nem értenek egyet; miután a terebnyai senki sem távozik, egyhangúlag elfogadják azt. Még ugyanezen a napon, tehát március 12-én Balassagyarmaton kinyomtatják Madách választási röplapját, a *Politikai hitvallomást*. A szerzőnek még arra is marad ideje, hogy egy sajtóhibát minden egyes példányon sajátkezleg kijavítson: a tévesen *existentiának* (létezés) szedett szóban az *st* betűt párt átírja *g*-re [*exigentia* (szükségesség)]. S hogy mit akart Madách? Magyarázat helyett álljon itt maga a röplap:

Politikai hitvallomás.

A küszöbön álló országgyűlés és megyei közgyűlés szerint azon kevés törvényhozások sorába tartozand, melyek egy új korszakot képezve a nemzet léte és nemléte, dicsősége és gyalázata felett határoznak.

Méltányos, s a szükséges tehát, hogy a választók, kik a hon és saját magok legszentebb érdekét népképviselőjük kezébe teszik, be nem érve azon biztosítékkal, mely jelöljök multjában fekszik, s mi tán indítója volt annak, hogy megtisztelt bizalmokkal feléje forduljanak, attól nyílt politikai hitvallást is követelnek, melynek pontos megtartásáért a férfiúi becsérzetet kezeskedik.

Másrészt azonban épp a tárgy fontossága és komolysága, a jövőd fejlődés és rejtélyes volta, az európai alakulásoknak egyes országok sorsára naponta növekvő befolyása lehetetlenné teszik oly részletes politikai program kiadását, melyhez miután a politika Kossuth Lajos

szavai szerint az exigenciák tudománya, minden körülményekben való ragaszkodást ígérhetne bárki is, anélkül, hogy vagy az adott szó szent-sége, vagy a haza java ne veszélyeztessék miatta.

De vannak általános elvek, melyeket rendíthetetlen alapokul beval-lani lehet, s t kell; melyeket még hasznosság tekintetéb l is feladni ti-los; melyekért meghalni nem csak egyesnek kötelesség, de melyek elá-rulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a ja-vak között nem legf bb az élet.

Ez alapelveket én, ki szerencsés voltam sokak bizalma által a nép-képvisel i nehéz, de éppen ezért dics pályára kít zetni, három szóban foglalom össze, s e három szó:

“Szabadság, egyenl ség, testvériség!”

A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott in-tegritását, saját ügyei s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetés jogának minden idegen befolyástól való meg rzését, nyolcszázados alkotmányos küzdelmeink virágát, a szemé-lyes felel sségre fektetett kormányt megyei municipiummal és sajtó-szabadsággal, ezen két leger sebb gyámolóval egyetemben.

Másodsor: Az egyenl ség alatt értem a törvények alatti egyenl -séget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését.

Harmadszor: A testvériség alatt, a különböz ajkú népfajoknak nyelvi igényeik méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájok testvé-ries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s kötelességekben.

Ez elvek le vannak ugyan már téve az 1848-dik évi törvényekben is, melyek minden további státusélet egyedül létezhet kiindulási pont-jai reánk nézve, s így nincs más hátra, mint azt két nagy férfiu szavá-val megtoldanom. – Különösen mit országunk hercegprímása a nóg-rádmegyei gazdasági egyesület küldöttségéhez mondott: “Hogy sohasem hátra, de mindig el re”, – s Luther Márton világtörténeti apostrophá-jával: “Kimondottam, nem tehettem máskép, Isten engem úgy segél-jen. Amen.”

Kelt B.-Gyarmaton, 1861 március 12-én.

Madách Imre

Madách programja tehát meglehetősen radikális volt. Mai fogal-maink szerint egyenesen széls séges politikai álláspontot képviselt, különösen azzal az állításával, amely szerint nem az élet a legf bb ér-ték, s t lehetnek olyan kompromisszumok, amelyeknél még a nemzet pusztulása is jobb megoldás. Az azonban bizonyos, hogy sokan gon-dolkodtak hozzá hasonlóan, hiszen március 20-án egyhangúlag meg-választják a balassagyarmati választókerület országgy lési képvisel -jének, s ez alkalommal beszédet mond választói el tt. Külön megkö-szöni a szlovák választók bizalmát, és pedig – mint azt a közelmúltban a korabeli szlovák sajtó tanulmányozásával sikerült kimutatni – szlo-vák nyelven. Ez nem véletlen, mint ahogy az sem, hogy a *Politikai hitvallomás*ban éppen a hercegprímástól és Luthert l idéz: a kétval-lású megyében mindkét felekezet szavazatainak elnyerése fontos volt, s a vallási megosztottság 90%-ban egybeesett a nemzetiségi meg-osztottsággal. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy Ba-lassagyarmaton vagyunk, abban a nógrádi városban, amely hagyomá-nyosan nem két-, hanem háromvallású. Madáchot föltehet en nem el ítéletek akadályozták abban, hogy mondjuk az Ószövetség l is idézzon, s utóbb héberül a zsidó választóknak is köszönetet mondjon. Sokkal valószínű bb, hogy a “választási matematika” átgondolása alap-ján jutott arra a következtetésre, hogy azzal nyerni már nem nyerhet újabb szavazatokat (az egyhangú választás a megfontolásnak ezt a ré-szét egyértelm en igazolta is), ha viszont mondjuk Mózes könyvéb l is netán idéz valamit, azzal szavazatokat veszíthet. A város vallási és etnikai megosztottsága egyébként egy néhány évvel korábbi statisztika szerint így festett: 2028 római katolikus, 1963 izraelita, 1605 evangé-likus, illetve 1805 szlovák és 1636 magyar ajkú lakos. (Ez az eloszlás persze a legkevésbé sem tükrözi a választók eloszlását!) A választás után mondott beszédében Madách látnoknak bizonyul, amennyiben el revetíti az országgy lés sikertelenségét, annak önkényes berekesz-tését: “Ha majd látandja azon hatalom, mely hazánk megsemmisíté-sére tör, hogy az ország gy lése egy ember gyanánt, mint szeretem hinni, nyilatkozik a sarkalatos jogok mellett, melyek meg rzése tiszté-ül tétetett, lehet, s t valószínű , hogy meg fogja azt szüntetni, ez hatal-mában áll [...]”

A helyzetet Szontagh Pál egyik levele világítja meg a legjobban, amelyet azonban nem Madáchnak, hanem közös barátjuknak, Sréter Miklósnak írt. Sréter lemásolta és eljuttatta Sztregovára; így történt, hogy a másolat a Madách család levéltárában fennmaradt. Nem szokás hivatkozni rá, részint azért nem, mert a családi levéltár jókora iratanyagának mind a mai napig csak egy elenyész töredékét publikálták, részint azért nem, mert olyan hangnemben íródott, amelyet nem is olyan régen még pornográfiának nevezünk. A szemérmesebb olvasót tehát ezúttal arra kérem, hogy ugorja át az alább következő részt. És most következék a levél!

Kedves Barátom

Holnap lesz azon nevezetes nap mellyen képvisel vé nem fogok meg választatni – azonban ne hogy hely nélkül maradjak – a magyar útszába szándékozom fellépni – azért kérek hogy ott engemet ajánlanál – de persze szükség hogy a programomat közöljem választóimmal – ime leteszem tehát magyar útszai hitvallásomat –

1° Én Austriát az oct. 20^{iki} diplomával kezébe olyannak tartom, mint egy hölgyet ki 12 éves ostromlójának egy cottonnal a kezébe meg igéri hogy minden kívánságát tellyesíti, ha elébb a cottont felhúzza – Magyar Ország mint egy erejébe bizó Ifjú ezen ajánlatot beindulási pontul elfogadja – s azonnal szervezni kezd magát – le tsattolja t: i: nadrágját leoldja gatyáját, söt neki is térdel – de Austria kisaszszony Jan 16^{iki} reclamatioja ellenére se mutat leg kissebb hajlamot a cotton felhúzásra – ebb l vita támad s a vég eldöntés apr: 2^{ika} utánra halasztatik – midön azt hiszi az egyik hogy erővel is felhuzatja a cottont – a másik meg reményli hogy cotton nélkül is meg teheti – Ellenzem a cotton felhúzást –

2° Egy Ország a felel s Ministeriummal és a megyei municipiumokkal hasonlít a Csirához – kinek meg van mind a két leg szükségesebb eszköze – de egyiket se használhattya a másik miatt – Pártolok egy eszközt. –

3° Hiszem továbbá hogy egy 70 éves egészséges embernek a farkát k nyebb felállítani mint a Febr. 20^{iki} alapon a Birodalmi tanátsot. –

4° Tudom hogy 848 el tt a nép azon szerepre volt kárhoytatva mint a tekerésnél a tők – volt a leg f bb tényező de az élvezetbe nem részesült – és az alkotmányon kívül maradt. –

5° A mi a nemzetiségeket illeti – hiszem hogy – valamint egy buja nőt a férje – úgy a nemzetiségeket Magyar Ország tökéletesen nem elégítheti ki – a nélkül l hogy magát ne enerválja. –

6° Hiszem hogy a magyar nadrág és a crinolin a népesedés szaporodásának nagyobb hátrányára van mint a ' Chatolicus Clerusi coelibatus.

Végre hiszem hogy az alkotmány sánczait nem azért nyitottuk meg hogy azon mi ki mennyünk hanem azért hogy a nép be jöjjön – mert tisztelt Magyar útszai választok tudják hogy a crinolint nem azért emeljük fel hogy az alól a n ki bújjék hanem azért hogy mi be bujunk –

Ha ezen elvek mellett meg választanának kérek – közbe járásoddal pártolj.

A nógrádi képvisel nek nem sok ideje marad: valamikor március végén Pestre utazik, ahol az Arany Sas fogadó (ma: Semmelweis utca és Kossuth Lajos utca sarok) 33-as szobájában foglal szállást. Az országgy lést április 2-ára, Budára hívta össze az uralkodó: “[...] Magyarország alkotmányos törvényei értelmében leendő királyi fölavatásunkra és ünnepélyes megkoronáztatásunkra, nem különben királyi hitlevelünknek az országos rendek és képvisel nek való átadása végett, továbbá az 1608-iki koronázás el tti 3-ki t. c. értelmében eszközendő Nádorválasztásra, és a végett, hogy az ország boldogságának nevelésére, és a közjó gyarapítására kívánt többféle nagy fontosságú törvényes intézkedésekr l, kedvelt Magyarországnak s a hozzá csatolt részek hiv Rendeivel és Képvisel ivel, atyai szívünk kívánata szerint tanácskozassunk, folyó 1861. évi Szent-György hó 2-ik napjára szabad királyi Buda városunkba közországgyülést rendel nek, hirdet nek, s azt Isten kegyelméb l saját személyünkben vezérlend nek elhatározzánk.

Mire

nézve nektek ezennel komolyan parancsolván, kegyelmesen meghagyjuk, hogy a kirendelt helyre és időre kebletekből 1848-ki évi 5-ik törvény alapján kihirdetett választó rendszabály szerint választandó, és kiküldendő követeket béke és nyugalom szeretettel, alkalmas férfiakat kiküldés nélkül küldeni és igazítani tartoztatok [...]”

Az 1848-as törvényekre való hivatkozás azonban vörös posztónak bizonyult, és olyan tiltakozást váltott ki, ami miatt egy pillanatig az országgyűlés megtartása is kétségessé vált, végül a kezdetét április 6-ára kellett halasztani. Április 1-jén ugyanis a képviselők a Tigris vendéglőben arra az elhatározásra jutottak, hogy éppen az 1848-as törvények értelmében Budán nem lehet országgyűlést tartani. Ezt a korelnök, Palóczy László gr. Apponyi György országbíróval tudatta, akitől április 3-án érkezett meg az uralkodó válasza: a királyi palotában történő megnyitótól után nincs akadálya annak, hogy az országgyűlés Pesten ülésezzen.

Az országgyűlés még el sem kezdődött, de a képviselők máris két pártra szakadtak. Deák Ferenc nem tulajdonított különösebb jelentőséget annak, hogy hol nyitják meg az országgyűlést, ugyanis úgy ítélte meg, hogy a tét az: legyen-e egyáltalán országgyűlés vagy ne legyen, és mivel az országgyűlés megtartása mellett volt, ezért úgy döntött, hogy elmegy a megnyitóra. Ezzel szemben gr. Teleki László – ekkor még a képviselők többségével együtt – úgy döntött, hogy nem megy el Budára. Bár adatunk erre nézve nincsen, Madách későbbi állásfoglalását ismerve, valószínűleg sem ment el Budára, az április 6-ára halasztott megnyitóra. (Magát az országgyűlést Pesten, a Nemzeti Múzeum épületében tartották; az ún. régi képviselőház – amelynek Bródy Sándor utcai épületében ma az Olasz Intézetet találjuk – csak 1865-ben épült!)

Az elmúlt hónapok eseményei gyorsan követték egymást Nógrádban is, hát még Pesten! És hogy hol maradt eközben az irodalom? Annak a jelek szerint már jó ideje háttérbe fordított a költő (ez időtájt még a leveleiben sem utal irodalmi ambícióira). Azért *Az ember tragédiája* kéziratát – biztos, ami biztos – mégiscsak magával vitte Pestre. Részenként ténynek az alapján, részben az eseményeket mintegy visszavetítve, az életrajzírók elszívesen töltötték el térbe a nagy mértékben a politikai közszerepléssel szemben, így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy – anélkül, hogy erre nézve bármiféle információ rendelkezésre

állt volna – úgy állították be az eseményeket, mintha már tavasszal eljuttatta volna a kéziratot Aranyra. Ez a beállítás aztán némiképp rossz fényt vetett mind az alkotóra, mind a műíróra. Végére is Madáchot nem azért választották meg képviselőnek, hogy az ország ügyei helyett saját ügyeit intézze. Arany pedig a feltételezés értelmében hosszú hónapokig megvárakoztatta a szerzőt. Szerencsére volt valaki – egy író- és képviselőtárs –, aki másként emlékezett a történetekre: Péterfy Károly, akinek emlékiratára a Tragédia első változatának keletkezésével kapcsolatban már utaltam. És ha Madách a jelek szerint képviselője első két hónapjában nem foglalkozott az irodalommal, mi is tegyük félre néhány bekezdés erejéig a kérdést: mi történt a Tragédia kéziratával?

Fogadjuk el, hogy Madách az első hetekben-hónapokban első sorban az ország ügyeivel foglalkozott, aminek nem mond ellent az sem, hogy pl. Nagy Ivánnak a családjával kapcsolatos genealógiai iratokat küldött, és azt ígérte, hogy meglátogatja őt az Egyetemi Könyvtárban. (Kétséges, hogy erre valóban sor került-e; Nagy Iván a naplójában csak egy helyen utal Madách látogatására, 1861 augusztusában.) Leveleinek tanúsága szerint apróbb családi kéréseknek is igyekezett eleget tenni, ám semmi sem utal arra, hogy a saját ügyeit is intézné. Igaz, május 11-én Csesztvén találjuk őt, ám ekkor sem önös érdek vezérli, és jócskán meg is várakoztatja öccsét, akinek május 1-jén született leányát – a keresztapa késlekedése miatt – csak tíz nappal később keresztelik. Május 8-án ugyanis még egy fontos ülésre siet: feltétlenül részt akar venni a felirati és határozati pártvitáján. (Az ülést azonban Teleki László halála miatt elnapolják.)

De ne szaladjunk ennyire előre! Maradjunk egyelőre az első napon, április 6-ánál! A budai vár tróntermében 11 órakor volt a megnyitó; állítólag még a külföldi megfigyelőknek is feltűnt, hogy a helyszínen sem magyar címer, sem magyar zászló nem volt látható. Ezt követően 13 órakor a felsőház ülésezett a Lloyd palotában, ahol elsőként gr. Eszterházy Mihály korelnök emlékezett meg a nyitó beszédében a mártirokról, név szerint is megemlítve gr. Batthyány Lajost. A résztvevők közötti konszenzus eddig tartott. Ezután ugyanis jogi-alkotmányossági kérdések kerültek terítékre; magának a felsőháznak a legitimitása

is kérdéssé vált. A 48-as törvények értelmében ugyanis pl. a f ispáni kinevezéseket a felel s magyar minisztériumnak kellett volna ellenjegyeznie, s mivel ez az elmúlt 12 évben elmaradt, így a fels ház f ispánjai *de jure* nem is voltak f ispánok. Ett l persze még más min - ségben részt vehettek volna az ülésen, mivel többségük f nemes volt, ámde azért mégsem mindenki. Ragályi Károly, tornai f ispán így érvelt: “én egy percig sem védelmeztem az elmulasztott formatörvényességet, de mégis azon óvást [gr. Zichy Károly felszólalásáról van szó – A. Cs.] éppen az ország és megyénk érdekében nem tartom célszerű nek, és kimondom, ne vigyük ezen tárgyat annyira, hogy miután a törvényes formák kényszer ségb l elmulasztattak, az eljárások is törvényteleneknek tekintessenek, mert akkor minden megyének tisztvisel je is törvénytelen volna Magyarországon.” Valóban: egy szigorú jogász szemével nézve nem is volt igazán országgy lés az az összejövétel, amelyet 1861-ben tartottak, hiszen a jelenlév k nem az országot, csupán annak bizonyos részeit képviselték; az erdélyieket – több más régióval együtt – meg sem hívták. De még a törvényesen megválasztott képvisel k közül sem vehetett részt mindenki azon az összejövételen, amelyet mégis csak 1861-es országgy lés címen tart számon, ha nem is a jogtudomány, de a történettudomány. Madách régi ismer sét, Pulszky Ferencet pl. hiába választották meg: külföldön tartózkodott, s mivel az elfogatási parancs még érvényben volt vele szemben, s azt nem függesztették fel az országgy lés id tartamára sem, így nem is térhetett haza.

(Ami a küls ségeket illet, az 1861-es országgy lés id szakát még egy sajátos okból szokás számon tartani: a magyar öltözködés történetében ez volt az utolsó id szak, amikor a magyar viselet divat volt; a kés bbi korokban – akár volt országgy lés, akár nem – a hölgyek és urak már a nemzetközileg elterjedt öltözetekhez igazították saját ruhatárukat.)

Délután 4 órakor aztán megkezd dött a képvisel ház els ülése. El z nap Madách régi ismer se, Komjáthy Anzelm ellátogatott az Arany Sas Fogadóba, ahol Frideczky Lajost megkérte karzatjegy váltására a képvisel ház els ülésére; Frideczky azonban ígretét l megfellelkezett: “ebéd után karzatjegyem átvétele végett az Arany Sas Szállóba mentem – írja Komjáthy Anzelm önéletírásában –, és itt nagy bosszúság ért, mert Frideczky Lajos a jegyszerzész l – mint mondá – elfelejt-

kezett, és feledékenységének pótlására id már nem volt. Efölötti boszszúságot Frideczky lakótársa, Madách Imre barátom látván, ezen szavakkal fordult hozzám: »sebj, azért ott leszel, máskor, ha ilynem dolgozod lesz, bízd rám« – ezután karon fogott, és a Múzeum épületben volt képvisel házi ülés termébe vezetve egy székre ültetett: »ez volna – úgymond – Pulszky Ferenc képvisel tök helye, úgyis te voltál ennek megszerz je, foglald el« – és én távol lev képvisel nk helyir l néztem, illetve hallgattam végig a képvisel háznak Palóczy László elnökléte alatt tartott els ülést.”

Madách életének nagy napja május 28-a, kedd (délle tt 10 óra): ekkor mondja el országgy lési beszédét, amelyben a határozati párt – a korabeli szóhasználatban a hasonló nev vendégl után: “tigrisek” – álláspontja mellett érvel. Mondandójának lényege az, hogy a felirat egyezkedési készséget, határozatlanságot tükröz, holott olyan kérdésekr l van szó, amelyekben nincs helye az engedékenységnek. Madách megítélése szerint a felirat és a határozat között nem formális a különbség: “Kerüljük tehát annak látszatát is, a felírás választ, ez viszontválaszt feltételez; mindebb l a rosszakarat – pedig nem jó barátokkal van dolgunk – egyezkedést magyarázhat ki, s valóban, ki nekem ultimátumát beadja, de az el szobában marad, az némi gyanút méltán is költhet fel bennem, hogy még ez nem utolsó szava.” A beszéd közvetlen fogadtatásáról pontos képet nyújt az Országgy lési Napló. Eszerint harminchétszer szakította meg beszédét a képvisel k tetszésnyilvánítása, éspedig a következ megoszlásban: *helyes* közbekiáltás tizenötször, *úgy van!* nyolcszor, *igaz* négyszer, közhelyeslés háromszor, derűtség háromszor, taps kétszer, tetszés és zajos tetszés egyszer-egyszer. És most adjuk át magának a szónoknak a szót, lássuk miként írja le másnap levelében édesanyjának az eseményt!

Kedves jó Mamám!

Tegnap beszéltem az országgy lésen, tökéletes sikerrel. Rendkívüli tetszés, taps között. A városban, kocsmákban, kávéházakban aznap csak err l beszéltek. Mindez pedig annál nehezebb volt, mert a tárgyat már két hétig csépellték, a publikum megúnta még hallgatni is, s vala-

mi újat találni kétszeres mesterség. Az újságokat, ma reggel, melyek megjelentek, elküldtem. Három külföldi német lapban is meg fog jelenni beszédem, s külön röpiratban magyarul és németül, majd ezekből I küldök haza. Egészségemnek, az igaz, kicsit ártott, amennyiben bizony az izgatottságtól a szívverés erősebb lett, de Kovácsnak [Madách kezeli orvosa, Kovács Sebestény Endre – A. Cs.] is oly öröme volt a sikerben, hogy azért megbocsátott, megparancsolta, hogy két nap ne menjek ülésbe s csillapító cseppeket szedjek s minden jó lesz. Kezeidet csókolom a gyermekeskéssel együtt, a többieket tiszteltem s kérve továbbra is szeretetedet, vagyok holtig hálás fiad, Madách Imre.

U. i. A küldött lapokat, kérelek, tedd el és Sréter Miklós barátomnak is mutassd. Beszédem után minden nevezetesebb követ felkelt helyérem I, hozzám jött kezet szorítani, gratulálni, s valami fél fertályig a táncskozás megszakadt. Beszédem közben barátaim féltek, hogy rosszul leszek, oly rendkívül halvány voltam, mint mondják.

Mint a levélből I kitűnik, a beszéd másnapján több újság is beszámolt a nógrádi képviselő felszólalásáról; sajnos a mellékelt lapszámok nem maradtak fenn Madách hagyatékában (sőt, az idézett levél hollétét sem ismerjük). Mai ismereteink szerint május 29-én a Magyarországnak közölte magát a beszédet, s mellette a Sürögöny és a Magyar Sajtó tudósított róla. A beszédet az utóbbi lapok is gyorsan átveszik: Május 30-án a Magyar Sajtó, június 1-jén a Sürögöny közli. Végül június 2-án, vagyis öt nappal a beszéd elhangzása után Tisza László és gróf Széchenyi Dénes beszédével közösen önálló kiadványként is napvilágot lát. Ugyanezen a napon a Családi Kör is utal a beszédre, a Magyarország pedig hirdetésben tudatja az említett – 23 oldalas – könyvecske megjelenését. Végül egy héttel később Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél álneve) *Országgyűlési kitűnések* c. sorozatában az alábbi jellemzést adja Madáchról:

A képviselő ház legeredetibb jelenségei egyike Madách Imre. Széke haj, szlávjellegű arc, kínai lekonyuló hosszú bajusz; de magyar kebel; s európai műveltséggel táplált felfű. Szónoklata nem lángol, hanem csendes tiszta, mely koronkint egyet pattog; s akkor a legerede-

tebb ötlet, vagy egészen új zamatú phrasis, drasztikus de nem rútképpattan szét a meglepett s nevet hallgatóság előtt. Ki beszédét elolvastat, látni fogja a különbséget közte s tulajdonképi phrasis-faragók között; s ez az, hogy az képei nem keresettek, hanem természetes formái eszméinek; s virágai nem üresek, hanem rendszeren egységes gondolatmagvat tartalmazók. Is él inparlamentáris hasonlattal – de elég tapintattal bír mintegy kikérni a ház bocsánatát ilyesmire – “egy kutya, csak más a nyakravalója” – s ilyen ötletért meg is érdemli azt.

A politikus Madách egyszeriben “híres ember” lesz, bár nevét olykor-olykor még mindig Madácnak írják az újságok. De hol marad a költő? Egy-két napot még bizonyára kivár, hiszen hátra van a nagy esemény: a végleges szavazás a felirat vagy határozat kérdésében. Erre június 5-én kerül sor, amikor is 155 szavazattal, 152 ellenében a felirati párt győz; a “tigrisek”-kel együtt szavazó Madách tehát, a sikeres beszéd ellenére, végleges soron alul marad. Nem tudjuk, mennyire szegte kedvét az a keserű tapasztalat, hogy a siker és az eredményesség merben különböző fogalmak; tény, hogy a későbbiekben is részt vesz az országgyűlés munkájában, bár egyes jelekből ítélve aktivitása valamelyest csökken. (Édesanyjának Huszár Annához írt július 3-i leveléből I tudjuk, hogy nem sokkal korábban legalább négy napot otthon töltött, pedig a megelőző egy hónapban három napnál hosszabb szünet sohasem volt két egymást követő ülés között.) Ez többé-kevésbé érthető, sőt méltányolható: miért is ülné végig a felirat megszövegezésével kapcsolatos meglehetősen hosszúságú üléseket, ha egyszer magával a felirattal eleve nem ért egyet? Ráadásul a hipotézise beigazolódtott: a feliratra – érdemi elrelépést nem jelentő – leirat érkezett, majd újabb felirat következett, s mindez csupán arra volt jó, hogy az országgyűlés berekesztését augusztus 22-ig elodázzák. Akkor már jobb lett volna az egyébként sem célra vezető diplomáciai köntörfalazást mellőzve határozatot hozni, amelyre talán nem leirattal, hanem egyenesen az országgyűlés berekesztésével válaszol az uralkodó. (Az idősebbek talán – Madáchcsal ellentétben – úgy gondolkodhattak, hogy olykor nem csak az eredmény vagy eredménytelenség, hanem az ahhoz vezető út is fontos lehet.)

Közben bizonyára megkapja Szontagh Pál május 31-én írt levelét, amelyben a régi barát így lelkendezik:

*Hosszú életin át sok küzd kideríteni nevének
Néma homályát, ám – csak kevesé a süker!
Honfű, Bölcs, M vész – bátran törhetsz te Olympig –
Im, hármas koszorut tűz ma fejedre – hazád!*

Szontagh tagadhatatlanul megszépíti az eseményeket, hiszen az a bizonyos hármas koszorú, egyelőre legfeljebb kettős: a mész és a honfűval és a bölccsel ellentétben, senki sem ünnepli, még csak nem is tudnak róla! Pedig a képviselővel együtt is ott van Pesten, és most, hogy egy fontos kérdés megvitatása befejeződött, szerephez is jut. Nem, még mindig nem ír verset vagy más irodalmi művet, csupán a magával vitt Tragédiát adja oda elolvasásra Heves megye képviselőjének, az íróként Madáchhoz hasonlóan alig ismert Pétery Károlynak, akivel aztán nyár derekán, egészen pontosan július 20-án egy hosszú szeptember számára örökre emlékezetes napot tölt együtt. Előbb Pestre, majd Nagycsalomjára utaznak (ez egy Balassagyarmattól néhány kilométerre keletre, a mai Szlovákiában fekvő település, ez idő tájt Madách ismeretében közül Matolcsy Györgynek a lakhelye), majd este tíz óra körül visszaindulnak, és Horpácsra térnek be Szontagh Pálhoz. Madách szemmel láthatóan rosszkedvű a késő esti utazás alatt, amin egyáltalán nem csodálkozhatunk, hiszen történetesen éppen erre a napra esik a házassági évfordulója, és ez egyúttal Fráter Erzsébet születésnapja is. A hosszú út során a költő elmeséli börtönlélményeit, a Tragédia keletkezését, majd megállapodnak abban, hogy együtt viszik el a kéziratot Arany Jánosnak. Pétery szerint el is mennek Arany lakására [az Üllői út és Hárompipa (ma: Erkel) utca sarkán ma is álló lakóházba], a költő azonban nem találja otthon. Ezen a ponton véget ér Pétery története, aki szerint a későbbiekben már nélküle ment el Madách. Nélküle, de valószínűleg nem egyedül! Évekkel később a Koszorúban megjelent nekrológ írója azt állítja, hogy Madách egy másik képviselő társával, a költőként jólismert Jámbor Pállal együtt kereste fel Arany Jánost. (Egyik kapcsolat háttérét sem ismerjük; valószínűleg

Pétery Károllyal is és Jámbor Pállal is csak az országgyűlésen ismerkedett meg.) Bizonyára így lehetett, annál is inkább, mivel a nekrológ alatt egy olyan monogramot találunk, amely Arany Jánosé vagy Gyulai Pálé lehetett (máig talány, hogy az “-U” jel voltaképpen melyiküket jelölte), és ennél biztosabb támpontunk nincsen arra nézve, miként jutott el a kézirat Aranyhoz. Az biztos, hogy személyesen vitte el hozzá Madách, ezt egy későbbi levelének “így hoztam azt hozzád” szövege kétségtelenné teszi.

Aranynak állítólag kedvét szegi a művelés néhány sora, amelynek alapján gyenge Faust-utánpótlásnak véli, félreteszi a kéziratot, és csak Jámbor Pál sürgetésére veszi ismét kézbe, hogy aztán végigolvassa. El kell fogadnunk, hogy így lehetett, hiszen erről is a Koszorú nekrológírója tudósít. De hogy a mű átadása és elolvasása között túlságosan hosszú idő telt volna el, az már több mint kétséges, jóllehet ez a mítosz is meglehetősen elterjedt. Hiszen július 20-a után csak második kísérletre tudja átadni Madách a kéziratot; augusztus 25-én pedig már Arany lelkendezve ír Tompának a Tragédiáról. Az igaz, hogy a szerzőt ugyancsak megvárakoztatja: Madáchnak csak szeptember 12-én küldi el az első levelét, ám ennek oka – mint arra a levél elején utal is – egy félreértés: Arany ugyanis – okkal vagy ok nélkül, ezt ma már nem lehet kideríteni – arra számított, hogy a szerző ismét felkeresi őt, és majd szóban mondhatja el a véleményét. A híres levél ugyanis így kezdődik: “Tisztelt Hazafi! Miután Kegyed, elútazása előtt, engem föl nem keresett, engedje hogy én látogassam meg e néhány sorsal.”

A nyár egyébként igen eseménydús időszak Madách életében, aki június 7-én ismét felszólal az országgyűlésen, majd 17-én bevélasztják az országgyűlési teendőiről szerkesztendő javaslatok bizottságába (amelynek elnöke az ifjúkori barát, Lónyay Menyhért). Néhány nappal később a balassagyarmati városbírótól kap levelet, amelynek értelmében ki kellene eszközölnie Balassagyarmat város önkormányzati jogát. Június 26-án bevélasztják a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó bizottságba, majd újabb levél érkezik a megyeszékhelyről, amelyben a szilárdítsa elöljáróságának indítványozását szorgalmazzák. A hónap politikai eseményei mellett azonban a családi gondok sem szűnnek meg: édesanyja egyre határozottabban kéri, és követeli Madách Aladár és Balogh Ká-

roly nevel jének, Borsody Miklósnak az eltávolítását. Amennyire meg tudjuk ítélni, teljes joggal: Balogh Károly kései visszaemlékezése sem hagy kétséget afelől, hogy az egyébként intelligens és művelt nevelő – akihez Madách már-már a végső kig ragaszkodott – részegeskedésével és egész viselkedésével lehetetlenné tette magát Alsósztrégován. Június végén hazautazik a politikus Alsósztrégovára, ahol néhány napot a barátaival tölt, a Borsodyval kapcsolatos gondokat azonban a jelek szerint nem sikerül orvosolnia.

Augusztusban több ideje marad a családjára: a hónap elején fiával és unokaöccsével tölt pár napot Pesten, s ugyancsak augusztusban keresi fel Nagy Ivánt is a lakásán. Úgy látszik, most már az alkotás is marad ideje: augusztus 12-én ugyanis megkezdí ifjúkori drámájának, a *Csák végnapjának* az átdolgozását. Közben állást keres Borsody Miklósnak, eredménytelenül.

Ebben a hónapban újabb beszédet írt, amelynek szövege *A nemzetiségek ügyében* címen el is készült, de az országgyűlés augusztus 22-i berekesztése miatt nem tudta elmondani. Néhány nappal később, augusztus 27-én már Balassagyarmaton találjuk t. Madách egyébként – kortársaihoz hasonlóan – paternalista módon képzelte el a nemzetiségek együttélését Magyarországon: úgy gondolta, hogy nem lehetséges, de nem is szükséges a nemzetiségek önálló nemzetté válása, s ennek megfelelően a függetlenségi törekvésekkel sem értett egyet. Ma, amikor csaknem egyöntetű az a vélekedés, hogy bizonyos népeknek joguk van, más népeknek nincs joguk az önálló államalkotásra, ugyanakkor azonban semmiféle elméleti elképzelés sincs arra vonatkozóan, hogy milyen ismérvek alapján sorolható egy nép az egyik vagy másik kategóriába, csak tisztelettel tekinthetünk azokra a múlt századi gondolkodókra – köztük Madách Imrere is –, akik még szükségét érezték annak, hogy nyíltan megmondják: hol a határ, s koncepciójukat – igaz, nem túl meggyőző módon – érvekkel is igyekeztek alátámasztani.

És most hagyjuk egy kicsit magára Madáchot, kövessük inkább a kézirat sorsát! Az országgyűlés váratlan berekesztése s az azzal együtt járó országos méretű kiábrándultság – bármennyire is visszatetszgethet a megállapítás – derékba törte ugyan Madách politikai karrierjét, ám rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult a szépíró felfedezése szem-

pontjából. Az országgyűlés lész hozta az országot, felcsigázta az érdeklődést, s most, hogy váratlanul megszakadt, az emberek továbbra is híreket, érdekes eseményeket vártak, a politikai élet azonban jóideig nem szolgált semmi ilyesmivel. Hogy mennyire így volt ez, azt Arany Tompának írt levele is tanúsítja. Három nappal az országgyűlés berekesztése után ugyanis ezt írja: “Vártál úgy-e töllem politikai újságokat: kilátást a jövőre: mi lesz, hogy lesz már stb. és én a helyett házi apró bajaimmal traktállak.” De nemcsak házi bajaival traktálta a levélíró barátját. Ugyanebben a levélben lelkendezve számol be felfedezettjéről, Madách Imréről is: “Poesisról szólván: valahára födöztem fel egy *igazí*talentumot. Egy kézirat van nálam: AZ EMBER TRAGOEDIÁJA. Faust-féle drámai compositio, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem jól tud, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni: a művelőn figyelemre méltó. Írója egy fiatal képviselő, nevét majd megtudod, ha elhatározza magát költeménye kiadására s neve nyilvánossá tételére. Mily jól esik az örökös majmolás után egy kevés eredeti hang!”

Úgy látszik, szeptember elején végleg világossá vált Arany előtt, hogy Madách haza utazhatott. Azt nem mondhatjuk, hogy a szerzővel kapcsolatban túl sokat megtudott volna bárkitől is, ugyanis szeptember 12-én, amikor első levelét írja, még azt sem tudja, hová címezze. Madáchról csak annyit tud, amennyit immár az egész ország is tud, nevezetesen, hogy nógrádi képviselő, aki egy nagyszerű beszéddel hívta fel magára a figyelmet. Mindezt elárulja a levélboríték sajátos címzése: “Tekintetes Madách Imre / orsz. gy. képviselő Úrnak tisztelettel. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal kérelmet / retik tovább utasítani, lakás- / ra. –” A postahivatal a jelekből ítélve akkoriban még tudta a dolgát, s töllemcsak tudta, de késlekedés nélkül tette is: a tízkrajcáros bélyegre ütött “Pesth 12/9” feliratú körbélyegzőn kívül ugyanis a boríték hátoldalán még kettőt találunk: “Balassa Gyarmath 13/9” és “Szakál 13/9” felirattal, ami azt jelenti, hogy már 13-án Balassagyarmaton volt a levél, s ahelyett, hogy félretették volna a rendhagyó címzés miatt, azonnal továbbították, s így még ugyanaznap eljutott Nógrádszakálba is, az Alsósztrégovához legközelebbi postaállomásra.

(Más kérdés, hogy Szontagnak Madách azt írja, hogy – ki tudja, miért? – csak szeptember 17-én kapta meg a levelet.) A költő állítólag azonnal átsietett a kastély melletti paplakba, és lelkendezve mutatta meg az evangélikus lelkésznek, Henrici Ágostonnak Arany levelét.

De lássuk, mi is állt Arany levelében! A már korábban idézett (Madách elutazásával kapcsolatos) első mondat után ezt olvassuk:

Az "Ember Tragédiája" úgy conceptióban, mint compositióban igen jeles mű. Csak itt ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengnek. De így is, a mint van, egy kevés külsimítással irodalomunk legjelesb termékei közt foglalhat az helyet. Nem tudom, mi szándéka van Kegyednek a kiadásra nézve: én ohajtanám ezt a Kisfaludy-társaság újján eszközölni, a mi, remélem, sikerülne is.

Ha ohajtásom a Kegyed akaratjával találkozna, akkor sorról sorra kijelölném a helyeket, hol – semmi esetre sem lényeges – változtatást gondolnék czélszerűnek; vagy belenyugvása esetében magam tennek rajta egyikét tollvonást, aztán bemutatnám a társaságnak. Ezt bizonyon merném tenni, visszautasítás félelme nélkül.

Becsés választ elvárom. Fogadja leghőbb üdvözetemet a gyönyörűért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyre költészetünket deríteni hivatva van!

Pest, sept. 12. 1861

*rokonérezelm pályatársa
Arany János*

Azt várnánk, hogy a címzett siet válaszolni a levélre, de látszólag egyáltalán nem ez történik! Előbb szeptember 19-én levelet ír Szontagnak Pálnak, lemásolva Arany sorait; föltehetően környezetében más tagjainak is elmeséli a hírt, kinek él szóban, kinek levélben. Közben pedig javában dolgozik a *Csák végnappjai* újabb változatán, amit szeptember 28-án be is fejez. Most már a másolón a sor, aki úgy látszik öt nap alatt birkózik meg a feladattal, mert a másolatot az október 3-án megírt leveléhez mellékeli a feladó. Mindezt abból következtethetjük, hogy a

m saját kézírású változata a Madách család tulajdonában, idegen kézírású változata az Arany család tulajdonában maradt fenn, s természetesen maga a levél is utal a mellékletként elküldött műre. Sőt, csak arról szól! Arany tehát – legalábbis a jelekkel ítélve – hiába várta el Madách "becsés választ", mert semmire sem kapott választ. Sem arra, hogy egyetért-e művének a Kisfaludy Társaságnál történő megjelentetésére, sem arra, hogy hozzájárul-e legalább elvben Arany javításaihoz, sem pedig arra, hogy mi a véleménye a mű egyes részeinek felolvasásáról; a Tragédiával kapcsolatban még jócskán volna tennivaló, de a türelmetlen szerző helyett máris újabb művet küld elolvasásra. Vagy mégis volt válasz, csak éppen nem maradt fenn Arany hagyatékában? A lehetőség latolgatására éppen az ad okot, hogy Madách levelének feltűnő módon nincs köze Arany leveléhez. Ugyanakkor Arany a következő levelében azt írja: "Engedelmed folytán már bejelentettem a Kisfaludy-társaságnak." El kell fogadnunk tehát, hogy Madách október 3-i levele nem az első, hanem a második volt. Annál is inkább így kellett lennie, mivel szeptember 19-én Szontagnak küldött levelében azt írja, hogy válaszlevele el szeretne vele konzultálni, s egy szóval sem említi a *Csák végnappjak*, vagyis ezek szerint valóban a válaszon gondolkodik, azt beszél meg a barátjával. Van azonban egy másik, ésszerűbbnek látszó magyarázat is. Eszerint Madáchnak valami tenni valója akadt Pesten, s a két költő személyes találkozása szükségtelessé tette a levélben történő válaszadást.

Közben Arany János Tompán kívül másoknak is beszámol arról, hogy remekmű született, s vagy valaki más – ezt talán sohasem fogjuk megtudni – négy szemközti beszélgetések során mégiscsak elárulja olykor a szerző nevét. Így tudja meg pl. Nagy Iván Toldy Ferenc től, hogy a nagyszerű munka szerzője régi ismerőse; mint október 21-i levelében írja: "Az még is »mennyek« dolog, hogy Te olyan halk, jobban mondván, nesztelen ugrással az Olymp tetejére juss; mert hát Toldytól kelljen azt nekem meg tudni (vagy sejteni) hogy az irodalmunkban páratlan »s nagyszerű« az ember tragédiája »nak atyja Te légy?" Magáról a műről ekkor már a sajtó is hírt ad. Október 10-én ugyanis, a Kisfaludy Társaság rendkívüli ülésén, Greguss Ágost beszámolójában kitér rá, hogy a Tragédiát rövidesen megjelentetik. "A pártolóknak járó hatvanívnyi

könyvilletménybe »Az ember tragédiája« cím eredeti m felvétele határozatott. Szerz je nincs megnevezve.” – közli október 12-én a Magyarország, s ugyanerr l számol be a Magyar Sajtó, a Pesti Napló, másnap a Sürögöny, 17-én pedig a Szépirodalmi Figyel . Mire tehát Nagy Iván megírja a levelét, bizvást elmondhatjuk, hogy az egész ország, de legalábbis a “m veltség” értesült róla, hogy egy nagyszer írás született, igaz, csupán a m címér l; Madách neve, a “kiszivároztatás” ellenére, év végéig nem válik nyilvánossá.

Vége október 27-én Arany újabb levelet ír, amelynek mellékleteként elküldi a Tragédia els hét színével kapcsolatos javítási javaslatait. Ebben a levelében – amelyet már “Édes Barátom!” megszólítással kezd – rögtön fel is ajánlja a tegez dést: “Hagyjuk a teketoriát, így bizalmas társalgásban könnyebben megértjük egymást.” Csupán a levél utolsó része kapcsolatos a régi-új drámával, s Arany Madáchnak arra a javaslatára, hogy továbbítsa m vét a színházhoz, így reflektál: “Csákot vettem – de nem adtam még be a színházhoz. Véleményem szerint el nyös lesz rád nézve, ha Csákot nem is ösmerik, míg a »Tragédiát« nem olvassák. Úgy találom, hogy ebben – dacára, hogy a szerepl k elvont eszmét képviselnek – még is több a drámaiság is, mint Csákban.” Arany János tehát tapintatosan ugyan, mégis igen határozottan fogalmazza meg véleményét arról a darabról, amelynek el z változata tizennyolc évvel korábban egy drámapályázaton egyszer már eredménytelenül szerepelt. A siker ezúttal is elmaradt: ha Csákban annyi drámaiság sincs, mint a Tragédiában, akkor ez azt jelenti, hogy színháznál próbálkozni a darabbal értelmetlenség. Madách november 2-án válaszol a levélre, Arany javításaival általában egyetért, s azt javasolja, hogy a továbbiakban ne is küldje el neki azokat, hacsak valami végképp érthetetlen dologra nem bukkan, a Csák drámával kapcsolatban pedig egyenesen azt ajánlja: “Kérlek tehát csak minél hamarabb t zbe vele”. Nem ez történik: sem Arany nem teljesíti a kérést, sem Madách nem konzekvens; a m mindkét példánya a mai napig is megvan. (S t, a fiataalkori változata is fennmaradt.) Ami pedig a Tragédia szövegét illeti, Madáchnak is, Aranyak is átsiklott a figyelme egy félmondaton, amelynek az égvilágon semmi értelme sincs, s amely most már örök id kre javítatlanul, értelmetlenül marad a szövegben. “Mi a sugár, ha

szín nem fogja fel?” – kérdezi Ádám a második színben, pedig hát a szín sem a szó fizikai, sem átvitt értelmében nem foghat fel semmit. Ez nyilvánvaló elírás, amelyet ugyan egy szó megváltoztatásával értelmessé tehetünk – Mi a sugár, ha *szem* nem fogja fel –, csakhogy erre a változtatásra immár senki sem jogosult. (Van egy másik hely is a f m ben, amely vélhet en szintén elírás. A kémiát mindenek fölé helyez falanszterbeli tudósnak Lucifer így felel: “ezt mondá a matézisr l / El tte *m* már egy matematikus”; bármennyire is hihetetlen, a kétségkívül helyénvalóbb el tte *d*szó helyett el tte *m* áll a kéziratban is, szintén javítatlanul.)

Újabb jelent s nap következik a szerz életében: október 31-e, csütörtök. Ekkor olvassa fel Arany János a Tragédia els négy színét a Kisfaludy Társaságban. November 5-i levelében így számol be az eseményr l: “Ultima 8bris felolvastam a tragédia négy els jelenetét a Kisf. társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengeri stb. hogyan kiáltott fel – csupán a localis szépségeknél is, – ez gyönyör ! igen szép! stb. Gy ztünk, barátom, eddig gy ztünk és fogunk ezután is. A m alapeszmében, compositióban, mind abban a mi lényeges – eredeti, merész, költ i – hogy a küls ben, de a legküls ben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményeidnek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át a magyar népnyelv érzete, mint oly nagy költ t kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszer t vesz magába.” Közben a sajtó is – igaz, sz kszavúan, a sikert nem részletezve – beszámol az október 31-i ülésr l. November 7-én és 8-án aztán megjelenik a Magyarországon a tervezett, de el nem mondott országgy lési beszéd is *A politikai és nyelvi nemzetiség* címmel; a lap olvasói persze mit sem tudnak arról, hogy a politikus és a poeta ugyanaz a személy.

Közben a sztrgovai kastély nyugalma is – persze, ahogy az lenni szokott: ideiglenesen – helyreáll. Vége nagynehezen sikerül Borsody Miklósnak állást találni; igaz, ez nem Madách érdeme: Huszár Anna sógora, Károlyi László az, aki a L csei Gimnáziumban állást szerez a tanítónak.

A sztrgovai környezet a tanítókra sohasem volt jó hatással. Balogh Károly például emlékiratában beszámolt egy Turóc megyéb l származó leszerelt katonáról, akit francia tanárként fogadtak fel mellé-

jük, s aki kis híján tettelegességig fajuló vitába bonyolódott Majthényi Anna társalkodón jével, Ité Nina kisasszonnyal. Madách diákkorában Spányik Antalnak kellett botrányos körülmények között távoznia; igaz, neki történetesen Pestr l. Nem mintha a többiekre mindig jó hatással lett volna a sztregovai kastély légköre: Fráter Erzsébeten kívül lánya, Madách Borbála számára is elviselhetetlennek bizonyult: a botrány híre csak azért nem szárnyalta túl az elbbiét, mivel a család gondosan ügyelt a diszkrécióra. Mint láttuk, volt is miért! A sztregovai botránykrónikát még lehetne sorolni, egészen addig, amíg a költő unokájának, Madách Flórának a férje a szó szoros értelmében el nem kártyázta a sztregovai kastélyt és birtokot, amely így aztán végleg idegen kézre jutott.

Jancsó Sándor nevelő november 5-én állt a család szolgálatába, ami teljesen rendhagyó, hiszen azidőtájt – a korabeli köz- és felsőoktatás akkoriban még egységes tanévkezdésével összhangban – gyakorlatilag minden esetben október 1-jét fogadták fel a házitanítókat is.

És most térjünk vissza a családtól a költő magánéletéhez, ahhoz az élethez, amelyhez a Sztregován élők közül nem annyira a családtagoknak, hanem inkább a nevelőknek, papoknak, lelkészeknek – néha talán a szerelmeinek – volt köziük, azoknak, akikkel Madách nemcsak nap mint nap találkozott, de akikkel meg is tudta beszélni gondolatait éppúgy, mint gondjait. Október végén és novemberben régi barátjától, Bérczy Károlytól kapott három levelet. Az elsőben (október 29-én) még azt közölte vele Bérczy, hogy *A helyzethez* című cikkét Pompéry János meg fogja jelentetni a Magyarországon, s t 300 db különlenyomatot is készíttet belőle. A (november 5-én írt) másodikból aztán megtudhatjuk, hogy a kaszinóban (Arany János felolvasását követően) többen is *Az ember tragédiájáról* beszéltek, ami pedig a cikket illeti, annak megjelenése folyamatban van. November 18-án végre kiderül, hogy az írást politikai okok miatt mégsem lehet megjelentetni; Madách újabb cikke nem a politikai cenzúrának, hanem a szerkesztői öncenzúrának esik áldozatul: Pompéry János Bérczynek tett elzetes ígérete ellenére mégsem vállalja a megjelentetését. De nemcsak a politikai tolerancia változik gyors ütemben, hanem Madách megítélése is. Bérczy kereken meg is írja – két és fél héttel Arany felolvasása után! –, hogy Madáchtól immár nem politikai írásokat várnak: “a politikai nyilván-

nosság szünetel s ilyenkor a szépirodalom szünetel – írja Bérczy. – Aztán meg benned a szónokot és publicistát itt Pesten egy időre anélkül is háttérbetolta az »Ember tragoediájának« szerzője; olvastam Emich nyomdájában az első levonati ívet s most kétszeresen gratulálok a fényes sikerhez.”

Közben november 2-án Madách válaszol Nagy Iván levelére is, és elmeséli a Tragédia-kézirat sorsának történetét. Nagy Iván újabb levelében részletesen beszámol arról, hogyan vélekednek a szellemi élet meghatározó személyiségei – Greguss Ágost, Toldy Ferenc, Szász Károly – a műről, s azt jóslja, hogy a Tragédia – amelyet ekkor még csak elbeszélésekben ismer! – bekerül a világirodalomba is. Egyúttal sürgeti Madácht, hogy járuljon hozzá neve nyilvánosságra hozatalához.

November második felében járunk: a sajtóból minden olvasó értesülhetett már a Tragédia közeli megjelenéséről, de a szerző nevét még mindig csak a bennfentesek ismerik. Ragyogó reklámfogás – gondolhatnánk – az emberi kíváncsiságot ilyen módon megkettőzti: hiszen nem lehet tudni sem azt, hogy miről szól a nagy csinnadrattával beharangozott könyv, sem azt, hogy ki a szerzője. Lehet is ebben némi igazság, hiszen Madách már november 2-án ezt írta: “Nevem nyilvánosságra hozatala ’s minden egyébben tégy mint azt baráti rokonszenved sugalja”, Arany azonban – ki tudja, miért? – jobbnak látta a szerző nevét változatlanul titokban tartani. A “reklámadjárát” tehát folytatódik, de továbbra is a szerző nevének említése nélkül. December 5-én a Szépirodalmi Figyelőről tudósít, hogy a Kisfaludy Társaság november 28-i ülésén Arany újabb részleteket olvasott fel a műből, de a szerző neve ebben a cikkben sem szerepel. December 8-án a Családi Kör azt írja: “Az ember tragoediája című jeles drámai költemény, melynek szerzője ismeretlen, már sajtó alatt van s 8–10 nap múlva a társaság pártolói kezében leend.”

Telnek-múlnak a hetek, az alkotó újabb művel s újabb módon kísérletezik. Csákkal Aranynál nem volt sikere, sebtiben lemásoltatja tehát a *Mózest*, s elküldi Nagy Ivánnak. Ezúttal azonban nem gyors színházi sikerre vágyik, csupán elismerésre. Azt kéri tehát Nagy Ivántól, hogy adja be a munkát az MTA (december 31-i határidej) drámapályázatára.

December 31-én a Magyarország és a Pesti Napló is – Greguss Ágostnak a Kisfaludy Társaság december 28-i üléséről közölt jelentése alapján – arról ad hírt, hogy *Az ember tragédiája* az új év első napjaiban fogják a pártoló tagoknak szétküldeni. Elérkezett tehát az év utolsó napja, s a szerző nevét még mindig nem tudja az újságolvasó. Mai ismereteink szerint először január 1-jén a Pesti Hölgy-Divatlapban kapcsolják össze a szerző nevét és a mű címét: “Madách Imre, kinek *Az ember tragoediája* című művéről annyi dicsőretek írtak a lapok, legközelebb egy új drámával fogja gazdagítani irodalmunkat.”

Azt, hogy pontosan mikor is jelent meg a mű, ma is inkább csak találgathatjuk; túl azon, hogy nyilván azon is múlik a válasz, mit értünk közelebbire a megjelenés napján. “Normális” könyveknél tekinthetnénk a legkorábbi boltba kerülés időpontját a megjelenés napjának, abból a megfontolásból, hogy ekkor nyílik legkorábban alkalma az olvasónak a könyvhöz való nyilvános hozzáférésre. Csakhogy Madáchnak ez a műve is rendhagyó volt: mint a korabeli könyvészeti leírás hírhirdetése adta: “nem árultatik”, vagyis csakis a pártoló tagok juthattak hozzá, akikhez vélhetően postai úton juttatták el azt. Arany János január 13-án küldött el belőle egy példányt Szász Károlynak, amiből általában arra szokás következtetni, hogy közvetlenül ezt megelőzően, vagyis január 12-én jelent meg. (A kákán is csomót keresek közül azok, akik jó fejszámolók, méltán csúfolódhatnak az irodalmárokból, mondván: azért az mégsem valószínű, hogy éppen vasárnap foglaltoskodtak volna a könyvek szétküldésével a nyomdában. Valóban: magam is azon a véleményen vagyok, hogy okosabb, ha 13-ára hétfőre tesszük a megjelenést.) Egyébként a címlapon 1861-es évszám áll, s ez annak a jele, hogy Emich Gusztáv akadémiai nyomdász novemberben, amikor Bérczy Károly említett levele szerint az első ívet nyomta, még bízott benne, hogy a könyv év végére elkészül.

Véget ért tehát Madách életének legsikeresebb éve; ma úgy látjuk, hogy ami utána következett, annak már jóval kisebb a jelentősége. Szerző és közönsége azonban a Tragédia megjelenésekor még egyáltalán nem így látta: egy ideig mindkét fél számára úgy tetszett, hogy most kezdődik csak igazán egy fényesnek ígérkező pálya. Amikor például Toldy Ferenc (Bérczy Károly levelének tanúsága szerint) a máso-

dik helyre teszi a szerzőt, közvetlenül Vörösmarty után, akkor ebben a vélekedésben nyilván az is benne van, hogy irodalmunk legjelesebbjeinek első munkája rendszerint jócskán elmaradt Madách első nagy nyilvánosságát kapott művétől. Mint ahogy a Goethével való korai összehasonlítások háttérben is ugyanezt kell látnunk. Mai tudásunkat visszavetítve persze túlzottan elfogultnak kell tartanunk azt a vélekedést, amely egyenesen Goethe fölé helyezte Madáchot, nem szabad azonban meglepedkeznünk arról, hogy 1862-ben ez a nézet még korántsem volt annyira túlzó, és pedig azért nem, mert Goethe nem a Fausttal kezdte pályáját. Aki tehát ilyen nézetnek adott hangot, az bizonyára úgy gondolkodott, hogy az a kezdő szerző, aki a Tragédiát írta, idővel talán (a szerző közvetlen környezetén túl ugyan ki sejtette, hogy csak fele annyi ideig él majd, mint a Faust szerzője!) messzebbre juthat még Goethénél is. A siker évében – s mint látni fogjuk, azt követően is, haláláig – maga Madách is mindent megtett annak érdekében, hogy az utóbbi túlzónak bizonyuló várakozásoknak megfeleljen.

Az 1861-es esztendő krónikájából csak egyetlen dolog hiányzik: Madách szerelmi élete. Az bizonyos, hogy a Veres Pálné iránti plátói vonzalom még nem ért véget. Csakhogy Madách nem volt aszkéta, így csupán az lehet kérdéses, hogy kései szerelmei közül ezidét tájt ki volt az, aki nemcsak szellemi téren boldogította. Még mindig Schönbauer Karolina? Netán Zsuzsi? Esetleg már Borbála? Ezt nem tudjuk, s meglehetősen lehet, nincs is túlzott jelentősége: 1861 rendhagyó év volt Madách életében, amelyet ezúttal nem nagy szerelemek, hanem egészen másfajta események tettek feledhetetlenné.

Kései írások, kései szerelmek

Pályaválasztási gondok: politika, filozófia, koponyatan; vagy mégis inkább irodalom? – Szerelmek és szeretet: de la Motte Rozália és Zsuzsi – Ki volt Madách Borkája? – Egy látogatás – Arany János Csesztván és Sztregován – A házaspár utolsó találkozása Nagyváradon

1862. januárjában a szerző a húsz tiszteletpéldány szétosztásával foglalatalkodott, amelyeket több esetben személyesen vitt el az ismerősöknek. Tehette: a fogcsikorgató hideg kiadós hóeséssel párosult, vagyis közlekedési szempontból ideális körülmények voltak. A mai olvasó persze nyilván csodálkozik ezen, ám régen éppen a kemény havas telek voltak a legalkalmasabbak a közlekedésre. És idén a kátyús utakon könnyen el lehetett akadni, de még szárazság idején sem volt túl nagy élvezet a korabeli magyar utakon a közlekedés. Télen azonban főlegessé váltak az utak: a szán elé fogott lóval vagy néhány kutyával toronyiránt haladva “maximális sebességre lehetett kapcsolni”. Balogh Károly írta: “A telek hidegek voltak, mintha általában hidegebbek voltak volna abban az időben. De különösen hidegek voltak azok a sztregovai völgyben. Észak felől nyitott kapuján csak úgy áradt be a tótság hegyeinek fagyos lehelete.

Nem voltak most bukkánók, zökkenők, kátyúk, gidrek-gödrök a völgyi utak egész vonalán. Eligazított mindent, s betakart tiszta fehér, vastag, puha palástjával a legjobb útmester – a hó.”

A húsz tiszteletpéldány közül mindössze négynek a tulajdonosáról van biztos tudomásunk. A négy kötet közül kettő fenn is maradt: az egyikben Szent-Iványi Bogomérnak, a másikban Károlyiné Huszár Annának szóló ajánlás szerepel. (Lel helyükre nem szívesen nyilatkoznék. Van Gogh-kép sok van, ha egyiket-másikat olykor ellopják, azért még benn jut a kíváncsiskodóknak is; a Tragédia első kiadásának azonban csak két dedikált példányát ismerjük.) A harmadik példányt Veres Pálnéknak vitte a szerző január 24-én, s úgy látszik, ezúttal ott is

aludhatott, mert egy másik forrásból tudjuk, hogy ebben az évben Pál napot is (január 25.) Vanyarcon ünnepeltek. Ezúttal közlékenyebb lennének, ugyanis egy rég elveszett könyvről van szó, amelyet – ha csak a váchartyáni kastély 1945-ös feldúlásakor az oroszok meg nem semmisítették – jó lenne megtalálni. Dedikációjában Veres Szilárda leírása szerint ez állt: “Que ce livre vous soit dédié comme l’auteur vous est dévoué (Hugo Viktor)”

Végül a negyedik példányt Felső sztregovára vitte Madách, egyenesen Sréter Miklós barátjának; sajnos ennek további sorsa is ismeretlen. És a többiek? Nos, a többi példány sorsáról semmit sem tudunk, pedig nyilván adott vagy küldött a tiszteletpéldányokból a szerzőnek – a vérenek, Huszár Sándornénak, továbbá Arany Jánosnak, Bérczy Károlynak, Nagy Ivánnak, talán még Lónyay Menyhértnek is, akivel néhány hónappal korábban sok-sok napot töltött együtt az országgyűlésen (de vélhetően másutt is találkoztak), bizonyára Frenyó Nándor, Lutter János, Veres Gyula, Henrici Ágoston, Divald Gusztáv is kapott belőle, de mindenképpen el is jutott Szontagh Pál és Majthényi Anna. A névsort, ha nem is hosszan, de azért még lehetne folytatni (Rákóczy János ma élő leszármazottja szerint szépapja is kapott annak idején egy dedikált példányt Madáchtól). Csak remélni lehet, hogy a sok-sok dedikált kötet egynémelyike valahol talán még lappang.

Az elismerés nem váratott sokáig. Még januárban megválasztották a költőt a Kisfaludy Társaság tagjává.

A “pályaválasztás” azonban a jelek szerint még mindig nem ért véget. Hiába bizonygatta Bérczy Károly, hogy most már nem politikai, hanem irodalmi méltóságot vár a közönség Madáchtól, úgy látszik, még mindig vonakodott elfogadni, hogy az irodalom az az egyetlen terület, ahol tartós sikerre számíthat. Miért is kellett volna elfogadnia? Igaz, a politikai aktivitás lehetése az életében már visszavonhatatlanul megszűnt, de 39 évesen, olvasottságát, képzettségét figyelembe véve, a siker reményében kezdhet mondjuk filozófiával foglalkozni. A választás kapóra jött; elvégre a Kisfaludy Társaság inkább tudós, mintsem művész férfükből áll, ill. , hogy tudományos székfoglalóval mutakozzék be előttük. Túl sok ideje nem is volt a felkészülésre. Ifjúkori kedvenc témájánál maradva, ezúttal is esztétikai értekezést írt, amelyet

Az

aesthetica és a társadalom viszonyos befolyása címmel március 27-én olvasott fel, miután Arany János igen meleg szavakkal méltatta az egybegyűjtött eltt az újonnan megválasztott tagot.

A filozófiai érdeklődés és aktivitás a jelek szerint életfogytiglan tartott. Több jegyzet maradt fenn, amelyek mellett a „phil. lev.,” „phil. l.” stb. rövidítés szerepel, ami annak a jele, hogy *Filozófiai levelek* címen talán egy kisebb könyvet szeretett volna kiadni. Madách korában még egészen természetes dolognak számított, hogy az eszes férfiak a filozófia területén is igyekeztek elmésségüket bebizonyítani. Tudjuk, a magyar gondolkodók esetében ez nem járt különösebb eredménnyel, de azért a próbálkozások végig kísérték a múlt századot. Elegendő, ha arra gondolunk, hogy Bolyai János életművében terjedelmét tekintve milyen elenyész a matematikai értekezés a filozófiai munkák nyomasztó túlsúlyával szemben. Van persze egy döntő különbség közöttük: Bolyai sohasem kapta meg matematikai munkásságáért azt az elismerést, amelyet Madách már a Tragédia megjelenése előtt megkapott.

Nem szent meg a költő természettudományos érdeklődése sem. Egy új elmélet, a koponyatan (frenológia) kezdte el foglalkoztatni. „Valjon használhatnánk-e egy értekezést a phrenologiaról? notandum én e tudomány igazságáról meg vagyok győződve [...]” – írta Nagy Ivánnak 1861. december 23-án. Ma már persze sokan csak mosolyognak azon, hogy valaha a koponya felépítését mentális képességekkel hozták kapcsolatba egyes kutatók. Elítéletekkel azonban nem meggyűnk semmire; még az elítéletek ellenében sem! Kizárt dolog pl., hogy 900 köbcentis agytérfogattal valakinek 150-es IQ-ja legyen; ilyen csodák nincsenek, az az állítás tehát, hogy az intelligencia és az agytérfogat között semmiféle összefüggés nincs, hamis. De a mikrocefálián kívül is vannak olyan veleszületett rendellenességek, amelyek a koponya felépítésében is és a mentális képességekben is megmutatkoznak. Valós megfigyelések vezettek el tehát a koponyatanhoz, még ha annak megállapításai túlzóknak bizonyultak is. De miért hihetett – nem véletlenül fogalmaztam így, az idézett rész ellenére nem látom ugyanis bizonyítva, hogy valóban élete végéig hitt volna – Madách egy ilyen elméletben? Ne feledjük: a korai pozitivizmus idejét éljük. Egy magára valamit is adó természettudós csak a látható, kézzelfogható világban

hisz, vagy ha olykor hisz is másban, azért mindent azzal magyaráz. A növény- és állatrendszertanban a külső jelek tüzetes megfigyelése és rendszerezése áttört sikerrel járt. S most itt van Darwin, akit bizonyos spekulatív hajlam sem idegen ugyan, ám mégis csak pozitív megfigyelések nyomán jutott el a nagy felismeréshez. Madách egy jegyzetében ezt írta: „Darwin rendszere, mégis feltételez egy organismust legalább s honnan ez. –” A jegyzet éles fényt vet a korabeli tudományos közhangulatra, elvárásokra: egy átfogó elméletnek nemcsak azt kell megmagyaráznia, miként alakultak egymásból az élő lények, de azt is, hogyan keletkezett maga az élet. Lehetséges ez? A tudós csak igennel felelhet, ám a költő kétkedik. Emlékezzünk csak vissza: a falanszter szín tudósa éppen az élet elállításán munkálkodik, s kísérletét meglehetősen szkeptikusan ítéli meg Lucifer csakúgy, mint a Föld szelleme.

Közben a filozófusok sem tétlenkednek: Spencer, állítólag még mielőtt Darwin használta volna ezt a fogalmat, megalkotta az evolúció általános elméletét. Ebben a szellemi környezetben egyáltalán nem tűnt megalapozatlannak az a feltételezés, hogy a koponya alakja a legkülönfélébb pszichés jellegzetességekkel mutathat kapcsolatot. Emlékezzünk rá, hogy még évtizedek múltán is egy ifjú kutató szentül meg volt győződve arról, hogy a hisztériában szenvedő ember agyában kell lennie valamiféle anatómiai elváltozásnak, amellyel a betegség magyarázható; Sigmund Freud sok éves hiábavaló kórboncnoki kutatás során jutott el arra a magá korában forradalminak számító – s valamennyi eredménye közül talán az egyetlen valóban vitathatatlan – felismerésre, hogy a hisztériás ember agya anatómiailag semmiben sem különbözik az egészséges ember agyától. Más kérdés, hogy a koponyatanban olykor két nagyon távol eső terület: a lélektan és az erkölcs egybemosódott. Valóban (ahogy régen mondták: feltéve, de meg nem engedve): még ha feltételezzük is, hogy bizonyos örökletes tényezők a koponyám jellegzetességein túl abban is megmutatkoznak, hogy el szeretettel vágom le a másik ember fejét, az már, hogy ez a cselekedetem gaztett vagy hűstett-e, tisztán társadalmi kérdés: függ attól, hogy hol, kinek a fejét és milyen körülmények között távolítom el a törzsétől.

A frenológiai dolgozat azonban, miért, miért sem, nem készült el. Ami még különösebb: ilyen témájú jegyzetet is csak egyet találunk a

Madách-hagyatékban. Nem kizárt tehát, hogy rájött: ez az ígéretesnek látszó új tudomány valójában zsákutca, s t zbe vetette ezzel kapcsolatos gondolatait, miként azt – saját bevallása szerint – olykor irodalmi m veivel is megtette.

De nem szakadtak meg az irodalmi próbálkozások sem. Még 1861 végén megkérte Nagy Ivánt, hogy nyújtsa be a *Mózes* c. drámáját az akadémia pályázatára. 1862 tavaszán aztán kiderült: ezúttal sem lett a nyertes.

Ha a pályázatokon nem is, a n k körében annál nagyobb sikere van a költ nek. Igaz, 40. születésnapján, tehát 1863. január 20-án ezt írta Szontaghynak: “A hölgyeknél csak most kezdenék még igazán szerencsés lenni úgy veszem észre, mikor már a’ legjobb osztásra is azt mondom pass – és sohasem licitálok feljebb paraszt betlernél [...]”, de biztosak lehetünk benne, hogy ez a siker legalább is egy évvel korábban, közvetlenül a Tragédia megjelenése után kezd dhetett. A licitálással kapcsolatos hasonlatot sokan úgy értelmezték – talán nem is alaptalanul –, hogy egyszer falusi asszonyokkal lehetett szerelmi kapcsolata a költ nek. Többnyire valóban err l lehetett szó, voltak azonban kivételek is. Az a de la Motte Rozália pl., akihez *A galambok* c. versét írta, s aki mellesleg 12 évvel volt fiatalabb nála, történetesen nem közéjük tartozott; igaz, az említett versen kívül csupán a lány emlékkönyvébe írt sorok maradtak fenn Madách hagyatékában; vélhetően plátói lehetett a kapcsolatuk.

Nem így Zsuzsival; a költ nem is rejtette véka alá, hogy Zsuzsi a szeret je. Csak sajnálhatjuk, hogy Palágyi Menyhért, aki minden jel szerint ismerte a lány teljes nevét, nem tartotta szükségesnek elárulni azt, így aztán fogalmunk sincs, kir l lehet szó, csak az sejthet, hogy egyszer falusi lány lehetett, akivel kapcsolatban nem kellett titkolni a szexuális viszonyt. (Palágyi egyébként sommásan intézte el a költ kései szerelmeit: “Rövid lejáratú szívkirálynéinak vajmi hosszú sorozatát szabad legyen hallgatással mell znöm. Csak azokat említem föl, kikhez verseket írt, mint Karolinát, továbbá a vidék híres szépségét: Zsuzsit és utolsó szerelmét: Borkát.”)

Álljon itt a még mindig szenvedélyes költ Zsuzsihoz írt költeményéb l, *A téli éj dicséretéb* l néhány versszak:

*Kint zúg a szél, kicsiny szobám meleg,
Kandallóban ropogva ég a t z,
Lágy pamlagon, dagadt párnák között
Magához engem édes lányka f z.*

*Átérezzük, hogy egymásért vagyunk,
El van szakítva t lünk a világ,
Nincs fesz közöttünk, nincs hideg szabály,
Nem üldöz részvét, nem kíváncsiság.*

*A boldogság, mi egyikünkben él,
A másiknak valódi kéjt szerez,
Nem mint kívül, hol egynek élve, ah,
Más számtalannak szörny pokla lesz.*

*S míg egybevetve sok rossz érdeket
Az összepántolt szív csak tönkre jut,
Te nem keressz bennem hírt, kincseket,
Te nem szeretsz mást, mint a férfit.*

*Ölelj meg, lány, ölelj meg újolag,
Engedd csókolnom forró kebledet!
Mely emberek közt olyan szépen áll,
Karomban hagyd el szent szemérmedet!*

Amint látjuk, a költ nagy utat tett meg az ifjúkori, jellegtelen szerelmes versekt l (bízást azok közé sorolhatjuk a Fráter Erzsébethez írottakat is) a kései versek olykor eredeti látásmódjáig. Valóban: az a gondolat, hogy a legszebb évszak mégis csak a tél, mivel akkor vég nélkül az ágyban ölelhetjük kedvesünket, anélkül, hogy a külvilággal különösebben tör dnünk kellene, Madách idejében még újnak számított, de legalább is nem illett ilyen nyíltan egy versben megvallani. Ez már a dekadencia halvány jele, még akkor is, ha nem nevezhetjük Madách Imrét dekadens költ nek; néhány verse és néhány gondolata azonban azt sejteti, hogy ha magas kort ér meg, id vel talán azzá válhatott volna.

Zsuzsi eszményi szeret je volt a költ nek, de talán nem volt igazán társa, legalábbis err l nem tanúskodnak a hozzá írt sorok. A versekb l az sem derül ki, hogy miért szakadt meg a kapcsolat közöttük; egyetlen sor sincs a Zsuzsihoz írt három fennmaradt költeményben, amely ne a teljes harmóniáról, a tökéletes érzéki szerelemr l szólna.

Pedig az biztos, hogy nem volt az utolsó szerelme. Az alsósztrégovai hagyomány és a szerelmes versek tartalomjegyzékei (amelyekben az utolsó versek mindenütt ugyanahhoz a személyhez szólnak) egyaránt arról tanúskodnak, hogy a költ utolsó szerelmét Borbálának hívták. Született is két elképzelés arról, hogy ki volt Borka (a hozzá írt versekben mind a két névalak el fordul). Abban általában mindenki egyetértett, hogy egyszer falusi asszony volt (Zsuzsival ellentétben tehát nem lány!), de hogy mi volt a családneve, azzal kapcsolatban eltértek a vélemények.

Kivételesen abban a helyzetben vagyunk, amikor egy sok éves kutatás végére pontot tehetünk, s amennyire ez ennyi év múltán egyáltalán lehetséges, pontosan megmondhatjuk, hogy kir l is van szó. El bb azonban lássuk a két elképzelést!

Az egyik szerint Bagyinszky Borbáláról van szó, akinek neve a költ egy szerelmi versének (*Egy eladó leányhoz*) kézirátán szerepel egy családfán. Miután a családfán szerepl valamennyi személy anyakönyvi adatait ma már ismerjük, aligha lehet kétséges, hogy nem róla van szó. Bagyinszky Borbála ugyanis Tucsek János urasági hajdú felesége volt, 1840-ben kötöttek házasságot, s azóta Alsósztrégován éltek. Túl azon, hogy több mint négy évvel id sebb volt Madáchnál, s hogy a költ alkalmasint már Pestr l hazatérve, 1840 szén beleszerethetett volna az akkoriban még fiatal asszonyba, az is ellene szól, hogy az alsósztrégovai evangélikus anyakönyv tanúsága szerint meglehetősen sok gyermeke született Tucsek Jánostól; túl a negyvenedik életévén nem lehetett tehát különösebben vonzó a költ nek. De maga a családja is azt valószínűsíti, hogy az azon feltüntetett személyek közül leginkább Tóth Máriaéhoz f zheték a költ t gyengéd szálak, hiszen a vers címe: *Egy eladó leányhoz*, s valóban: a családja legalján feltüntetett “Tót Mára” és Tucsek János (az urasági hajdú fiáról van szó) házasságkötésére, jóllehet azt már a költ tényként jelölte be a családfán, csak 1864 de-

emberében, tehát Madách halála után került sor. Bagyinszky Borbálával éppen ezért nem is érdemes a továbbiakban foglalkoznunk; valaki megtalálta a nevet egy kéziratlapon, s mert akkoriban még teljes homály fedte Borka kilétét, iziben megtette t a költ utolsó szerelmének.

Az igazán megnyugtató eljárás persze az – tudván, hogy Borkának a költ közvetlen környezetében kellett élnie –, ha számba vesszük Alsósztrégova összes Borbála névre keresztelt szülöttjét, s aztán életrajzi adataikat mérlegre téve döntünk: melyikük lehetett Madách szerelme. Az eljárást, kib vítve Fels sztrégova ilyen nev lányával és asszonyaival is, a közelmúltban elvégeztem, így ma már a környék minden Borbálájáról rendelkezésünkre áll néhány adat. Ez az elemzés arra az eredményre vezetett, hogy a konkurens elképzelés a valószínűbb, vagyis nem Tucsek János, hanem egy Makovnyik János nev földm ves feleségér l lehet szó. Leánykori neve minden nyomtattott forrásban eddig tévesen szerepelt (Gyuros Borbála), álljon tehát itt úgy, ahogyan az anyakönyvekben áll: Sulyan Borbála. 1840. november 13-án született Fels sztrégován (ikertestvérével, Máriával együtt), majd 1857. november 23-án ment férjhez az Alsósztrégova 8. alatt lakó Makovnyik Jánoshoz, és 1866. december 13-án halt meg Alsósztrégován.

De miért éppen ? – kérdezheti teljes joggal az olvasó. Nos, az alsósztrégovai hagyomány így szólt, legalábbis az 1930-as évek elején, amikor Harsányi Zsolt a Madách-regényét írni kezdte. Ez persze önmagában még kevés ahhoz, hogy elfogadjuk a feltételezést, ám az életrajzi adatok, már ti. az a kevés, ami egyáltalán az anyakönyvekben l kiolvasható, arra engednek következtetni, hogy talán valóban lehetett Madách szerelme.

Mi t rés, tagadás, végletesen lírai és végletesen prózai információkat kell egybevetnünk. Nincs más lehetőség: Madách szenvedélyes versei az egyik oldalon, az anyakönyvi adatok a másikon; e két forráson és a szájhagyományon túl semmi más nincs, ami eligazítást nyújthatna. Ami a versekb l egyértelm en kiderül: a kapcsolat kezdett l fogva akadályozott, s talán nem túl merész dolog feltételezni, hogy a férj a legf bb akadály. Másrészt a szakítást követ en valamikor kés bb a kapcsolat helyreáll; az utolsó Borka-versek tanúsága szerint költ és kedvese viszonya felh tlen, kiegyensúlyozott, az akadály végérvényesen elhá-

rult. Megromlott volna id közben a házaspár kapcsolata? Netán meghalt a férj? Megvallom, az utóbbit tartottam valószínűnek, s így első lépésben el is vetettem Makovnyik Jánosnét mint lehetséges szerelmet, miután megállapítottam, hogy felesége halála után a férj még nagyon is eleven volt, olyannyira, hogy ismét megnevelte a gyerekeket, s a gyermeke is született.

Csakhogy azt is meg kellett állapítanom, hogy a többi Borbála sem jobb ilyen szempontból: vagy túl korán vagy túl későn veszítették el a férjüket, s tőle olykor – mint Makovnyik Jánosné esetében – k maguk haltak meg előbb. Közben az is kiderült: Makovnyik Jánost nem viselhette meg különösebben felesége halála. Másfél évvel később, 1868. május 30-án ugyanis már újabb feleségét, Vaskor Máriától született gyermeke, ami csalhatatlan jele annak, hogy az illendőnek tartott egyéves gyászt nem várta meg. Lehetséges, hogy nem volt jó a házasságuk? S vajon választ kaphatunk-e erre a kérdésre az anyakönyvekben?

Nos, a kor elvárásait figyelembe véve, a keresztelési anyakönyv tanúsága szerint Makovnyik Jánosnak jó oka lehetett arra, hogy a feleségét elhagyja. Házasságuk első hét évében ugyanis nem született gyermekük! Ámbár az is lehet, hogy Sulyan Borbála is elégedetlen volt a férjével. Egy biztos: ebben a korban és társadalmi környezetben a gyermektelenség éppen elég ok lehetett arra, hogy a házastársi kapcsolat megromoljon. Meglehet, Madáchnak részben talán éppen azért volt olyannyira kedvére való ez a kapcsolat, amiért a férj elvárásainak nem felelt meg a feleség: nem kellett a szerelmi viszony nem kívánt következményeit különösebben tartania. (Még tovább mehetünk: ugyanezért Borbála is engedékenyebb lehetett a sztrigovai urasággal szemben.)

A legérdekesebb azonban a történetben az, hogy az asszonynak 1866. október 11-én, tehát két hónappal a halála előtt mégis csak gyermeke született; azt persze nem árulja el az anyakönyv, hogy a férjétől vagy mástól, de ha figyelembe vesszük, hogy később a második feleségét is született gyermeke Makovnyik Jánosnak, úgy meg kell állapítanunk: ennek nem lehetett biológiai akadálya, bármennyire hosszú ideig bizonyult is a házasság medvének.

A Borkához írt versek ismét csak nem tartoznak a jobbak közé; ez a legenyhébb kifejezés, amellyel Madách kései szerelmének írásos megnyilvánulásait illehetjük: eredetiségnek nyoma sincs bennünk, s ha

három tőrhely követi egymást, akkor biztosak lehetünk benne, hogy a negyedikkel sikerül mindent elrontania a szerzőnek.

Az eredetiség *A téli éj dicsérete* után egyetlen egyszer történik még fel Madách szerelmi költészetében. Nem éppen sikerült versről van szó, mégis egy olyan versről, ahol sajnálhatjuk, hogy többszöri nekifutásra sem sikerült a szerzőnek maradandót alkotnia. *Egy látogatás* a címe, amelyben elbeszéli, hogy ifjúkori szerelmét – minden elzetes bejelentés nélkül – felkereste. Az akkor már többgyermekes anya talán Cserny Mária lehetett; legalábbis “kieséses” alapon csak marad, hiszen Gyürky Amáliának, túl azon, hogy rosszul sikerült a házassága, csak egy gyermeke volt, Matkovich Ida még 1856-ban meghalt, Lónyay Etelkát is kizárhatjuk; ismert szerelmei közül egyedül Cserny Mária élhetett olyan kiegyensúlyozott családi életet, amelyről a vers szól.

Az ötlet nem túl eredeti, bizonyára megesett már másokkal is, hogy gondoltak egyet, s évek vagy évtizedek múltán felkeresték ifjúkori kedvesüket, ám a szenvedélynek és az öngúnynak az a kettőssége, amellyel a költő a találkozást elbeszéli, mégis csak érdekes. Madách már-már gyerekes rajongása az évek múltával sem szűnt meg, tanúsítva ezzel, hogy szerelmei valóban élethossziglan tartottak:

*Csak egy pillantást még a boldogságba,
Óh hogy kíván, hogy sovárog szívem,
S ha önmagában többé nem találja,
Még jól esik, ha azt másban lelem!*

*Mint a szülő a gyermek örömeiben
Megifjúlva örömet talál,
Csak egyszer lássalak még életemben
Én is, ki egykor mindenem valál.*

[...]

*Elgondolám, hogyan fogom találni,
Betoppánásom majd hogy hatja meg;
Bűlészen-e arcán vagy kedv sugári –
S íme szívem szorul – térdem remeg.*

A találkozás azonban mer ben másként alakult: “bú” vagy “kedv sugári” helyett az asszony természetes módon fogadta a “férfit”, s a szereptévesztésre figyelmeztette egykori kedvesét:

*“Őn most is oly szép, szóltam végre mégis,
Mint az iker-galy, mely ablakban áll,
S amíg társára a tél hólepelt visz,
Az benne már rokonra sem talál.”*

*“Hagyjuk barátom a gyermekbeszédet,
A mámor elmúlt, s így kell j nie –
Örvénybe zné, megtörné a szívet,
S szerelmünk egykor boldogíta-e? [...]”*

Ez már persze a vers második – ha szabad ezt a Madáchtól kölcsönzött kifejezést használnom: “tetemesen javított” – változata; az els négy sor eredetije ugyanis – álljon itt elretentésként az is! – még ez volt:

*Óh n ön olly szép, olly virágzó most is
És én azóta nézve millyé lettem,
Ki hinné hogy mi játszó társak voltunk
És, és szerettük egymást szebb id ben.*

Különösen a köt szó megismétlésével ért el a költ az utolsó sorban már-már alulmúlhatatlan hatást, bár tüzetesebb vizsgálattal könnyen ki lehetne mutatni, hogy írt még ennél rosszabb sorokat is. Ennek bizonygatásától azonban inkább eltekintenek. Elégedjünk meg annak jóles nyugtázásával, hogy olykor a legrosszabb verssorok is fontos életrajzi dokumentumokká válhatnak; ebben az esetben pl. megtudhatjuk azt, amit a második változat ilyen egyértelm en már nem árul el, hogy gyermekkori kapcsolatról van szó – “játszó társak voltunk” –, s ilyen formán igen nagy valószínű séggel állíthatjuk, hogy valóban Cserny Máriát kereste fel élete alkonyán a költ .

Az asszony kedves, ám mégis kijózanító szavai után a költ már-már megalázó visszautasítása a férj megjelenésével válik teljessé:

*Most lépe a szobába házi gazdám –
“Nézd, monda a n , régi kedvesem!” –
Ah, e nyíltság szívemnek drága tükán
Mint árulás oly szörnyen fáj nekem.*

A látogatás tehát teljes kudarccal végz dött. Jól átgondolt történettel állunk szemben a szó dűrrenmatti értelmében is, amennyiben minden elképzelhet lehet ség közül a legrosszabb következett be. Érzéseit itt már végképp nem tudta szavakba önteni a költ , annyira nem, hogy végérvényesen át is húzta az alábbi sorokat:

*Ki sompolyogtam lassan a ' szobából
Jól érzém nem való e ' csendlak nékem –
El nyargalék az éjnek tengerében
'S nyomasztó érzeményekkel szívemben.*

Az 1862-es évnek – a nehezen datálható kései földi örömkön túl – három emlékezetes eseménye volt, amelyeket kár lenne gyengíteni az “örökre” jelz vel, hiszen a költ életéb l már csak két év van hátra. Id rendben haladva az els a Tragédia megjelenése volt, a második Arany János látogatása, a harmadik pedig az utolsó találkozása feleségével Nagyváradon.

Arany látogatásáról néhány éve külön könyv is megjelent; ez azon kevés események egyike tehát, amelyek méltó megörökítésére, ha késve is, de sort kerített a magyar irodalomtörténet-írás. Arany óvatos és tartózkodó volt az ilyen vidéki utakkal szemben; nem azért utazott Madáchhoz sem, hogy aztán idegen emberek reggelt l estig, de különösen estét l hajnalig poharukat emelve rosszabbnál rosszabb rigmusokkal köszöntsék t. A vendéglátó igyekezett is megkímélni barátját az efféle kedve ellen való zajos mulatságoktól.

Ha hinni lehet a vasúti menetrendnek – s akkoriban még bizvást lehetett hinni! – 1862. augusztus 7-én reggel 7 óra 35 perckor indulhatott az a Pozsonyba tartó vonat, amellyel tíz évvel korábban Madách Imrét Pozsonyba szállították, s amely most Aranyt röpítette egyenesen Vácra. A “röpítette” szó talán túlzásnak t nhet ma, az Ezüst Nyíl és a

TGV korában, ám az ezredforduló magyar vasúti menetrendjeit lapozgatva a korabeli 28 perces menetid mégiscsak szédületes teljesítménynek látszik. (Napjainkban a 7.30-as vonat éppen ennyi idő alatt ér Alsógödre.) Vácon aztán Madách helyett Pass András inas várta a költőt. Az a Pass András, akinek útlevelében állítólag ez állt: “Reisepaß für Andreas Pass; absolutus philosophus, candidatus poeta”. Madách szolgálója értette a dolgát; egyenesen Aranyhoz sietett: “Ez a *philosophus* lesett engem Vácson – írta Arany a feleségének –, s a mint leszálltam, azonnal nekem jött, nem én vagyok-e ez s ez, mert rám ismert az *arczképem* után.” Útban Csesztve felé Rétságon még egy villásreggelit fogyasztott el Arany, s aztán Madách Károly házában találkozott előbb Szontagh Pállal, majd az ügyes-bajos dolgainak intézését éppen ekkor befejezte Madách Imrével.

A következő napokat aztán együtt töltötték; a jelek szerint nem sokat aludtak. 8-án hajnali 4-kor indultak Alsósztrégovára, ahová 8 órakor érkeztek meg. Arany leveléből ezúttal egy eddig figyelemre nem méltatott részt idéznék: “A lépcső előtt egy tisztas úrnő várta: Madách anyja”. Ezek szerint Majthényi Anna is olyan kiemelkedő eseménynek tartotta az Arannyal való találkozást, hogy nem is a kastélyban, hanem már annak bejárata előtt fogadta a vendéget. Arany másnap tovább indult volna Szliácsra, ám a kovács, aki a lovakat vasalta volna, leitta magát, s így az út folytatása egy időre megghiúsult. Arany azt gyanította, hogy talán vendéglátójának is lehetett valami szerepe a – különben nem kedve ellen való – fortélyos marasztalásban: “talán volt benne egy kis *cseles*, hogy a kovács hasznaveetlen emberré lett – no én csak Madáchtól vártam s nem sürgettem az indulást”. 10-én aztán, ismét hajnali 4-kor, együtt indulnak a gyógyfürdő helyre, Szliácsra. Túl sokat itt sem alhattak, mivel a táncterem zaja felhallatszott a szobákba. Másnap Madách visszautazott szülő falujába.

Arany minden jel szerint még egyszer, 1863. szeptember 30-án találkozott Madách Imrével Csesztvén, pontosabban – ha hinni lehet a szemtanú erről szóló kései tudósításának – együtt utaztak Pestre Csesztvére, majd onnan másnap Alsósztrégovára.

De maradjunk még 1862-nél! Miért, miért sem, ekkor döntött úgy a házaspár, hogy Jolán nevelése Alsósztrégován folytatódjék. Ez teljesen

ellentétes a válási szerződésükkel, ott ugyanis Jolán 10. életévének betöltését jelölték meg az újabb döntés időpontjaként, s így 1861 júniusában kellett volna határozniuk a gyermek további sorsáról. A döntés megszületésének körülményeiről vagy időpontjáról nincsenek adataink, ami tény: “foganatosítása” több mint egy évvel később, 1862. november elején történt.

Sokáig kétséges volt, vajon Madách személyesen utazott Nagyváradra a gyerekeiért vagy mondjuk az ügyvédjét küldte érte. Amennyire meg tudjuk ítélni, maga utazhatott. Mint oly gyakran, úgy ebben az esetben is Balogh Károly visszaemlékezése dönti el a kérdést: “Ködösen, csepergően köszöntött be Imre napjának előestéje 1862. év novemberében. Ezen a napon az esztendőrendes folyásának egyhangúságából kiemelkedő esemény hozta izgalomba Sztrégován az egész családot.

Névérem, Madách Károly és Szontagh már megjöttek Imre napjára, s várták nagybátyámat, ki idősebb leányát, Jolánt volt hozandó.” Vajon jól emlékezett Balogh Károly? Bár ezúttal nem szívesen teszem, mivel az érintettnek meggyőződésem szerint ellenére volna a közlés, mégis egy közel száznegyven éves családi titkot kell elárulnom ahhoz, hogy megnyugtathassam az olvasót: igen, jól emlékezett. Balogh Károly ugyanis – ezt persze nem a kései önéletrajza adja ilyen egyértelműen a tudunkra, hanem egy barátjához írt ifjúkori levelei – halálosan szerelmes volt Madách Jolánba, így aztán különösen pontosan rögzített az emlékezete mindent, ami a lánnyal kapcsolatos volt.

November 4-én este érkezett tehát haza Madách Imre és Jolán, minden bizonyal Nagyváradról. Október végén egyébként Pesten volt elintézni valója a költőnek. 28-án a Deák téri evangélikus templomban találjuk őt, éspedig tanúként, Szemere Ödön és Csemiczky Sárolda esküvőjén, majd 30-án írja alá a Tragédia második kiadásáról a szerződést Emich Gusztávval. Nyilván ezután utazott el Pestre Nagyváradra.

Az ilyen kései látogatás – mint láttuk – egyébként sem volt teljesen idegen. Az elemzők sokat találtak: vajon a válás után Madách szerette-e még a feleségét, aki azonban már nem kívánt volna visszatérni Alsósztrégovára, vagy fordítva: Fráter Erzsébet szívesen visszament volna, de Madách elutasította őt. A képlet minden jel szerint kicsit bonyolultabb: kölcsönösen szerették egymást, de talán – mint oly gyakran

ran lenni szokott – nem egyidőben. Fráter Erzsébet vonzalmának bizonyítékát, a válasz után anyósához írt levelét, már láttuk. Álljon most itt néhány sor a *Hozzá, mint n höz* c. versből, amelynek keletkezési időpontjáról ugyan semmit sem tudunk, de amely világosan jelzi, hogy a felek nem voltak szinkronban:

*Hát megtörtént az, mit I remegtem,
Hát látnom kelle téged újrolag, n ,
És látnom úgy, hogy arcodon ne légyen
Egy kis sugár is a multban mereng .
Csak egy vonását a sajnálkozásnak,
Csak egy nyomát a titkos szenvedésnek
Megnyugtatasaul szerelmi búmnak,
Hazudtat volna, hogyha már nem érzed.*

A házaspár utolsó találkozásának időpontját stílszerűen halottak napjára szokás tenni, s valóban: ha Madách október 30-án még Pesten, november 4-én este pedig már Alsósztrégován volt, akkor legvalószínűbben éppen november 2-án tartózkodhatott Nagyváradon.

Erről a találkozásról azonban már semmit sem tudunk; örök titok marad az is, vajon az iménti sorokat ezután írta Madách, vagy már évekkel korábban? Helyesebb, ha a regényírók fantáziájára bízunk mindazt, ami Nagyváradon az utolsó találkozás során történhetett. Ami a helyszínt illeti, állítólag a “Fogtövi ház”-nak nevezett, ma is álló földszintes épületben (Str. M. Eminescu 19.) bérelt lakást akkoriban Fráter Erzsébet, így utolsó találkozásuknak is ez a legvalószínűbb helyszíne.

A Madách-kultusz kialakulása

Lisznyai Kálmán versei – Hírek és rémhírek a sajtóban – Eötvös Károly és Szász Károly dicsőítő versei – Két ünnepeltek Madáchban? – A Tragédia első fordításai – Lisznyai halála

A Madách-kultusz korai – és csaknem két évtizeden át egyedüli – megnyilvánulásáról, Lisznyai Kálmánnak *Az egy r* c. verséről a korábbiakban már volt szó. Érdekes módon a barátság megszakadása a későbbiekben sem akadályozta meg Lisznyait abban, hogy újabb versben dicsőítse a költőt, amelyet *Szent porszem* címmel tett közzé 1861-ben (a *Lisznyai Kálmán szavaló könyve saját költeményeiből* 1c. m. vében). Amennyire meg tudjuk ítélni, ekkor még rajta kívül senki sem méltatta publikált versben Madáchot; már csak azért sem, mivel a Tragédia, amely elragadtató sorok haladéktalan közzétételére inspirálhatta volna poétáinkat, még nem jelent meg.

A nem publikált versek közül is csupán Szontagnak korábban szintúgy idézett négy sorosát ismerjük, amelyet közvetlenül az országgyűlési beszéd után küldött el barátjának.

Az igazi áttörés 1862-ben következett be: ettől kezdve igen sokan követték egymást a Madáchról szóló hírek és álhírek a sajtóban. Itt van pl. a Gombost c. újság, amely alig egy hónappal a Tragédia megjelenése után, február 12-én ezt írta: “Nógrád magyar hölgyei a jövő tavaszra a Petőfi által oly szépen megénekelte Salgóvár romjain majálisra fognak rendezni, mely alkalommal azért, hogy a volt nógrádi képviselő, Madách Imre a Kisfaludy-társaság tagjaként választott, gyűjtést is fognak eszközölni, hogy a megye hölgyei a társulat alapító tagjai közé léphessenek.” A majálisra nem került sor; ez tehát az álhírek egyike volt, amelyet a lap március 5-i számában meg is cáfolt. Pedig amennyire meg tudjuk ítélni, sem a majális, sem a megye hölgyei ellen nem emelt volna kifogást az érintett; emlékeztető majálisról nemcsak a *Május 24-én* című verse szól, de pl. egy ilyen témájú rajza is fennmaradt, ami pe-

dig a nógrádi hölgyeket illeti, k mindenkor, de f képp a látványos rendezvényeken (pl. bálók) különös vonzer t gyakoroltak rá.

A Madách-kultusz kialakulásában azonban nem a másodvonalbeli költ k vagy újságírók játszottak meghatározó szerepet, hanem mindek el tt olyan, a magyar kulturális életet meghatározó személyiségek, akik befolyásukat, tekintélyüket latba vetve a költ mellé álltak, közülük is els sorban Arany János. Abból, ahogyan Tompa Mihálynak írt a Tragédia szerz jér l – Els tehetség Pet fi óta [...] – sejthet , hogy másokkal is lelkesen tudathatta felfedezését, alkalmasint nem levélben, hanem él szóban. Valóban: mint láttuk, Nagy Iván közvetve, Toldy Ferenc t l értesült a “szenzációról”, a hír tehát gyorsan terjedt, még miel tt az els felolvasásra a Kisfaludy Társaságban sor került volna.

Az sem lehetett véletlen, hogy Arany éppen Szász Károlynak küldte el a Tragédia els példányainak egyikét. Az eredmény nem váratott sokáig magára. Pontosán egy hónappal a felkér levél megírása után, február 13-án jelent meg Szász Károly méltatásának els része a Szépirodalmi Figyel ben, amelyet még hét (!) folytatás követett. Igaz, voltak, akik fenntartásaikat fogalmazták meg, s t Madách egy régi ismer se, Erdélyi János szigorúságban talán még felül is múlta Lukács Györgynek csaknem egy évszázaddal kés bb a Szabad Népben megjelent cikkét, ám a nyilatkozók túlnyomó többsége az ellenkez véglet felé hajlott: fenntartás nélkül a magyar irodalom legnagyobbjai közé sorolta a nyilvánosság el tt épp hogy csak megjelent költ t.

Nem Lisznyai volt az egyetlen, aki még életében verset írt Madáchhoz. Eötvös Károlynak a Szépm vészeti Csarnok 1862. november 24-i számában megjelent *Tudomány és művel dés* c. verse alcímében ez állt: “Az ember tragédiája ” szerz jének. A nyolc versszakból álló m nek ezúttal elégedünk meg az utolsó soraival:

*– Szeretél! szíved ép volt! érezél!
– S a szerelem önkínjával felér. –
De ha szívednek élte megszakad,
S vel det megköti a gondolat:
Ember vagy s mint ember hiába élsz.
Hiába küzdesz: írsz, örülsz, remélsz,*

*S meghalni sem tudsz: agyrém menny-eged
Mindentudás kioltá lelkedet:
A fájdalom csak ekkor ismered!*

Szász Károly sem adta alább hat versszaknál a *Madách Imréhez* c. versét, amely az *Alföldiek segélyalbum*ban jelent meg 1864 januárjában. Ezúttal az els és utolsó versszakot ajánlanám az olvasó figyelmébe, nem mintha felülmúlhatatlan esztétikai élvezetet nyújthatnának, inkább csak azért, hogy világosabban lássuk: miként vélekedtek a lelkesült kortársak a szerz r l és m vér l.

*Oh ember gyász-sorsának siratója,
Tragédiánk bölcs énekl je te!
Mi az, mi szíved kétségt l megója,
Van-e hited, fajod jöv jibe ’?
Míg azt szünetlen küzdni s bukni látád,
S hogy a múltnál silányabb a jelen:
Az eszme nem veté-e látýolát rád:
– Hogy küzködése eredménytelen?*

[...]

*Ezt tanulám én versedb l, barátom!
S azóta szívem nyugodt és szilárd.
A küzd k vérét mosolyogva látom,
Bár küzdjön s essék új s új milliárd;
Mert nagy s kicsiny, hol mind egy célra munkál,
Ott óriás a munka s a siker...
Vesszünk egyenként, – de több mindnyájunknál
Az emberiség: s annak élni kell!*

Egyetlen apróságra hívnám csak fel az olvasó figyelmét; miként korábban Szontagh, úgy Szász is bölcsnek nevezte Madách Imrét, s ha visszagondolunk Aranyak Tompához írt soraira, jelesül a “Hatalmas gondolatokkal teljes” mondatára, akkor megállapíthatjuk: a kortársak

nem utolsó – meg merném kockáztatni: talán bizony els – sorban a gondolkodót, bölcset, vagyis a filozófust ünnepelték Madách Imrében. Azt, hogy Madách filozófus lett volna, mindmáig tabu kimondani – nem érletném tehát én sem az olvasóra ezzel kapcsolatos vélekedésemet –, azt azonban ettől függetlenül megállapíthatjuk, hogy ha a filozófusok nem is, azért az olvasók – köztük az imént említett személyek, akik a maguk korában, akármilyen verseket írtak is, mégis csak az értőbb olvasók közé számítottak – mint filozófushoz viszonyultak Madáchhoz. Valóban: a Tragédiának mint drámai költeménynek sem az elfogult, sem az elfogulatlan méltatói nem a drámaiságát és nem is a költésiségét emelték ki, hanem a gondolatait.

A nagy ünneplés közepette az ünnepelt mintha megfeledezett volna az írásról. Egyáltalán: a *Mózes* követén egyetlen nagyobb lélegzetem vértől sem tudunk, pedig 1862–63-ban bevényt kellett volna ideje az alkotásra. Az a töredék, ami a *Tündérelomból* elkészült, 1864-es keltezésű, verseinek kiadásra történő elkészítését is akkor kezdte meg, ami pedig mondjuk a Kisfaludy Társaságban elmondott székfoglalót illeti, arra a jelek szerint nem fordított túl sok időt. A nagy kérdésre, hogy mit is csinált Madách 1862–63-ban, egyszer talán majd válaszolni tudunk, ez az idő azonban egyelőre még nem érkezett el. Azt, hogy (legalább) egy komolyabb művén egészen biztosan dolgozott, tanúsítja az 1863. február 1-jén Szász Károlynak írt levele, amelyben ezt írta: “egy most sajtó alá csiszolni kezdett művemem is annak idején nyakadra szándékozom küldeni baráti ítéletedet és tanácsodat kikérend.” Nos, az utóbbi években elkerült egy 1863 végén pályázatra benyújtott – természetesen nyeretlen – dráma, amelyről egyes kortársak úgy vélekedtek, hogy Madách, mások inkább úgy, hogy Szász lehetett a szerzője, mivel azonban idegen kéztől származó másolattal állunk szemben, így mindmáig eldöntetlen kérdés, vajon Madách Imre volt-e a szerzője annak a *József császár* c. drámának, amely egyébként átdolgozott és meglehetősen gyatra szövegváltozatban Szász Károly hagyatékában is fennmaradt. Akár ezen, akár más művén munkálkodott, annyi bizonyos, hogy nem maradt tétlen életének utolsó éveiben sem.

A Tragédia megjelenését követő évben egyébként el kellett készítenie a második kiadást is. Ez egyszer ennyit történt, hogy az első ki-

dás egyik példányába ceruzával beírta a változtatásokat. A felbecsülhetetlen értékű példány 1968-ban még megvolt, azóta azonban nyoma veszett, nem kis fejtörést okozva azoknak, akik a mű végső s lehet leghitelesebb szövegváltozatának közzétételén fáradoznak.

Az, hogy nem volt hagyományos értelemben vett kézírata a Tragédia második kiadásának, a könyvet figyelmesen olvasóknak már régen feltehető, és hogy az irodalmárok mégsem vették észre, annak egyszer szakmai ártalom lehet a magyarázata: kúgyanis, talán mert túlzottan figyelnek bizonyos részletekre, más – szakmájuk szempontjából közömbösnek vélt – részleteken könnyen átsiklanak. A második kiadásnak ugyanis – sok más érdekesség mellett – különösen a tördelése érdemel figyelmet! Egy vérbeli bibliográfus egyébként már akkor gyanakodni kezd, amikor azt olvassa, hogy az első és második kiadás egyaránt 218 oldal terjedelmű, jóllehet méreteik nagyon eltértek. Ha egymás mellé tesszük a nyolcadrét formátumú első és a negyedréte formátumú második kiadást, majd párhuzamosan lapozgatjuk, akkor észre vehetjük, hogy a nagyon eltérő méretek ellenére, ritka kivételektől eltekintve általában ugyanott végződnek az oldalak mindkét kiadásban, ami egyértelmű jele annak, hogy Emich Gusztáv akadémiai nyomdász másodjára az első kiadás egyik példányát használta kéziratként, és így látott neki a szedésnek. Csak reménykedni lehet abban, hogy az eltérő példány nem kerül egy túlzottan pedáns tulajdonoshoz, aki az ilyen könyvek ceruzával összefirkált lapjait gondosan kiradírozza; talán van remény rá, hogy ez a felbecsülhetetlen értékű Madách-kézirat egyszer még épségben elkerül.

A Tragédia második kiadásának egyébként eddig egyetlen egy dedikált példánya vált ismertté, éppen az, amelyet a szerző 1863. március 15-i ajánlással egy három nappal későbbi levél kíséretében Szász Károlynak elküldött. Ma is ez az egyetlen biztos támpontunk a megjelenés tekintetében.

Amennyire meg tudjuk ítélni, ez volt az első olyan önálló műve, amelyet végre árusítottak is. Emlékezzünk rá, a *Lantvirágokat* maga osztotta szét ismerősei között. Igaz, csak kétlapnyi terjedelmű, ám mégis önállóan megjelent műve volt választási röplapja, a *Politikai hitvallomás*, de azt értelemszerűen nem árusították. Többször megje-

lent az országgyűlési beszéde, még könyv formában is napvilágot látott 1861-ben, amelyet talán árusítottak is, de két másik beszéddel együtt s nem önálló kiadványként. Aztán végre a Tragédia következett, csakhogy az a Kisfaludy Társaság tagjainak illetménykötete volt, azért nem került boltokba. Ilyenformán az 1863 márciusában megjelent második kiadás az első és az egyetlen könyv a szerző életében, amely végre mindenki számára hozzáférhetővé vált.

Nem véletlen, hogy az első példányok egyikét éppen Szász Károlynak dedikálta a szerző. Szász ugyanis – túl azon, hogy hosszú tanulmányban méltatta a művet – jónéhány ponton további javításokat javasolt. Ezek egy részét – bár nem túlzottan nagy hányadát – el is fogadta, így aztán a mű “második, tetemesen javított” kiadása az első kiadás Arany-féle javításai mellett Madách utólagos, részben Szász Károly javaslatára tett változtatásait is tartalmazta.

A szerző élete vége felé több olyan hír is napvilágot látott a sajtóban, amely utóbb tévedésnek bizonyult. A már említett majális mellett ilyen volt a Vasárnapi Újságban 1862. május 11-én megjelent híradás arról, hogy Madách és Jeszenszky Danó közösen indítanák meg a Felvidéki Magyar Közlönyt. Két héttel később aztán maga Jeszenszky Danó cáfolta az értesülést, mondván, hogy egyedül indítja útjára a lapot (ez az állítás valóban igaznak is bizonyult: bár Madáchnak is jelent meg írása a rövid életű lapban – rögtön az első számokban a *Szabadelv ség és táblabíró-politika* c. cikke –, való igaz: a költő nem vett részt annak szerkesztésében).

A legfontosabb téma persze változatlanul a Tragédia volt. Két héttel az első kiadás megjelenése után, 1862. január 26-án a Pester Lloydban Dux Adolf nemcsak ismertetést írt róla, de szemelvényes fordításokat is közölt a 3. színben. A tempó már-már gyanúsán gyors. Egy vérbeli újságíró azonban vélhetően már akkoriban is feltalálta magát; nincs értelme megvárni, amíg a nyomdászok a tördeléssel bíbelődnek, különösen ha el lehet tudni, hogy remekmű született; inkább be kell jutni a nyomdába, még mielőtt másoknak is eszébe jutna a kézenfekvő ötlet. Akár így történt, akár másként, Dux Adolf gyorsasága mindenképpen dicséretes, ráadásul a folytatással sem maradt adós. Igaz, a teljes művet sohasem fordította le, de február 2-án, majd 9-én újabb részleteket ismeretett meg a német ajkú olvasókkal.

Az első teljes német nyelvű fordításra Dietze Sándor vállalkozott, azonban olyan lassan haladt a munkával, hogy annak megjelenését a szerző már nem érthette meg. Pedig már 1862. november 9-én a Szép-művészeti Csarnok is és a Vasárnapi Újság is beszámolt a vállalkozásról, sőt 1863 januárjában az Ungarische Nachrichten részleteket is közölt belőle, majd 1863 július közepén megkezdődött az első fizetett kiadás, ennek ellenére a munka csak 1865-ben látott napvilágot.

1863-ban napirenden volt a francia fordítás is. A Tragédia fordítástörténetének első s mindmáig legnagyobb talányával állunk szemben. Egy Ludovic Rigoudaud nevű újságíró 1863. október 12-én Pozsonyból levelet írt Madáchnak, mivel azonban a címét nem ismerte, Emich Gusztávnak küldte el. Emich elkésett: Madách csak 1864. február 17-én válaszolt a levélre; nyilván nem sokkal korábban kaphatta azt meg. Rigoudaud a szerző engedélyét kérte az általa *már elkészített* francia fordítás közzétételéhez, ill. segítségét kérte bizonyos helyek értelmezéséhez. Madách sietve válaszol, s Nagy Ivánon keresztül próbálja eljuttatni levelét Rigoudaud-nak, aki azonban ekkorra már kideríthetetlen helyre távozott.

A levelét francia nyelven író újságíróról sajnos semmit sem tudunk. Ma már az sem állapítható meg, hogy melyik országból érkezhetett. Lehet, hogy Franciaországból, ám érkezhetett mondjuk Belgiumból vagy Svájcban, sőt az sem bizonyos – csupán neve alapján valószínűsíthető –, hogy francia volt az anyanyelve. Ami még nagyobb baj, az állítólag elkészült fordításnak sem maradt (a levélváltáson kívül) az égvilágon semmi nyoma.

A sajtóban rendületlenül folytatódnak a Madáchról szóló tudósítások, s mivel igazi hírek csak ritkán érkeznek, jobb híján álhírekkel pótolják azokat. Augusztus 1-jén a Pesti Hölgydivatlap, majd 2-án a Vasárnapi Újság arról számolt be, hogy a Budai Népszínház igazgatója, Molnár György tervbe vette a Tragédia színrevitelét. Mondanom sem kell, nemcsak hogy a tervben nem lett semmi, de annak sincs semmi nyoma, hogy Molnár Györgyöt valóban foglalkoztatta volna a Tragédia színre vitele. Közben elkészült a mű első “illusztrációja”, Thán Mór festménye, amelynek metszet változatát rövidesen közzé tették. Az álhírek közlésében a Vasárnapi Újság verhetetlen; igaz, 1863. no-

vember 22-én a Koszorú megjelent a népszerű hetilapot, amely csak december 6-án közölte az újabb álhírt: készül a Tragédia “ellendarabja”. Sokan úgy vélték, hogy a – végül befejezetlenül maradt – *Tündéralom*ól gondolhatták a kortársak, hogy valamilyen értelemben a Tragédia “antitézise”, ez azonban mai ismereteink szerint nem állja meg a helyét: semmi jele annak, hogy már 1863 novemberében foglalkoztatta volna a szerzőt a megírásának gondolata. Inkább bizonyos analógiás irodalmi találgatások (Kisfaludy Sándor korábban már említett, Madáchra is a példa erejével ható ikerműve) állhattak az álhír hátterében.

1863 februárjában egy különös levelet kapott Madách Imre, amelynek “megfejtését” mindmáig nem ismerjük, de amelynek van egy – a korábbiakban sugalmazott – megoldása, amely annyira triviális, hogy szóba se hozom az olvasó előtt. Mielőtt ismertetném az ismeretlen levélíró, Beniczky Erzsit, sietve le kell szögezmem: igaz van az olvasónak, ha a levél olvastán tendenciózus beállítást vél felfedezni abban, amit bizonyos – tíz évvel korábbi – eseményekkel kapcsolatban írtam. Íme a levél:

Tisztelt honfi!

Lisznyai Kálmán utolsó perczeit küzdi; ohajtása még egyszer találkozni önnel.

A haldokló kérését tudatván önnel, maradok

*ismeretlen tisztelje
Beniczky Erzsit.*

A levelet küldönc vihette Madáchnak (mellesleg azon túl, hogy a hagyatékában maradt fenn, még annak sincs semmi jele, hogy valóban volt a címzett), hiszen nincs benne szó arról, hogy pontosan hol is tartózkodik Lisznyai. Minthogy azonban 1863. február 12-én Budán, a Császár-fürdőben halt meg, fel kell tételeznünk, hogy Madách is Budán vagy Pesten tartózkodhatott akkoriban.

Nem tudjuk, eleget tett-e Madách a kérésnek; vélhetően igen: nem az az ember volt, aki egy haldokló kérését – akár okkal, akár ok nélkül

– megtagadta volna. Azt se firtassuk, mit is akart Lisznyai a halálos ágyán éppen Madách Imrének mondani, akivel a jelek szerint rég megszakadt minden kapcsolata; némi fantáziával ugyan hatásos egyfelvonásost lehetne írni az esetről, de ezt a lehetőséget inkább meghagynám a szépíróknak. Inkább arra hívnám fel az olvasó figyelmét, milyen sajátságos – s megint csak nem tudok mást mondani: rejtélyes – módon hatott Lisznyai halála Madáchra. Mert egy bizonyos módon kétségkívül hatott rá, jelesül úgy, hogy saját halálán mint egy monetáris probléma roppant érdekes likviditási vonatkozásán eltöprengett, s e töprengés eredményeként sajátságos kérdésekkel traktálta Pesten élő, gyakorlatias barátját, Nagy Ivánt. (Arany Jánoshoz ilyen ügyben mégsem fordulhatott!) Pontosán öt nappal Lisznyai halála után, vagyis 1863. február 17-én ezt kérte a levelében: “Kérlek tudd meg, v. tudasd meg Zsiga testvéred által, ki tudom szívessen elfog járni dolgomban, a’ magy. bizt. egyletnél pontosan, hogy én kiépen most 40 éves vagyok, ha egy jelenleg épen 24 éves egyént, úgy akarnék biztosítani, hogy az akár mikor bekövetkezendő halálom után egy s mindenkorra 1000 forintot o. ér. kapna kifizetve, minden évben míg élek mit kellene fizetnem az egyletnek; még pedig mit úgy, s volna e abban külömség, ha azon lehet esetben, ha a fiatalabb halna meg eltem minden addigi befizetés a társaság javára maradna, v. pedig ezen úgy is kis valószínűséggel bíró clausula az évenkénti befizetés összegére semmi v. igen csekély befolyással bírna.

Második eset, melyre szinte felvilágosítást kérek, egy most 1½ éves gyermeknek ha a 20^{ik} évet eléri hogy akkor néhány száz forintot kapjon nekem mennyit kellene minden évben fizetnem az egyesület részére [...]” Ezek a körmönfont kérdések arról árulkodnak, hogy az érdeklődő egyfelől igen rossz anyagi helyzetben lehetett, másfelől viszont mindenképpen szeretett volna egy 24 éves “egyénről” és egy másfél éves gyermekről valamiképpen gondoskodni. Vélhetően nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy az egyén hölgy lehetett, valaki, aki a költőhöz különösen közel állt ekkoriban. Az ugyan egyáltalán nem biztos, hogy a másfél éves gyermek anyja volt, bár kétségkívül fennáll ez a lehetőség is. Van olyan elképzelés, amely szerint Huszár Annára gondolhatott az adományozó; kétségtelen, hogy néhány hét híján éppen 24 éves volt, s így elvileg fennáll a lehetőség,

hogy valóban róla volt szó, csak hogy semmivel sem szorult rá jobban a támogatásra, mint maga Madách Imre. Egyébként is érthetetlen, hogy miért juttatott volna neki nagy áldozatok árán egy csekély összeget, ahelyett hogy egy becses tárgyat sokkal egyszeribb – s mellesleg költségekímélőbb – módon, a végrendeletében rá hagyott volna. Nem kizárt, hogy valamelyik szerelméről kívánt gondoskodni, de hogy éppen ekkor ki lehetett volna a kedvezményezett, azt valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. Hasonlóképpen nem tudjuk, hogy ki lehetett a másfél éves gyermek. Csak az látszik bizonyosnak, hogy komoly oka lehetett a nagy igyekezetnek, amely arra inspirálta a költőt, hogy halála esetén a családján kívül másokról is gondoskodjék. (Schönbauer Anna ekkor már három és fél éves volt, édesanyja pedig harmincegy, egyikük sem jöhet tehát szóba. Ha csak nem tételezzük fel azt, hogy a bizonyos kérdésekben rendkívül diszkrét, s titkolózó Madách Imre ezúttal sem kívánt semmi támpontot adni levele – akár illetékes, akár illetéktelen – olvasójának, s kitalált számokat írt a valóságos életkorok helyett.)

Az élet mindig tartogat meglepetést, olykor az életrajzíró élete is. Másként hogyan is térhetne el egy Madách-életrajz első kiadása a másodiktól? A jelen könyv szerzőjének (évekkel az első kiadás megjelenése után) váratlanul sikerült Lisznyai leszármazottját megtalálnia. Lehet, hogy egészen másról beszélt Lisznyai a halálos ágyán, mint amire az emlékek alapján gondoltam. Tény, hogy a család emlékezete szerint Madách Imre támogatta a Lisznyai-árvák nevelését, taníttatását. Valóban: Elemér orvos, Tihamér mérnök lett a későbbiekben, amit az özvegy, dabasi Halász Ida, önjerejére támaszkodva nyilván nem tudott volna finanszírozni. Ugyanakkor az is biztos, hogy az özvegy férje halálakor nem 24, hanem 31 éves volt, és kisebbik fia is elmúlt már 5 éves.

Az utolsó hónapok

Az akadémikus székfoglalóra készül – A székfoglaló hatása Veres Pálnéra – Készül a Tündérialom és a versek kétkötetes kiadása – Építkezés az Imre-dombon – Madách halála

Szomorú fejezethez érkezünk és szomorú évhez; bár a költő diadalútja tovább folytatódott s nagy tervekben sem volt hiány, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy napjai meg vannak számlálva.

1863 januárjában választották be a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába, székfoglalóját azonban még nem tartotta meg. 1864 elején végre nekilátott a székfoglaló megírásának, de felolvasni már nem tudta. Április 18-án betegen feküdt otthon, mialatt barátja, Bérczy Károly olvasta fel helyette a beszédet: *Az új, különösen esztétikai szempontból*. Azt, hogy hol volt az esztétikai szempont a beszédben, a tudós urak lehet, hogy sejtették, a beszéd mai olvasójának azonban egyáltalán nem világos. De nem is ez volt a fő baj vele, sokkal inkább az a konzervatív felfogás, amely – mi tényleg, tagadás – egyáltalán nem volt méltó egy olyan gondolkodóhoz, mint Madách Imre. Talán gyorsan el is lehetett volna felejtetni, ha a Koszorú nem tette volna közzé még 1864 júliusában.

A beszéd mélyen felháborította Veres Pálnét, akit – ha hinni lehet lányának, Rudnayné Veres Szilárdának – éppen Madách székfoglalója inspirált a honi képzés megindítására. Valóban: aligha lehet véletlen, hogy néhány hónappal később, 1865-ben (keves híján 50 éves korában!) teszi majd meg az emancipáció útján az első lépéseket az a Veres Pálné, aki addig még egyáltalán nem lépett a nyilvánosság elé. Fenn is maradt egy vitacikkének és egy Madáchnak szánt levelének a fogalmazványa, amelyek tanúsítják, mennyire felkavarta tényleg éppen annak a férfiúnak a társadalmi szerepéről vallott, eléggé el nem ítélt felfogása, aki évekig szerelmes volt belé, s akit minden jel szerint is nagyon szerethetett: “E napokban olvastam a »Koszorú«-ban köz-

zé tett székfoglaló beszédét. – írta Veres Pálné, majd így folytatatta –: Nincs alkalmam, hogy él szóval nyilvánítsam Ön el tt fájdalmamat afölött, hogy tudományos képzettségét, humorát éppen az emberiség elnyomott része ellen használta fel.”

Már az ifjúkori dráma, a *Férfi és n* mottója is ez volt: “A férfi nagy n nélkül is”; felfogása az évek múltával nem sokat változott. Pedig élete során nap mint nap éppen az ellenkez jét tapasztalhatta, vagyis azt, hogy miközben maga nehezen tudott meglenni n k nélkül, addig az édesanyja remekül ellátta a család f i funkciókat és jól megvolt férfiak nélkül is. Ez a sajátos ellentmondás azonban – miért, miért sem – nem készítette mélyebb töprengésre.

1864-ben a jelek szerint több könyvének a kiadását is tervezte a költ . Így minden bizonnyal a januárban megkezdett *Tündéralom*a gondolhatott, amikor február 17-i levelében Nagy Ivánnak ezt írta: “Ami most készül nagyobb munkámat illeti, mir l a’ lapok szóltak, azt, ha a Kisfaludy társaság érdemesnek nézi rá s akarja kiadványai közé felvenni, háládatosságból annak adom.” Ezt azonban csak abból sejthetjük, hogy a lapok – mint láttuk – a f m valamiféle ellendarabjának munkálatairól szóltak, így tehát ezúttal nem a verseire gondolhattott, amelyek kiadása ezzel egyid ben ugyancsak foglalkoztatta t: “De apróbb költeményeim gyűjtésével s javításával, rendezésével most foglalkozom – folytatódik az iménti levél –, mik Pet fy kiadásának formájában kör lbel l teendnek annyit mint annak két kötete.” Ez persze ismét csak túlzás: terjedelmüket tekintve talán a felét tehetik ki Madách versei az említett kétkötetes Pet finek, de az ilyen túlzásokat már megszokhattuk a levélírótól.

A költ tehát lázas munkába kezdett; 1864-ben egyre-másra jelentek meg a lapokban nemcsak a versei, de más írásai is, az említett székfoglaló mellett *A Kolozsyak* c. elbeszélése vagy a *Tündéralom* elkészült jelenetei.

Verseinek nagy részét a sajtó alá rendezés munkálatai közben át is írta, ahol lehetett, tömörítette. Nem tudjuk, kapott-e egyáltalán biztatást valakit l – ha szerz dést kötött volna akár Emich Gusztávval, akár más kiadóval, annak bizonyára nyoma marad –, a lapokban egyre gyakoribbá váló megjelenés önmagában is biztatás lehetett számára, s arra

inspirálhatta, hogy a kétkötetes kiadást – amely úgy, ahogyan elképzelte, azóta sem jelent meg – a lehet legkomolyabban el készítse.

S ha már maga ilyen nagy jelent séget tulajdonított a verseinek, vessünk egy pillantást a kéziratokra mi is! Maga a gy jtemény 70 fólióból áll; ezúttal nem csupán a szó modern (filológiai-irodalomtörténeti), de hagyományos (papír- és nyomdaipari) értelmében is, vagyis félbevágott ívekb l. A két hasábra tördelt versek szorososan követik egymást, és pedig abban a sorrendben, ahogyan az els és a harminchatodik fólión található tartalomjegyzékekben (az els ill. második kötet “foglalata”) szerepelnek. Pedáns munka lehetett eredetileg, csakhogy a versek jelent s hányadát – nem annyira az elbeszél , sokkal inkább a szerelmi költeményeket – a költ néhol sokszorosan átjavította. 1864 folyamán többször is beteg volt – nyáron például az egész család hólyagos himl n (németül Friesel, vagy ahogyan akkoriban népiesen hívták: frizli) esett át, s Madách Imre is hosszasan betegeskedett –, bizonyára ennek tudható be, hogy néhol – szokásától eltér en – nem tollal, hanem ceruzával javította át a sorokat.

De még az így elkészült kötetekkel is elégedetlen lehetett. A b r mappában ugyanis, amely a 70 fóliót tartalmazza, kisebb-nagyobb papírlapokat találunk, rajtuk többnyire a fóliókon is szerepl versek variánsaival. Grafológus legyen a talpán, aki minden esetben megmondja, melyik készült el bb, melyik kés bb, de annyi bizonyos, hogy a legtöbb különálló lap a kés bbi, kimunkáltabb változatát tartalmazza a kötetbeli verseknek. Az agyonjavított lapokon sokszor nem maradt már hely a legújabb változatnak, mint ahogyan arra is találunk példát, hogy komoly strukturális változtatást hajtott végre a szerz , ami után nem is tehetett mást, mint hogy az új változatot egy újabb lapra írta.

Ilyen változtatás után lett az eredetileg túlon túl terjeng s *Lujzához* c. versb l két rövidebb: a *Lujzához* második változata és a *Könnyelm ség varázsa*. A jelek szerint éppen a Lujza-versekkel meglehet sen sokat bíbel dött a költ , nem is eredménytelenül. Ami megdöbbsent , ha belegondolunk abba, milyen nehéz lehet egy legalább húsz évvel korábbi halálesetet úgy felidézni, mintha tegnap történt volna. Annyira nehéz, hogy azt ajánlanám az olvasónak: higgyük el inkább, hogy valóban tegnap történt; abban a világban, amelyben Madách élt, így kel-

lett történnie: “Nem az id halad: *mi* változunk, / Egy század, egy nap szinte egyre megy.”

De megváltoztak olykor a nevek is. Itt van pl. a *Veszélyes játék*, amely eredetileg a Gyürky Amáliához írt versek között szerepelt. A verscím mellett piros ceruzával a “Karolin hátrább” megjegyzést találjuk, ami annak a jele, hogy a szerelmi költeményeit szemmel láthatóan id rendbe állító alkotó utóbb úgy ítélte meg, hogy inkább a Karolinához írt versek között volna a helye.

A különálló lapok között vannak tartalomjegyzékek, tematikai csoportosítások is, s t a Tragédia vázlatlapjához hasonlóan néhol számok is szerepelnek. Ezek közül a legfontosabb a szerelmes versek csoportosítását tartalmazó lap, amely világosan mutatja, hol a határ: melyek azok a versek, amelyek egy és ugyanazon lányhoz (vagy asszonyhoz) íródtak. Ha visszaemlékezünk rá, ez volt az a bizonyos lap, amely végül is elárulta, hogy a versek egy bizonyos csoportjának címzettje Veres Pálné volt.

A versek kiadásra történ el készítése a javításokból ítélve lefoglalhatta a költ t. Nem csoda, ha ilyen körülmények között a *Tündérelomb*ból csak néhány oldalnyi töredék készült el. Az is lehet, hogy a drámáival rendre kudarcot valló költ úgy ítélte meg, hogy azokkal talán nagyobb sikerre számíthat. Valóban: a Tragédia sikere után sem az Aranynak elküldött *Csák végnapjaival*, sem a pályázatra beadott *Mözessel* nem ért el eredményt; racionálisan végiggondolva a helyzetet, a *Tündérelom*ól sem remélhette, hogy a *Tragédiával* összemérhet lesz a sikere. A verseihez azonban, saját bevallása szerint különös viszony f zte t. Aranynak írta, abban a korábban már idézett levelében, amelyben azt állította, hogy az egyéves próbaid leteltével t zbe vette m veit: “van sok apróbb költeményem, mellyek gondolatait legalább én eredetieknek s jóknak hiszem – Neki álltam kidolgozásuknak újra és újra; – a’ próba év végen a’ göröngyös technika újra el iesztett, ’s hogy még szekrényem egy szegletében élnek csak annak köszönhetik, hogy más emlékek is csatlakoznak hozzájuk. –”

A verseket tehát – próbaév ide, próbaév oda – meg rizte, annak el lenére, hogy elégedetlen volt a technikájukkal. 1864-ben azonban már egészen közel jutott ahhoz, hogy ezen érdemben változtani tudjon. Itt

van pl. a *Beteg kedvesemhez* els változata, amely a negyedik fólión ezzel a versszakkal indul:

*Nyílt ablaknál álltam beteg Lujzámmal,
A nap búcsúzva még egyszer meg állt,
'S fény özönét önté ki a' világra,
Mint az apa, ha haldokolva áld.*

A vers második változatát a 82-es sorszámmal ellátott külön lapon találjuk. Már a javítatlan változata is jobb mint az eredeti:

*Nyitott ablaknál álltam kedvesemmel
A' búcsúzó nap még egyszer meg állt,
Betöltve mindent oly szelid özönnel
Mint a szül ki haldokolva áld.*

Madách azonban további kisebb módosításokat végzett, s így nyerte el a versszak ma ismert végs formáját:

*Nyitott ablaknál álltam kedvesemmel
Az szí nap utószor még meg állt,
S betöltte mindent oly szelid özönnel
Mint a szül ha haldokolva áld.*

Hasonlóan nagy változáson ment át az ugyancsak Lujzához írt *Egy est emléke*; korai és kései változatát egymás mellett is bemutathatjuk:

*Olly rekedt meleg volt,
Olly borús az est,
Mint szívünk, melly véle
Érezé mindezt.*

*Olly rekedt meleg volt,
Olly borús az est,
Lankadt lombban a szél
Nem tett semmi neszt.*

*A madár félhangon
Búsan énekel,
Távolról dalára
Halk moraj felelt.*

*Némán jártunk a' kert
Völgyén szerte szét,
Némán, mert értünk a'
Természet beszélt.*

*Mіндеzt együtt érzénk
Jártunk szerte szét
Némán – mert helyettünk
A bús est beszélt.*

Itt azzal a ritka esettel állunk szemben, amikor a vers hosszabb lett, mégis azt mondhatjuk, hogy a változtatás nagyon is elnyére vált; a szerző nemcsak arra jött rá, hogy az első versszak 3. és 4. sora könnyen elriaszthatja még az érdeklődő olvasót is, de arra is talált megoldást, hogy "A bús est beszélt" sor helyett, ha nem is egy sorban, de egy versszakban érzékeltesse: közelebbre a bús est mely szereplő, és milyen módon nyilatkoztak meg.

A javítások száma és mélysége arra enged következtetni, hogy a versek szerzője komoly reményeket fűzhetett azok megjelentetéséhez, különösen pedig a kétkötetes kiadáshoz.

A himnusz követein nyár derekán Madách jobban volt; az utolsó örömteli esemény az életében egy építkezés alapkövének letétele lehetett valamikor augusztusban. Az építkezés célja mindig is talányos volt; a hagyomány úgy tartja, hogy Borkával kívánt visszavonulni. A róla elnevezett és mindmáig az ő nevét viseli. Imre-dombon, Tóthartyán és Paróca közelében kezdődött, és Madách halála miatt rövidesen félbe is szakadt a baljós eljellel induló építkezés. De átadom a szót Balogh Károlynak, aki maga is jelen volt az alapkövételénél. "Tóthartyán községnek füstös faviskóit elhagyva, meredeken emelkedik az út a kis csörgedező patak völgyén a pusztá fennsíkja felé.

A teraszszerűen elhelyezett kövekkel körülbástyázott darabka földek, a közben elszórt tanyák, új. »láz«-ok, a hatalmas vadkörtefák mindenfelé a mesgyéken, sajátosságos hegyi jelleget adnak a vidéknek.

A felavatás ünnepélyére rögtönzött és színes kendőkkel díszített lugas, a napsütött gyepes tér közepén terített asztallal várta az érkezőket.

A tetőre a szép kilátás nyílik körös-körül. Egyfelől a 600 m magas Liszecnek (Madách-tető) kimagasló kúpja uralja a képet, s a rérdégszorosorújával övezve. Másfelől a völgyre esik tekintetünk, mely folytonos gyors lejtéssel a hegyes-dombos vidék legutolsó hullámainak ködös távolában tündöklik el; egy kis kivehető folt ott alant a völgynek egy zugában: a Sztregova.

Madách Imrét és Jancsót már napokkal a felavatás napja előtt elfoglalta annak a verszetnek a megszerkesztése, melyet az alapkövétel alá akartak helyezni. A verszet tartalma titokban maradt. Mi volt annak tartalma, sejtelmem sincs róla. Volt-e még valaki annak titkába avatva, azt sem tudom. Azt tudom, hogy az irat megszerkesztésén jól mulattak mindketten, és közben jókat nevettek. Sejttem azt is, hogy a dolog háttérben kis romantika lappangott, és hogy ez a kéjbeszéd megépítésének tervével is volt némi vonatkozásban.

A megérkezés után Jancsó kis fatáblát és egy bádóg szelencét húzott el az egyik szekérről. A fatáblát póznára szögezve kitűzte a lugas elé. Nagybetűkkel a felirat állt rajta: Imre dombja – ez lett az új major neve.

A bádóg szelencébe az a bizonyos verszet volt rejtve, és rendelkezéséhez képest beletalazva az épületnek készülő fundamentumába. Érdekes volna ismerni annak titkát.

Az ünnepélynek ezt a két mozzanatát az üde, hegyi levegőn kitűnően ízlett ebéd követte, víg poharazás között, szellemes felköszöntőkkel felszerezve.

Egyszerre itt volt az indulás ideje hazafelé.

Divald, a pap, Philipp és én maradtunk utoljára.

Hosszúra nyúlt a Szt. János áldása, nehezen tudták végét szakítani. Meglehetősen jókedvben szálltak végre kocsira, valamelyiküknek valami útrövidítés jutott eszébe, és Závoda községnek vettük utunkat. [...] A mezei út, amelyen haladtunk, közel a községhez, jókora vízműsáson vezet keresztül. Meglehetősen gyors hajtással ennek partjára érve, meglepetten látjuk magunk előtt a mély szakadékot. Hirtelen kanyarulattal csavarodik az út az árkon keresztül a túlsó oldalra.

»Na, jetzt geht's in die Hölle!« kiáltja Divald, de ebben a pillanatban már fel is borultunk. Divald is, Philipp is a kocsi alatt; a kocsi a lovak közé bukott; én egy lendülettel jó messzire repültem a kocsitól. A lovak nehezen feltápázkodva, szerencsére megálltak helyükön, a hám azonban szerte szakadt, a rúd eltört.

Neki feküdtünk ketten a kocsissal a szekérnek; Philipp is elbúvik csakhamar alóla, és ekkor már hármunknak sikerült azt ismét felállítanunk.

Divald még mindig nem mozdul helyéb l, vér szivárog arccal a föld felé fordult feje alól.

»Gott im Himmel! Gott im Himmel!« – kiáltja Philipp ijedten, s emelgetni siet Divaldot. Végre emeli fejét, bágyadtan körültekint, vérz ajkai megnyílnak: »So leb'den wohl, du altes Parasol!« – ezek els szavai. Humora akkor sem hagyta cserben.”

A társaság gyalog s meglehet sen rossz hangulatban tért haza az Imre-dombi alapk letételr l. Madách az elkövetkezend hetekben gyakorta kilovagolt, hogy az építkezést felügyelje, ám szíve egyre kevésbé tette lehet vé az ilyen fárasztó utakat: szeptember elején ült utoljára lóra.

De miért gondolták azt már a kortársak is – beleértve Balogh Károlyt –, hogy egy szerelmi viszony állhatott az építkezés hátterében? Nos, az Imre-dombi építkezés valójában még 1863-ban kezd dött, ám akkoriban csak egy juhakol készült el. Az 1864 nyarán megkezdett épület azonban meglehet sen rejtélyesnek t nt a megfigyel k el tt. Balogh Károly így jellemezte annak makettjét: “Bizarr koncepció volt ez. Középen emeletes rész erkéllyel, jobbról-balról földszintes szárnyakkal. Az emeleti rész két sarkán két nyulánk tornyocska, hegyes, piros tet vel. Az épület maga fekete, az ajtók, ablakkeretek fehérek.” Ha ehhez hozzávesszük a bádogszelencében elhelyezett verset, s azt az ügybuzgalmat, amellyel a költ az utolsó pillanatig igyekezett figyelemmel kísérni az építkezést, akkor igazat kell adnunk azoknak, akik szerint nincs más magyarázat: saját kés bbi lakhelyét kezdte el építtetni Madách, nem számolva azzal a lehet séggel, amellyel korábban oly gyakran számot vetett: a sztrgovai kastélyból már csak egyetlen helyre költözhet át: sei sírboltjába.

Szeptember közepére már sejthet , hogy sokkal nagyobb a baj, mint a korábbi években. Ekkoriban már a Pesten praktizáló Kovács Sebestény Endre mellett Péczely Ignác is kezelte Madách Imrét, a kor divatjának megfelelő en – s a hagyományos nyugati orvoslást alkalmazó Kovács doktorral ellentétben – homeopatikus gyógymóddal. A hónap végén Péczely és a beteg sógora, Huszár Sándor együtt érkeztek Alsósztrgovára. A Madách családban egyébként Huszár Sándor volt az, aki ezt a gyógymódot propagálta, a jelek szerint nem is eredmény-

telenül. Madách Imre könyvei között is megtalálható volt Argenti Döme *Különféle betegségek hasonszenvi (homoeopathiai) gyógyítása, Hahnemann életrajzával*/c. m ve [Pest, 1858. (3. kiadás)], s t néhány hely megjelölése a könyvben magától Madáchtól származott: a tartalomjegyzéket tartotta szükségesnek kiegészíteni bizonyos bajok orvoslásának oldalszámaival. (Péczely nevét azonban mégsem a homeopátia tette ismertté: a napjainkban oly divatos módszernek, az íriszdiagnosztikának volt a felfedez je.) Péczely véleménye az volt, hogy a gyógyulásra nincs semmi remény, a beteg napjai meg vannak számolva. Sajnos neki lett igaza.

Október 2-án vasárnap már meglehet sen sokan voltak a költ betegágyánál. Péczely után megérkezett Pestr l Kovács Sebestény Endre, Losoncra pedig Pongrácz Mihály f orvos; a három orvoson kívül barátok, rokonok vették körül a haldoklót: Szontagh Pál és Veres Gyula, továbbá Huszár Anna, aki el z leg Madách Aladárt és Balogh Károlyt kísérte Pestre, hogy egyetemi tanulmányaikat id ben (vagyis október 1-jén) megkezdhessek, de két nappal kés bb, október 4-én már ott volt Károlyi Miksa és Matolcsy György, s t a haldokló végrendeletének tanúsága szerint Bory István egyik fia, Bory Sándor is. Balogh Károly bizonyára sokkal pontosabban és érzékletesebben írta volna le Madách Imre halálát, mint ahogyan azt a költ unokahúga, Huszár Anna végül is megtette, azonban nem lehetett jelen Alsósztrgován. Tollat ragadhattak volna Madách barátai is, hogy beszámoljanak a szomorú eseményr l, talán volt is közöttük, aki valóban leírta az utolsó órák történéseit, ám ilyen visszaemlékezés sohasem látott napvilágot. Nem marad más hátra, mint hogy az egyetlen hiteles leírással vegyünk búcsút a költ t l, Huszár Anna levelével, amelyet tíz nappal a történetek után Pincr l írt Madách Aladárnak.

“Szegény apád, mid n én t letek visszatértem, azaz vasárnap, már ágyban feküdt s nagy figyelemmel hallgatott mindent, mit rólatok nekie beszéltem; este érkezett Szontagh és Veres; kés bb Pekár (az orvos), ki mindjárt meg is mondta, hogy legfeljebb pár napot élhet, s hogy nagyobb szobában kellene feküdnie, mert itt ha sokan vannak, a leveg nem jó. Hétf n reggel tehát széken átvitték szegényt a nagymama szobájába, s nagymama, ki eddig is már a billiárdba hált, a zöld szobába te-

tette ágyát, de azért az éj nagyobb részét a beteg mellett töltötte. Az András [Pass András – A. Cs.] pedig az ebédlőben hált.

Ekkor Szontágh-gal közölte végakarátját, ez fölötté, s 5 tanú jelenlétében atyád a tanúkkal együtt aláírta. Ezen jelenet képzelheted mily borzasztó volt mindnyájunkra. De atyád, szegény, még e nap is sokszor beleszólt a társalgásba, mert mindig ott ültünk, s oly nyugodtan várta végperceit, csak a mindig nagyobb fuldoklás volt nékie kínos.

Kedden igen meg volt változva. Ekkor mondta szegény: »Ugy-e, édes mamám sem szegény atyám, sem Pali nem szenvedett annyit mint én«. – Vacsora előtt Szontágh megkérdezte, nem kívánna-e gyónni, mire fejével intett, hogy igen. Eljött Divald, s így szegény 1/2 óra tájban meggyónt és megáldozott, az utolsó kenetet is fölvette a legnyugodtabban, s midn Divald kiment, a két leánykát ágyához térdelve megáldotta, képzelheted, milyen rettenetes volt ezen perc, a leánykák végzetetlen oda voltak, s csak sajnálták, hogy Te ott részt nem vehettél atyai áldásán.

Ekkor Szontágh megkérdezte, hogy Tégedet nem kíván-e látni, mire azt felelte: Az nem lehet.

Egész nap oly szelid volt minden szava. Andrásra tudod sokszor megharagudott, mit ingerlt idegzete okozott, most mindig szépen szólítá, ha ez sirt lábainál, oly kérdő merev tekintettel nézett rá, mert nem is jól látott már e nap. Engem mindig Annácskának szólított, s többnyire én adtam be nékie.

Miután meggyónt, mondtam nékie, hogy most van a krízis, hisz Péczeli ezt mind megmondta előre, mire mosolyogva mondta: »Hiszen a halál az semmi, abba nincs semmi, de ez a fuldoklás s mellére tette kezét, ha még pár nap tartana, lehetetlen kiállni.«

Vacsora után jó éjt mondtunk s nekem félig csukott szemekkel mondta utólszor: Pá, jó éjszakát, Annácska! Szontághnak pedig: Servus Pálom. Ekkor láttam utólszor, szemei már olyanok voltak, mint az üveg. Mink lefeküdtünk, de nagymama és András mellette voltak. Éjjel 1 óra tájban még 5 szem szőlőt evett s fél-kettőkor a nagymama kezét csókolta, hátra vetette fejét s meghalt.”

Epilógus

A sikertől a népszerűségig: a Tragédia útja a színpadig

Ki írta Az ember tragédiáját? – Korai tervek a Tragédia színrevitelére – Paulay Ede rendezése – Vidéki színtársulatok bemutatói – Ady véleménye az 1905-ös rendezésről 1

A Tragédia sikerét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy egyesek kétségbe vonták Madách szerzőségét. Nagy kár, hogy nem tudjuk, pontosan mikor kezdődött az a híresztelés, amely szerint a sztrégovai tisztartó fia, Bory László lett volna a halhatatlan műszerzője, főképp az kérdéses, hogy már a szerző életében vagy csak a halála után kezdték el Nógrádban ezt a különös pletykát terjeszteni? Az események véletlen egybeesése mindenesetre kedvezett a híresztelésnek, hiszen a Tragédia Bory László halála után néhány héttel jelent meg. A kortársak, főképp akik nem ismerték Bory László verseit, de ismerték ambícióit, nyugodtan gondolhatták azt is, hogy a fiatalon elhunyt ismeretlen szerző zseniális művét egy ugyancsak ismeretlen alkotó, Madách Imre a saját neve alatt megjelentette.

Ma már nehéz átlátni, miként tarthatta magát hosszú évtizedeken át ez a minden alapot nélkülöző pletyka, az azonban bizonyos, hogy a századforduló idején még sokan terjeszthették, máskülönben az első nagyobb életrajz szerzője, Palágyi Menyhért nem tért volna ki az esetre, mégpedig meglehetősen különös módon. Bory László egyik – Madách Imrének karácsonyi ajándékul adott – versével kapcsolatban írta: “különös figyelmébe ajánlom Mikszáth Kálmánnak, a jeles humoristának, ki azt a nógrádi pletykát, hogy Bory László lett volna tulajdonképeni szerzője Az ember tragédiájának, az irodalomban is forgalomba hozta.” Különös állítás ez, ha jobban belegondolunk, nemcsak azért, mert a biográfus Mikszáthtal hozta kapcsolatba a híresztelést, hanem legfőképpen

azért, mert az érintett még élt (a könyv, amelyből idéztem, 1899 végén jelent meg), s így tiltakozhatott, s t perelhetett volna. Mikszáth azonban, amennyire ezt ma meg tudjuk ítélni, nem élt ezekkel a lehetőségekkel. De különös azért is, mert ma már elméletileg a teljes Mikszáth életmű rendelkezésünkre áll CD-n, ám ott hiába keressük Madách vagy Bory nevét, ilyesfajta utalást nem találunk. Kérdéses tehát, hogy miként kell értelmeznünk “az irodalomban is forgalomba hozta” kifejezést. Amint látható, Madáchnak nemcsak az életében, de még az utóéletében is voltak és vannak máig megfajtatlan talányok.

A Bory-mítosz mára a jelek szerint feledésbe merült, bár ismervé a viccek, rémhírek és népmesék terjedésének jellegzetességeit, e sorok írója egyáltalán nem lenne meglepve, ha kiderülne, hogy maga is – szándékával és jobb meggyőződésével ellentétben – a mítosz pusztá fölemlítésével annak terjesztésében is közreműködött.

Vegyük azonban észre, hogy csak egészen kivételes művekkel és életművekkel kapcsolatban szokott elterjedni az a feltételezés, hogy nem is az alkotta, akit az írójának gondoltunk (pl. Shakespeare), vagy hogy bizonyos műveket, amelyeket korábban egy jól meghatározott alkotó munkáinak hittünk (pl. az Odüsszeia és az Iliász), talán különböző szerzők írtak. A Tragédia különleges helyét jól mutatja, hogy ilyen mítosz, sok más egyéb híreszteléssel együtt, ha színpadon is, de tartósan elterjedt. (A híresztelések egy másik, meglehetősen vegyes képet mutató információegyüttesével, jelesen Arany szerepével a Tragédia végső szövegének létrejöttében, e helyütt nem foglalkoznánk; e területen ugyanis a legvégletesebb nézetekkel találkozunk napjainkban is: az egyik szélsőségre hajlók egyenesen Arany szakértelmét is kétségbe vonják, míg a másik szélsőség képviselői úgy tartják, hogy tulajdonképpen Arany János a mű igazi szerzője.)

Érdekes, hogy a kezdeti siker ellenére viszonylag hosszú idő telt el, amíg a könyv első nyilvános kiadása – az 1863-as második kiadás – után ismét megjelent; a harmadik kiadás címlapján az 1869-es évszámot találjuk. A szöveg egyébként a szöveggondozó ügybuzgalma következtében sokat romlott; az akkurátus helyesírási javítások helyett inkább szakértelemre lett volna szükség, a jambikus sorok ugyanis jórészt áldozatául estek a sajátságos pedantériának. (Még jó, hogy a sortöréseket nem igazította ki az újabb kiadás előkészítője!)

Népszerűvé azonban mégsem vált Madách; könyvének kiadásai révén eleve nem is válhatott. A néhány évenként megkockáztatott ezer példány ugyan elkelt, de mi volt ez egy valamire való kalendáriumhoz képest! Komolyra fordítva a szót: az igazi irodalmi nyilvánosságot a múlt század második felében a színház jelentette, különösen az olyan elvont művek esetében, mint a Tragédia. A hagyományos irodalmi fel fogás persze éppen ellentétes azzal, amit állítok. Hosszú ideig szinte egyöntetű volt az a vélemény, hogy éppen filozofikus jellege miatt nem való színpadra. Túl azon, hogy amióta Bulgakov leírta, hogy akár a telefonkönyvet is képes színre vinni, azóta valóban bebizonyosodott, hogy a színház lehetőségei sokkal tágabbak annál, mint amit korábban hajlamosak voltunk feltételezni, még egy súlyos ellenérv hozható fel a konzervatív vélekedéssel szemben. Az tehát, hogy a XIX. században éppen filozofikussága miatt nem válhatott olvasmányként széles körben ismertté a Tragédia, mivel a lehetséges befogadók közül csak kevesen voltak e területen kellőképpen felkészültek, ám a színpadon, ahol a pergamentreplikák közben nincs is idő a szereplők mondandójának mélyebb átgondolására, ez a filozofikus jelleg a filozófiában kevésbé járatos nézőket nem túlságosan zavarja (arról a lehetőségről már nem is szólva, hogy a rendező azt hagyja ki, amit akar; ha a filozofikus részek nem illenek az elképzelésébe, könnyű szerrel megteheti, hogy kihagyja vagy leegyszerűsíti, kivonatolja azokat). Kicsit olyan ez, mint a híres regények vizsgákra készülőknél írt rövid összefoglalói, amelyekről minden rosszat el lehet ugyan mondani, de amelyek mégis csak sokkal szélesebb körben teszik a művet “ismertté”, mint maguk az eredeti alkotások.

Láttuk, hogy a Tragédia színre vitele már 1863-ban szóba került. Annál meglepőbb, hogy ezt követően éppen húsz évig kellett várni, amíg a terv megvalósult.

Az érdeklődés lanyhulására egyébként mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a Tragédia harmadik kiadását csak 10 évvel később, 1879-ben követte az ötödik. (Negyedik nem is volt? – kérdezhetné az olvasó. Természetesen volt, de nem önálló kiadványként; az 1879–80-ban három kötetben kiadott *Madách Imre összes műveiben* jelent meg negyedszerre a Tragédia.)

Ha három személyt kellene megneveznem, akiknek a Tragédia sikerében jelentős szerepük volt, akkor Madách és Arany után a harmadik helyre a (budapesti) Nemzeti Színház igazgatóját, Paulay Edét tenném. Ha pedig a mű népszerűsége szempontjából kellene valamiféle rangsort kialakítanom, akkor egyenesen az első helyre.

Valóban: az 1883. szeptember 21-i bemutató mérföldkőnek számított nemcsak a magyar színjátszás történetében, de Madách és a Tragédia utóéletében is. A Tragédia-kiadások ettől kezdve váltak rendszeressé, mint ahogyan Zichy Mihály ugyancsak sok kiadást megért illusztrációi is csak ezt követően jelentek meg. A felfokozott érdeklődést jelzi, hogy a Madáchról szóló irodalom is ezután bontakozott ki igazán.

Az ötletet egyébként – már tíz évvel az elképzelést, hogy egyenesen a Nemzeti Színház tette műsorára a Tragédiát – már 1864. október 9-én felvetette a Sürgöny, s bár Molnár György mellett mások is foglalkoztak a színre vitel gondolatával (köztük E. Kovács Gyula, aki lehetett volna első is, de végül úgy alakult, hogy csak 1884. február 27-én vitte színre – s játszotta Ádám szerepét – a Kolozsvári Nemzeti Színházban), Paulayé lett az első.

Madách művét igényesen előadni nem is olyan könnyű. Éppenséggel megteheti a rendező – az elmúlt évtizedekben többen valóban meg is tették –, hogy Madách művének felhasználásával félig-meddig a saját darabját adja elő. Paulay azonban nem művészként, hanem mesteremberként vitte színre a darabot, amely az előrendezése volt ugyan, de azért egyértelműen Madách műve. Mindezt igényesen megvalósítani meglehetősen költséges vállalkozás: a díszletek és jelmezek egy nagyban kerülnek. Az említett megközelítés mellett nincs is sok lehetőség a takarékoskodásra, hiszen a szerző műve instrukcióiban egészen más, a pénzügyi megfontolásokon kívül álló szempontokat mérlegelt, amikor például az athéni színház elején ezt írta: “A köztér, közepén szónokszékekkel. Az előtérrel oldalvást nyílt templomcsarnok istenszobrokkal, virágfüzérékkel, oltárral”. Csaknem egyöntetű volt a vélemény: a Tragédiát színre vinni nemes, de ráfizetéses vállalkozás.

Paulay érdekes módon nem is annyira kompromisszumokat, mint inkább megoldásokat keresett; ahol végképp nem talált megoldást, azokat a részeket inkább kihagyta. Úgy vélte, hogy nemcsak a díszle-

tekkel, de az öltözetekkel sem szabad spórolni; összesen 504 jelmez készült a bemutatóra.

Az eredmény nem maradt el; bár a kritikusok még sokáig vitatkoztak azon, hogy alkalmas-e a Tragédia a színház előadására, a közönséget sikerült meggyőznie Paulaynak. És nemcsak a közönséget, hanem a szakmát is! Kíváncsiak lettek, hogy mit írnak a kritikusok, ha egyszer a nézők zsúfolásig töltik a nézőteret nemcsak Pesten, de vidéken is! Paulay előadásának legnagyobb sikerét végső soron az jelentette, hogy már a következő évben, 1884-ben Gerffy Andor, Csóka Sándor, Jakab Lajos, Aradi Gerő, Polgár Károly, Bogyó Alajos, Sággy Zsigmond, Bárdi Károly, Nagy Vince és Komlós József színtársulata is a műsorára tűzte *Az ember tragédiáját*, amely ilyen módon rövid idő alatt az egész országban ismertté vált. Ezzel bizonyos értelemben megdőlt Paulay koncepciója is: bebizonyosodott, hogy nem feltétlenül szükséges méregdrága előadásokat produkálni. S hogy végső soron Paulay és a Nemzeti Színház tette-e népszerűvé a Tragédiát vagy inkább azok a vidéki színtársulatok, amelyek úgy ítélték meg, hogy még a kisebb városokban is műsorra tűzhet néhány előadás, az az eredmény szempontjából közömbös. Mindazonáltal Paulay érdeme elvitathatatlan: a siker biztos jeleként rendezése túlélte, s amikor 1905-ben a Nemzeti Színház szakított a rendezésével, egy kemény hangú kritikus ezt írta: “A Nemzeti Színháznak semmi sem sikerül. Még a kegyelet sem.” Kritikája végén a szerző látnoknak bizonyult: “Akik jót és szépet műveltek kigondolásban, jó újításban, játékban, azoknak megadassék mégis minden dicséret. Nem vészett el munkájuk. Alapja lesz az okvetlenül sokáig nem késlekedhet reneszánsznak, mikor Madáchhoz s Paulayhoz méltóbb lesz a Nemzeti Színházban minden.” Ady Endre még sokféle Tragédia-rendezést láthatott a későbbiekben, azokról azonban már nem nyilatkozott.

Madách életének főbb eseményei

1823. jan. 20. A Nógrád vármegyei Alsósztrégován (ma: Dolná Strehová, Szlovákia, Nagykürtösi járás) megszületik sztrégovai és kelecsényi Madách Imre földbirtokos.
1823. jan. 21. Az újszülöttet megkereszteli Hliniczky Gáspár (katolikus) plébános. Keresztszülők: Bukva György evangélikus (!) lelkész és br. Czetvicz Antalné Simoncsich Antónia.
1827. júl. 20. Ippi, érkeserüi és bélmezei Fráter Erzsébet születése (református, Csécse, Nógrád vármegye).
- 1829-től Madách Imre magánúton végzi tanulmányait, vizsgáit a váci piaristáknál teszi le. Megtanul németül, franciául, szlovákul, angolul, latinul, ógörögül.
1831. júl. vége. A nagy kolerajárvány idején édesanyjával és nővérével Budán tartózkodik, a kordon miatt nem térhetnek haza.
1834. jan. 3. Meghal édesapja, id. Madách Imre császári-királyi kamarás.
- 1836 körül. Első szerelem (Cserny Mária).
- 1837 nyara. Öccsével, Madách Pállal közösen kéziratos hetilapot írnak "Litteraturai Kevercs" címen.
1837. okt. 1. Megkezdte tanulmányait a pesti egyetemen, ahol az első két évben bölcséletet, a harmadik évtől jogot hallgat. Évfolyamtársai: Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért. Elfizet a Vörösmarty, Toldy és Bajza által szerkesztett Athenaeumra. Később főleg a folyóirat számos cikkét felhasználja. A "nyolcak" tagjaként részt vesz a "Mixture" c. kéziratos lap készítésében. Tanul úszni, vívni, festeni, zongorázni, elsajátítja a faeszterga használatát.
- 1838 szoros barátságba kerül Lónyay Menyhérttel.
- 1839 Beleszeret barátja húgába, Lónyay Etelkába. Vereseket, drámákat ír. Megjelenik első verse a Honm. vészben.
- 1840 nyara. Megjelenik első könyve "Lant-virágok" címen; a 26 vers többsége Lónyay Etelkához szól.

1840. júl.–aug. Részben anyagi okok, részben a személyzettel való folyamatos konfliktus miatt felszámolják a pesti háztartást, ettől kezdve magánúton folytatja tanulmányait. Édesanyjával Pöstyénbe utazik, a felvidéki gyógyüdülőhelyen több hetet tölt, bálókba jár.
- 1840–1841 Madách Imre betegsége (köszvény) többször kiújul.
1841. júl. Megjelenik a Regélben a "Trencsini másként tepliczi fürdő" c. cikke.
- 1841 vége. Madách Imre Balassagyarmaton patvarista (joggyakorló) Sréter János alispán mellett.
- 1841 folyamán. Megírja a "Nápolyi Endre" c. drámát.
1842. jan. 16. Kinevezik tiszteletbeli aljegyzőnek.
1842. dec. 19. Megkapja ügyvédi oklevelét.
- 1842 folyamán. Megírja "Duló Zebedeus kalandjai" c. töredékben maradt elbeszélését, valamint "Jó név s erény" c. drámatöredékét. Elkészül a "M. vészeti értekezés" c. munkája, amelyet benyújt a Kisfaludy Társaság pályázatára, de nem nyer díjat.
- 1841–1842 Megírja "Csák végnapjai" c. drámáját.
1843. jan. 9. Beiktatják Nógrád vármegye ügyvédek sorába.
- 1843 eleje. Megírja "Férfi és nő" c. drámáját.
1843. márc. A "Férfi és nő"-t és a "Csák végnapjai"-t benyújtja az MTA drámapályázatára; díjat nem nyer.
1843. szept. Az országgyűlés helyszínére, Pozsonyba utazik barátjával, Szontagh Pállal. Beleszeret szemerei Matkovich Idába.
1843. nov. 14. Kinevezik táblabírónak.
- 1843 folyamán. Megjelenik első (Szontaghgal közösen írt) cikke a Pesti Hírlapban. Meghal Lujza, megismerkedik Fráter Erzsébettel, félbeszakad Cserny Máriaival való kapcsolata, szerelmes lesz losonczy Gyűrky Amáliába.
- 1844 eleje. Befelejezi a "Csak tréfa" c. drámát.
1844. febr. vége. Matkovich Ida szerelmes Madách Imrébe, és visszatér Pozsonyba. Eközben Madách egy losonci bálon a már korábban is ismert Fráter Erzsébetbe beleszeret.
1844. ápr.–máj. Madách és Kossuth vitája (Társalkodó, Pesti Hírlap) a telekdíjakról.

- 1844 vége. Átköltözik Csesztvére.
- 1844 folyamán. Cikkei jelennek meg a Pesti Hírlapban, Pet fi határára utaló verseket ír, s egy-egy szerelmes verset Huszár Máriához és P.-hez. A Fráter Erzsébettel való kapcsolat háttérbe szorítja a többi szerelmet. Fráter Erzsébet hazautazik édesapjához Cséhtelekre (Bihar vármegye, Margittai járás), év végét l leveleznek.
1845. febr. Madách Cséhtelekre utazik.
1845. márc. 16. Madách Imre és Fráter Erzsébet eljegyzése Cséhteleken.
1845. júl. 20. A menyasszony 18. születésnapján Csécsén házasságot köt Fráter Erzsébettel.
- 1845 folyamán. Tudósításai jelennek meg a Pesti Hírlapban "Timon" álnév alatt, megírja "Az Ecce Homo" c. elbeszélését.
1846. jan. 18. A centralista és szabadelv Madách cikke: "Válasz a nyílt levélre a centralizáció ügyében" címmel megjelenik a Jelenkorban.
1846. júl. 15. Nógrád vármegye tisztújító gy lésén közfelkiáltással Madách Imrét választják meg katonai f biztosnak.
1846. aug. 31. Csesztvén megszületik és meghal Madách első gyermeke, Madách Imre.
1847. jan. Madách és Szontagh belép az Ellenzéki Körbe.
1847. okt.–nov. Madách Imre Szontagh Pállal és Pulszky Frenccel közösen megírja a "Nógrádi Képcsarnok" c. epigramma-gy jteményt, amelyben a Nógrád megyei tisztikar (benne önmaguk) karikatúráját nyújtják át báró Vay Miklósnak, aki a nádort, István f herceget kísérte magyarországi útján.
1848. jan. 1. Madách Imre második gyermekének, Madách Aladárnak a születése.
- 1848 eleje. Megírja "A Kolozszyak" c. elbeszélést.
1848. ápr. 8. Madách Imre f biztost betegsége miatt ideiglenesen helyettesítik.
1848. aug. 21. Kinevezik abba a bizottságba, amelynek feladata nemzet rök és újoncok kiállítására.

1849. febr. 3–4. A Balassagyarmatot elfoglaló császári csapatokkal érkező báró Majthényi László királyi biztos berendeli a megye tisztikarát, akik (így Madách Imre is) felesküdnének a magyar államfőre (I. Ferenc József). Az eskütételre csak Madách Imre öccse, Pál nem vesz részt.
1849. febr. 11. Kinevezik az árvaügyek intézőjének.
1849. ápr. 14. A honvédek és gerillák által elfoglalt Balassagyarmatra érkező Repeczky Ferenc, Kossuth Nógrád megyei kormánybiztosa hazaárulónak minősíti a báró Majthényi László irányításával működő tisztikart, így többek között Madách Imrét is, s felüggeszti őket állásukból.
1849. ápr. 21. Nógrád vármegye választmánya a felfüggesztett tisztviselők többségét, köztük Madách Imrét visszahelyezi hivatalába.
1849. jún. 6. Madách Imre az orosz csapatokkal szemben általános népfelkelésre szólítja fel több nógrádi település lakosságát.
1849. aug. 16. Marosszlatina mellett román rablógyilkosoknak esik áldozatul a vére, annak férje és egyik gyermeke.
1849. okt. 1. Tüdőgyulladásban meghal öccse, Madách Pál.
1849. sz. Gracza Antal és Záhony István honti gerillákat bűjtatja Csesztvén. A salgótarjáni fegyverletétel után a gerillák fegyvereket rejtenek el Alsósztrégován.
1850. febr. vége. Madách Károllyal Szegedre utazik meggyilkolt öccsének hátrahagyott ügyében.
1850. eleje. Udvardy Pétert rejtő birtokán.
1850. júl. 14. Id. Madách Imréné osztályegyezséget köt gyermekeivel, ennek értelmében az "öccs" birtok, Alsósztrégova, a legidősebb fiút, Madách Imrét, az anyai birtokrész, Csesztve, Madách Károlyt illeti meg.
1851. jún. 7. Megszületik lánya, Jolán.
1851. dec. vége–1852. jan. eleje. Madách Imre Pesten találkozik Kossuth titkárával, a halálra ítélt Rákóczy Jánossal, akit magával viszi Csesztvére, majd Parócán álnéven erdőbe kerül ként alkalmazható.
1852. aug. Rákóczy János rejtőzése miatt letartóztatják Csesztvén, és Pozsonyba szállítják.

- 1852 sz. Pozsonyi fogsága idején férjével együtt meglátogatja t
kés bbi nagy szerelme, Veres Pálné.
1853. jan. Átszállítják Pestre, az Újépületbe.
- 1853 eleje. A börtönben (krétával az asztallapra) verseket ír és me-
morizál, majd megírja “Az ember tragédiája” els változatát
“Lucifer” címen.
1853. ápr. 3. megszületik lánya, Anna-Borbála (Ára).
1853. máj. Szabadlábra helyezik, de nem hagyhatja el Pestet.
1853. aug. 20. Hazatérhet a családjához Csesztvére.
1853. szept. vége. A korábban kötött osztályegyezségnek megfelel-
en családjával visszaköltözik Alsósztrégovára.
1854. márc. 30. Madách Imre hadbírói perének ítélethirdetése
Pesten.
- 1854 els fele. A házaspár kapcsolata megromlik, Fráter Erzsébet el-
költözik Alsósztrégováról.
1854. júl. 25. A Heves megyei Ecséden aláírják a válási szerz dést.
- 1854 nyara. Fráter Erzsébet kísérletet tesz a házasság helyreállításá-
ra, sikertelenül.
- 1854 szept. Fráter Erzsébet visszatér lányáért, Jolánért Alsósztrégo-
vára, majd vele együtt édesapjához utazik Csételekre.
1855. jan. 1. Megkezd a “Mária királyn ” átdolgozását.
1855. szept. 17. Megkezd a “II. Lajos” c., töredékben maradt drámájá-
nak írását.
- 1855 sz. Madách beküldi a “Mária királyn ”-t a Tomory pályázat-
ra; díjat nem nyer.
- 1856–1857. “Az ember tragédiája” második változatának keletkezése.
- 1858 körül. Madách megismerkedik Schönbauer Karolinával, a
csesztvei Majthényi-birtok intéz jének kés bbi feleségével.
- 1859 eleje. Megírja “A civilisator” c. színm vét.
1859. febr. 17. Megkezd a “Az ember tragédiája” egyetlen fennmaradt
változatának írását.
1859. ápr. 12. Egykori évfolyamtársa, báró Balassa Antal meghívásá-
ra a kékk í várban részt vesz a Nógrád megyei gazdasági egy-
let el készít tanácskozásán. Több társával együtt megbízzák
t az alapító okirat elkészítésével.

1859. júl. 9. Schönbauer Karolinának törvénytelen gyermeke szüle-
tik, akit másnap Schönbauer Anna névre keresztelnek. A csalá-
di hagyomány szerint az apa Madách Imre.
1859. aug. 11. Részt vesz Szécsényben a gazdasági egyesület alakuló
ülésén, az ideiglenes választmány tagja lesz.
1860. márc. 26. Befejezi “Az ember tragédiája” írását.
1860. jún. 9. Megkezd a “Mózes” c. drámájának írását.
1860. nov. 5. Szécsényben részt vesz a gazdasági egyesület alakuló
közgy lésén.
1861. jan. Részt vesz Nógrád megye Bizottmányának els közgy lé-
sén; több feladattal is megbízzák.
1861. jan.–márc. Madách választási “hadjárata”; vezet je Frenyó
Nándor nógrádszentpéteri evangélikus lelkész.
1861. márc. 12. Balassagyarmaton kinyomtatják “Politikai hitvallo-
más” c. választási röplapját, amelyben a 48-as eszmékért száll
síkra. A röplap központi gondolata a szabadk m vesség (fran-
cia forradalom) jelszava: Szabadság, egyenl ség, testvériség.
1861. márc. 20. Egyhangúlag megválasztják a balassagyarmati vá-
lasztókerület országgy lési képvisel jének.
1861. ápr. 6. Részt vesz az országgy lés megnyitásán.
1861. máj. 28. Nagy tetszést arató beszédet mond az országgy lésen
“A felirat vagy határozat kérdésében”. A határozati párt mellett
érvel [“tigrisek” (a mai politikai szóhasználatban a “héják”
megfelel je)]. Beszéde révén mint politikus országos hírnévre
tesz szert. (Irodalmi törekvéseir l sz k baráti körén kívül ekkor
még senki sem tud.)
1861. máj. 29. Beszéde megjelenik a Magyarország mellékletében.
1861. jún. 26. Beválasztják a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó or-
szággy lési bizottságba.
1861. júl. 20. után. Elviszi Arany Jánosnak “Az ember tragédiájá”-t.
1861. aug. Megírja “A nemzetiségek ügyében” c. beszédét, amelyet
azonban az országgy lés berekesztése miatt már nem tud el-
mondani.
1861. szept. 12. Arany János levelet ír Madách Imrének; m vét kiemel-
ked nek tartja, kisebb nyelvi és verselési kérdésekben segítségét
ajánlja fel.

1861. szept. 28. Befejezi a "Csák végnapjai" átdolgozását.
1861. okt. 3. Elküldi a "Csák végnapjai"-t Arany Jánosnak.
1861. okt. 31. Arany János felolvassa a Tragédia első négy színét a Kisfaludy Társaságban; a mű sikert arat.
1861. vége. A sajtóban szárnyra kap a hír, hogy rövidesen egy remekmű jelenik meg "Az ember tragédiája" címmel. A szerző nevét egyetlen lap sem közli. (Arany tapintatában rejlik a magyarázat: egyik levelében Madách beleegyezését kérte neve nyilvánosságra hozatalához, s amíg azt nem kapta meg, addig csak a művet "reklámozta".)
1862. jan. 13-ig. Megjelenik "Az ember tragédiája" első kiadása. (A mű – a "Lant-virágok"-hoz hasonlóan – nem kerül könyvtári forgalomba. A Kisfaludy Társaság pártoló tagjai a tagdíj fejében illetménykötetként kapják meg a szerző művét.)
1862. jan. 26. A Pester Lloydban megjelenik Dux Adolf német nyelvű ismertetése a mű első és a 3. szín szemelvényes fordítása.
1862. jan. 30. A Kisfaludy Társaság tagjává választják.
1862. márc. 27. Arany János a Kisfaludy Társaságban bemutatja Madách Imrét, aki felolvassa "Az aethetica és a társadalom viszonyos befolyása" c. székfoglalóját.
1862. eleje. Beküldi a "Mózes"-t az MTA Karácsonyi Guidó-pályázatára.
1862. aug. 7–11. Arany János meglátogatja Madách Imrét, akivel Csesztvén, majd Alsósztrégován időznek, végül Szliácsra utaznak.
1862. nov. eleje. Utoljára találkozik feleségével Nagyváradon, ahonnan magával viszi lányát, Jolánt Alsósztrégovára.
1862. folyamán. Több elemző tanulmány jelenik meg a Tragédiáról, így Szász Károlyé és Erdélyi Jánosé.
1863. jan. 13. Megválasztják az MTA levelező tagjának.
1863. márc. 15. körül. Megjelenik a Tragédia második, tetemesen javított kiadása, amely már Arany javításai mellett Szász Károly javításait is tartalmazza.
1863. szept. 30. Arany János ismét együtt tölt néhány napot Madách Imrével Csesztvén és Alsósztrégován.

1863. folyamán. Ludovic Rigoudaud franciára fordítja a Tragédiát (a fordítás nem maradt fenn), Molnár György, a Budai Népszínház igazgatója tervbe veszi a Tragédia színrevitelét (a terv nem valósult meg). A "Részvét könyvé"-ben megjelenik három verse.
1864. eleje. A "Tündéralom" c., befejezetlenül maradt művén dolgozik.
1864. ápr. 18. Az Akadémia ülésén a beteg költő helyett Bérczy Károly olvassa fel a székfoglalót: "Arany János, különösen aethetica szempontból" címmel.
1864. nyara. Madách egy nyárilak építésébe kezd a Paróciához tartozó Imre-dombon, ahová a hagyomány szerint utolsó szerelmével, Borbálával kívánt volna visszavonulni.
1864. szept. eleje. Utoljára ül lóra.
1864. szept. vége–okt. eleje. A beteghez megérkezik Péczely Ignác (az íriszdiagnosztika atyja), Kovács Sebestény Endre (a kor leghíresebb sebésze) és Pongrácz Mihály losonci orvos.
1864. okt. 4. Lediktálja végrendeletét Szontagh Pálnak.
1864. okt. 5. Hajnali 1 és 2 óra között meghal. A halál oka szívelégtelenség (ödéma).
1864. okt. 7. Temetése Alsósztrégován.

Források*

Könyvek és önállóan megjelent kiadványok

- ABAFI Lajos: *A szabadk m vesség története Magyarországon*. Bp., 1900. [Reprint: 1993.]
- ANDOR Csaba (szerk.): *I. Madách Szimpózium*. Salgótarján–Bp., 1995.
- ANDOR Csaba (szerk.): *II. Madách Szimpózium*. Salgótarján–Bp., 1996.
- ANDOR Csaba (szerk.): *Fráter Erzsébet emlékezete I*. Csecse–Balassagyarmat–Bp., 1996.
- ANDOR Csaba (szerk.): *III. Madách Szimpózium*. Salgótarján–Bp., 1996.
- ANDOR Csaba (szerk.): *IV. Madách Szimpózium*. Bp.–Balassagyarmat, 1997.
- ANDOR Csaba: *Ismertelen epizódok Madách életéb I*. Bp., 1998.
- ANDOR Csaba: *Madách Imre és Veres Pálné*. Vanyarc–Bp., 1998.
- ANDRÁS László: *A Madách-rejtély*. Bp., 1983.
- BALOGH Károly [legifj.]: *Madách Imre otthona*. Bp., 1924.
- BALOGH Károly [legifj.]: *Madách az ember és a költ*. Bp., 1934.
- BALOGH Károly [legifj.]: *Egy pillantás a sztregovai oroszlanbarlangba*. Bp., 1935.
- BALOGH Károly [ifj.]: *Gyermekkorom emlékei*. Bp., 1996.
- BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*. Bp., 1963.
- BARTA János: *Az ismeretlen Madách*. Bp., 1931.
- BARTA János: *Madách Imre*. Bp., 1942.
- BRANKOVICS György: *A mi h seink*. Bp., 1883.
- FEJÉR László: *Az ember tragédiája bemutatói. (Bibliográfia)*. Bp., 1999.

*A jelen összeállítás csak azokat a m veket tartalmazza, amelyeket munkám során valamilyen módon felhasználtam; fontos Madách-monográfiák és -tanulmányok hiányoznak a felsorolásból, mivel nem tartalmaznak autentikus életrajzi elemeket.

- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára I–IV*. Pest, 1851.
- GREGORICH Mária: *A bori és bori i Bory család és levéltára*. Szeged, 1935.
- GYULAI Pál (szerk.): *Madách Imre összes m vei I–III*. Bp., 1880.
- HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes m vei I–II*. Bp., 1942.
- HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj! I–III*. Bp., 1932.
- HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., 1978.
- HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., 1984.
- KÁLNAV Nándor: *Csesztve község története és leírása*. Bp., 1884.
- KÁLNAV Nándor: *Krónikás évkönyvem I–II*. Bp., 1910., Csesztve, 1914.
- KAMARÁS Béla: *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái*. Pécs, 1941.
- KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre: "...írtam egy költeményt..."*. Bp., 1983.
- KISS Ibolya, L.: *Az asszony tragédiája*. Pozsony, 1967.
- KOVÁCS Sándor Iván – PRAZNOVSZKY Mihály: *Két költ egy szekéren*. Salgótarján, 1991.
- KRIZSÁN László: *Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez*. Balassagyarmat, 1964.
- LATKÓCZY Mihály: *Madách Imre seir I*. Bp., 1901.
- LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984.
- LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgy jteményeib I*. Salgótarján, 1992.
- MIKLÓS Róbert: *Madách Imre csesztvei évei*. Balassagyarmat, 1964.
- MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmértetése I–IV*. Pest, 1826.
- MORVAY Gy z : *Adalékok Madách Imre életéhez*. Bp., 1898.
- NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal I–XII. +Pótlék-kötet*. Pest, 1857–1868.
- NAGYNÉ NEMES Györgyi–ANDOR Csaba: *Madách Imre rajzai és festményei*. Balassagyarmat–Bp., 1997.
- OSTERLAMB Károly (kiad.): *Az 1861-ki évi magyar országgy les I–III*. Pest, 1861.

PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900.
 PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách és Nógrád a reformkorban*. Salgótarján, 1984.
 RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.
 RÉTHLY Antal: *Id járási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig. I.* Bp., 1998.
 RUDNAY Józsefné–SZIGETHY Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és m kódése*. Bp., 1902.
 RUDNAY Józsefné VERES Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Bp., 1922.
 SRÉTER János: *Nógrád megye beligazgatási állapotjáról hivatalos jelentés a második alispány által*. Pest, 1842
 STAUD Géza (szerk.): *Madách Imre összes levelei*. Bp., 1942.
 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Bp., 1891–1914.
 TARJÁNYI Eszter–ANDOR Csaba (szerk.): *V. Madách Szimpózium*. Bp.–Balassagyarmat, 1998.
 TARJÁNYI Eszter–ANDOR Csaba (szerk.): *VI. Madách Szimpózium*. Bp.–Balassagyarmat, 1999.
 VARGA János (szerk.): *Frideczky Lajos memoárja*. Salgótarján, 1988.
 VAY Sándor, gróf: *Munkái I–X*. Bp., 1910.
 VIDA Imre: *Madách Imre életének vázlatja*. Bp., 1925.
 VISNOVSZKY Rezs : *Madách Imre és a Veres-család*. Balassagyarmat, 1926.
 VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914.

Tanulmányok

ALEXA Károly: *Szegény-dal. Egy Madách-vers kalandós története*. Irodalomtörténet 1970. 2. sz. 443–445. l.
 ARANY János: *Egy üdvözl szó* = Szépirodalmi Figyel 1861. 26. sz. 401–402. l.
 BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza I–XV* = Magyar Szemle 1899. 21–35. sz.
 BELITZKY János: *Adatok Madách Imre 1849. évi Nógrád megyei közigazgatási tevékenységéhez* = Palócföld 1971. 4. sz. 51–55. l.

251

BENE Kálmán: *Szász Károly keze nyoma a Tragédián – a Tragédia hatása Szász Károlyra* = Tarjányi Eszter–Andor Csaba (szerk.): *VI. Madách Szimpózium*. Bp.–Balassagyarmat, 1999. 15–58. l.
 BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete* = Pesti Napló 1866. 29–30. sz.
 CZEGLÉDI Imre: *Adalékok a Madách család tragédiájához* = Békési Élet 1977. 1. sz. 90–97. l.
 GY RFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei* = Irodalomtörténet 1959. 1. sz. 68–103. l.
 GY RFFY Miklós: *Madách Imre novelláinak kronológiájához* = Irodalomtörténet 1961. 2. sz. 188–195. l.
 GY RFFY Miklós: *Elkallódott Madách–Kossuth vita* = Irodalomtörténet 1962. 2. sz. 152–159. l.
 GY RFFY Miklós: *Újabb kutatások Madách körül* = Studia Litteraria 8. Debrecen, 1970. 103–126. l.
 HARSÁNYI Zsolt: *Hogyan írtam a Madách-regényt* = Új Id k 1932. II. félév 638–640. l.
 HRISOVENYI [=HENRICZY] Béla: *Szendrei Julia és keserűi Fráter Erzsébet* = Prágai Magyar Hírlap 1923. jan. 28. 8. l.
 K.[ACZIÁNY] G.[éza]: *Madách és Haynau. Ismeretlen epizód Madách Imre életéb I* = Alkotmány 1908. 1297. sz. 1–3. l.
 K[ÁMÁNHÁZ]Y, B[éla]: *Erinnerungen an Emerich Madách* = Pester Lloyd 1880. jan. 24. 7. l.
 KAMARÁS Béla: *Adalékok Madách Imre Nógrád megyei közszerepléséhez* = Irodalomtörténet 1962. 415–417.
 KAMARÁS Béla: *Adat Madách Imre hadbírósi ügyéhez* = Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 1. sz. 77–78. l.
 KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre ismeretlen levelei* = Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 2. sz. 232–235. l.
 KERÉNYI Ferenc: *A Madách-család leveleib I* = Palócföld 1968. 4. sz. 65–75. l.
 KERÉNYI FERENC: *A Madách-család osztályegyezsége* = A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve 1979. Salgótarján, 1979. 181–198. l.
 KISS GY. Csaba: *Egykorú szlovák tudósítások Madách képvisel vé választásáról* = Literatúra 1983. 1–4. sz. 248–251. l.

252

- NAGY Ervinné: *Görgey álma* = Palócföld 1990. 5. sz. 47–55. l.
- PÁL F. János: *Madách hazai útlevelei* = Magyar Nemzet 1964. aug. 30. 10. l.
- SOLT Andor: *Madách Imre ismeretlen pályam ve 1842-b l* = Irodalomtörténeti Közlemények 1972. 5–6. sz. 683–692. l.
- SPÁCZAY Hedvig: *Madách Imre hadbírósi perének nyomában* = A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve 1983. Salgótarján, 1983. 73–110. l.
- SZÜCSI József: *Madách Imre könyvtára* = Magyar Könyvszemle 1915. 5–28. l.
- TÚRI MÉSZÁROS István: *Hogy született meg az "Ember tragédiája"* = Ország-Világ 1888. dec. 1. 771–773. l.
- WALLENTINYI Dezs : *Az él k a halottakról* = Prágai Magyar Hírlap 1923. jan. 21. 2–3. l.
- ZOLNAY László: *A Madáchok sei és a kürtösiek* = Turul 1936. 1–2. sz. 19–29. l.
- ZÓLYOMI József: *Tanúvallomások a Madách-birtokon rejt zököd Rákóczy Jánosról* = Andor Csaba (szerk.): *I. Madách Szimpózium*. Salgótarján–Bp., 1995. 143–164. l.

Levéltári és kéziratári dokumentumok

Hadtörténeti Levéltár

Abszolutizmus kori iratok. Rend rségi nyilvántartási lapok
Az 1848/49. évi szabadságharc után haditörvényszékt l elítélt egyének névsora

Magyar Országos Levéltár

P 481. A Madách család levéltára

Nógrád Megyei Levéltár (Salgótarján)

IV. 2. A' cholera tárgyában munkálkodó B. Gyarmati Biztosság Jegyz Könyve 1831^{dik} Eszt. 1. szám. Sz. Jakab 29.
XIII. 1. A Bory–Madách család iratai

Országos Széchényi Könyvtár – kéziratár

Komjáthy Anzelm önéletírása. Fol. Hung. 1522.

Madách Imre: *Költemények*. Fol. Hung. 1397.

Levelestár:

Balogh Károly – Károlyné Huszár Annához
Gaal Ignác – Csernyus Emmához
Gaal Ignác – Lehoczky Jánoshoz
Madách Aladár levelei
Majthényi Anna levelei
Plichta Soma – Jeszenszky Istvánhoz

Egyházi anyakönyvek

Alsófehérekút, ev. (Besztercebányai Levéltár)
Alsósztrégova, kat. (Besztercebányai Levéltár)
Alsósztrégova, ev. (Besztercebányai Levéltár)
Bp.–Belváros, Deák tér, ev. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Bp.–Terézváros, kat. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Csécse, kat. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Csesztve, kat. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Diósjen , ref. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Fels sztrégova, ev. (Besztercebányai Levéltár)
Ipolynyék, kat. (Besztercebányai Levéltár)
Kiscsalomja, ev. (Besztercebányai Levéltár)
Kisterenye, kat. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Losonc, ev. (Besztercebányai Levéltár)
Losonc, ref. (Besztercebányai Levéltár)
Martonvásár, kat. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Nagycsalomja, kat. (Besztercebányai Levéltár)
Nagylónya, ref. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Nézsza, kat. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Szirák, ev. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Szügy, ev. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]
Tibolddaróc, kat. [Magyar Országos Levéltár (mikrofilm)]

Magántulajdonban lévő dokumentumok és kéziratok

Balog József levele Madách Imréhez

Ifj. Balogh Károly levelei Fábry Istvánhoz

Ifj. Balogh Károly levelei Károlyiné Huszár Annához

Madách Károly útlevele

Majthényi Anna keresztelési anyakönyvének kivonata (az eredeti anyakönyv megsemmisült)

PAPP-SZÁSZ Lajosné SZONTAGH Mária: *Visszaemlékezés iglói Szontagh Pálra*. (Kézirat)

PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*. (Kézirat)

TARTALOM

Madách Imre sei 5
Hadvezérek és költők Madách Páltól Madách Jánosig – A költő nagyapja – Szülői és testvérek – Híres nők: Zrínyi Miklós és Földnélküli János

Alsósztrégova 12
A falu környezete – Mit mond a korabeli földrajzkönyv Alsósztrégováról? – Vallási és etnikai megoszlás – A kastély és környezete – Milyen nyelveken beszéltek Sztrégován?

Gyermekkor 19
Mikor nem született Madách Imre? – Az első házi tanító, az első vizsgák a váci piaristáknál – Madách betegsége – Korai élmények: a nagy kolerajárvány, az apa halála – Egy beteljesületlen jóslat, felkészülés az életre – Egy kézíratos újság – Első szerelem

Egyetemi évek 30
Híres évfolyamtársak, tanulás az egyetemen és az egyetemen kívül – Ipar és művészet: faeszterga, ecset, toll – A “nyolcak” – A Lant-virágok – Újabb szerelem: Etelka – Etelka további sorsa – Miért hagyta el Madách Pestet? – Ismét otthon: az alsósztrégovai környezet

A pályakezdés évei: félsikerek és kudarcok 46
Madách orvosai – Sréter János alispán – Korai kísérletek, nyeretlen pályaművek – Ifjúkori szerelemek: Amália és Lujza – Készülődés a halálra: Lujza és Amália – Múlt és tartós barátságok: Lisznyai és Szontagh – Madách első cikkei a Pesti Hírlapban – Újabb alkalom a szerelmi kapcsolatokra: az 1843/44-es pozsonyi országgyűlés; Huszár Mária és Matkovich Ida

Fráter Erzsébet	66
<i>Farsangi bál Losoncon, anno 1844 – A szerelem folytatódik, a közéleti pálya is – Vita Kossuthal, az ifjú Madách politikai nézetei – Újabb drámai kísérletek, eredmény nélkül – Költözés Csesztvére – Egy másik Magyarország: Bihar – Az eljegyzést 1 az esküvőig</i>	
Madách Imre f. biztos.	85
<i>Madách boldog, s ez kitölti idejét, leköti energiáját – Irodalmi játékok: költői verseny Csesztvén, Nógrádi képcsarnok – F. biztos tenned a szabadságharc kezdetén – Fordulatok és pálfordulások: ki melyik oldalon áll, avagy hány oldala van egy szabadságharcnak? – Jönnének az oroszok, a Hírrel – Két testvér halála</i>	
A szabadságharc végét 1 a letartóztatásig.	95
<i>Fegyverek rejtegetése Alsósztrégován, bujdosók rejtegetése Csesztvén – Gracza Antal, Záhony István, Udvardi Péter, Kubicza Pál – Aki közel másfél századig volt b. nbak: Rákóczy János – Tanúvallomások, letartóztatás</i>	
Börtön és internálás	106
<i>Miért tartóztatták le Madáchot és Boryt? – Veres Pálné és Frideczky Lajos látogatása – Egy hadbírósgói ügyb 1 kettő lesz: Madáchot Pozsonyból Pestre szállítják – Kinek volt igaza, avagy gerilla volt-e Madách? – Az alkotókedv visszatér: a börtönben írt m. vek, Az ember tragédiája első változata – Fráter Erzsébetet kész helyzet elé állítják</i>	
Az osztályegyezséget 1 a válásig.	121
<i>Mikor és hol futott zátonyra Madách házassága? – Költözés Alsósztrégóvára – Mit mond a logika és mit mondott Madách Aladár és Madách Jolán? – Újabb bál Losoncon, anno 1854 – Egy zseniális játékma véget ér: mindenki vesztes (Éric Berne-t kivéve)</i>	

A Tragédia végső változata	136
<i>Mit (vagy inkább kit) keresett Madách Vanyarcon? – Egy régi dráma átdolgozása – Sztregova aranykora: Huszár Anna ifjúsága – Madách környezete: Borsody Miklós nevelő ; a pap és a lelkész – Plátói és testi szerelem: Veres Pálné és Karolina – A civilisator – Történetek Az ember tragédiája keletkezéséről 1 – Ki kicsoda a m. ben? – A nagy inspirátorok: Madách Sándor és Sréter János – A Tragédia mint születésnap ajándék</i>	
A siker éve: 1861	175
<i>Az októberi diploma és a februári pátens – Miért igen és miért nem: Madách röplapja és Szontagh levele – Mikor vitte el Madách a Tragédia kéziratát Aranyra? – Némi huza-vona után az országgyűlés megkezdődik – Madách beszéde és annak sajtóvisszhangja – A politikus után felfedezik a költőt is: Arany János levelei</i>	
Kései írások, kései szerelmek.	201
<i>Pályaválasztási gondok: politika, filozófia, koponyatan; vagy mégis inkább irodalom? – Szerelmek és szeretők: de la Motte Rozália és Zsuzsi – Ki volt Madách Borkája? – Egy látogatás – Arany János Csesztvén és Sztregován – A házaspár utolsó találkozása Nagyvárádon</i>	
A Madách-kultusz kialakulása	216
<i>Lisznyai Kálmán versei – Hírek és rémhírek a sajtóban – Eötvös Károly és Szász Károly dicsőítő versei – Kit ünnepeltek Madáchban? – A Tragédia első fordításai – Lisznyai halála</i>	
Az utolsó hónapok	226
<i>Az akadémikus székfoglalóra készül – A székfoglaló hatása Veres Pálnéra – Készül a Tündéralom és a versek kétkötetes kiadása – Építkezés az Imre-dombon – Madách halála</i>	

Epilógus. A sikertől a népszerűségig: a Tragédia útja a színpadig	236
<i>Ki írta Az ember tragédiáját? – Korai tervek a Tragédia színrevételére – Paulay Ede rendezése – Vidéki színtársulatok bemutatói – Ady véleménye az 1905-ös rendezésről I</i>	
Madách életének főbb eseményei.	241
Források	249

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)	25. VIII. Madách Szimpózium (2001)
2. II. Madách Szimpózium (1996)	26. Madách Aladár művei. I. Versek (2002)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)	27. IX. Madách Szimpózium (2002)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)	28. Imre Madách: A Traxedia do Home (2002)
	29. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói.
5. III. Madách Szimpózium (1996)	I. Az ősbemutatótól Trianonig (2002)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)	30. X. Madách Szimpózium (2003)
	31. Imre Madách: Moses (2003 [angol fordítás])
7. Nagyné Nemes Györgyi Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)	32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003) (2004)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)	33. L. Kiss Ibolya: Erzsike tekintetes asszony (2004)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)	34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza (2004)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)	35. XI. Madách Szimpózium (2004)
	36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése (2004)
11. V. Madách Szimpózium (1998)	37. Madách Imre: Zsengék. Commodus, Nápolyi Endre (Madách Imre művei I. Drámák I., 2004)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)	38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz (2004)
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)	39. Kálnay Nándor: Csesztve község története és leírása / Csesztve község (Nógrád vármegye) tanügyének története (2004)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)	
16. VI. Madách Szimpózium (1999)	40. Madách Aladár művei. II. Próza (2005)
17. Imre Madách: Di tragedye funem	41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai

- mentshn (2000)
18. Majthényi Anna levelezése (2000)
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)
20. VII. Madách Szimpózium (2000)
21. Imre Madách: Tragedy of the Man (2000)
22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium (2001)
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt (2001)
- Madách-síremlék (2005)
42. XII. Madách Szimpózium (2005)
43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói. Az első hatvan év (2005)
44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (2005)
45. Radó György–Andor Csaba: Madách Imre életrajzi krónika (2006)

46. Madách Imre: Reformkori drámák. Férfi és nő – Csak tréfa – Jó név s erény (Madách Imre művei II. Drámák 2., 2006)
47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde (2006)
48. XIII. Madách Szimpózium (2006)
49. T. Pataki László: Kit szeretted, Ádám? (2006)
50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen Textbuch von Kriszti(na) Horváth (2006)
51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis (2006)
52. Imre Madách: La tragedia del hombre (2006)
53. XIV. Madách Szimpózium (2007)

SOROZATON KÍVÜLI KIADVÁNYOK

- Madách Imre: Az ember tragédiája (2002)
- Andor Csaba: Százegy aforizma (2002)
- Györe Balázs: A jámbor Pafnutyij apát keze vonása (Györe Balázs művei 1., 2002)
- Palágyi Menyhért: Madách Imre neje (2003)
- Györe Balázs: A 91-esen nyugodtan elalhatok (Györe Balázs művei 2., 2003)
- Frim Jakab: A hülyeség és a hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarországon (2004)
- Antal Sándor: Ady és Várad (2004)
- Györe Balázs: Mindenki keresse a saját halálát (Györe Balázs művei 3., 2004)
- Tomschey Ottó: A XVIII–XIX. század magyar költői / Hungarian poets of the 18th–19th centuries (2004)
- Andor Csaba: Ízes étkek (2005)
- Horváth Beatrix: A lélek útjain (2005)
- Györe Balázs: A megszólítás ábrándja (Györe Balázs művei 4., 2005)
- Guy de Maupassant: Az örökség (2006)
- Bene Zoltán: Legendák helyett. 11 történet (2006)
- györgy józsef: egy józsef története (2006)
- Vágvölgyi Jenő: Érkezés (2006)
- Györe Balázs: Ha már ő sem él, kérem olvasatlanul elégetni (Györe Balázs művei 5., 2006)
- Szilágyi Géza: Válogatott írások (2007)
- Vágvölgyi Jenő: Ha elmennek a gólyák (2007)
- Arany János: Toldi (2007) [angol–magyar]
- Györe Balázs: A valóságban is létezik (Györe Balázs művei 6., 2007)

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-42

Címünk: 1072 Bp., Nyár utca 8.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024-20345224

www.madach.hu

Társaságunk a F városi Bíróság 2001. augusztus 11-i 9.Pk.61.263/1994/12. sz. határozata értelmében közhasznú szervezet, amelynek támogatását a vállalkozások költségeik között elszámolhatják.